

Қазақстан Республикасы
Президенті жанындағы
Қазақстан стратегиялық
зерттеулер институты

ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ
РОССИЙСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ
КОНФЕРЕНЦИЯ МАТЕРИАЛДАРЫ

**ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ РЕСЕЙ:
СТРАТЕГИЯЛЫҚ ӘРІПТЕСТІК
ПЕН ЖАН-ЖАҚТЫ
ЫНТЫМАҚТАСТЫҚТЫҢ 30 ЖЫЛЫ**

Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы
Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты
Ресей ғылым академиясының Шығыстану институты

**ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ РЕСЕЙ:
СТРАТЕГИЯЛЫҚ ӘРІПТЕСТІК
ПЕН ЖАН-ЖАҚТЫ
ЫНТЫМАҚТАСТЫҚТЫҢ 30 ЖЫЛЫ**

**РОССИЯ И КАЗАХСТАН:
30 ЛЕТ СТРАТЕГИЧЕСКОГО
ПАРТНЕРСТВА И ВСЕСТОРОННЕГО
СОТРУДНИЧЕСТВА**

Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары
Мәскеу, 20 сәуір 2021 ж.

Нұр-Сұлтан – Мәскеу

ӘОЖ 327 (574)
КБЖ 66.4 (5Каз)
Қ 18

Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы
Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтының
Ғылыми кеңесі баспаға ұсынған

Редакциялық алқа:

З.К. Шаукенова, А.К. Аликберов (жалпы редакция),
Е.В. Тұқымов, С.Қ. Көшкімбаев, А.Ю. Скаков,
Қ.Д. Исаев, А.Қ. Назарбетова, Ф.А. Касенов,
Д.Е. Ақпанбет, А.Ж. Мұқанова, А.Ә. Арзықұлов

Қ 18 Қазақстан және Ресей: стратегиялық әріптестік пен жан-жақты ынтымақтастықтың 30 жылы – Россия и Казахстан: 30 лет стратегического партнерства и всестороннего сотрудничества: Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары (Мәскеу қ., 20 сәуір 2021 ж.) / З.К. Шаукенова, А.К. Аликберов жалпы ред. – Нұр-Сұлтан – Мәскеу: Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы ҚСЗИ, Ресей ғылым академиясының Шығыстану институты, 2021. – 224 б.

ISBN 978-601-7972-70-7

Жинақта «Қазақстан және Ресей: стратегиялық әріптестік пен жан-жақты ынтымақтастықтың 30 жылы – Россия и Казахстан: 30 лет стратегического партнерства и всестороннего сотрудничества» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция қатысушыларының баяндамалары, сонымен қатар екі ел халықтарының арасындағы тарихи, мәдени және рухани байланыстардың, сондай-ақ қазіргі геосаяси үдерістердің контекстіндегі Қазақстан-Ресей қатынастарының маңызды мәселелеріне қатысты Қазақстан мен Ресейдің жетекші тарихшы-ғалымдары дайындаған баяндамалары ұсынылған.

2021 жылы Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдық мерейтойы атап өтіледі. Бұл қорытындылар жасау мен өткен жолды ұғынудың маңызды кезеңі мен шебі болып табылады. Қазіргі заман тарихы Қазақстан-Ресей ынтымақтастығының қарышты дамуы мен жоғары нәтижелілігі өзара құрмет, тең құқылық және стратегиялық әріптестік қағидаттарына негізделгенін көрсетті.

Басылым саясаттанушыларға, тарихшыларға, халықаралық қатынастар мамандарына, сондай-ақ сарапшылар мен оқырмандардың кең ауқымына арналған.

ISBN 978-601-7972-70-7

ӘОЖ 327 (574)
КБЖ 66.4 (5Каз)

МАЗМҰНЫ

КОНФЕРЕНЦИЯ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛАРЫНЫҢ АЛҒЫСӨЗІ... 5

КІРІСПЕ СӨЗ

КӨШЕРБАЕВ Ермек Беделбайұлы..... 10

БОРОДАВКИН Алексей Николаевич 14

ЕРМАН Мұхтар Тілдәбекұлы..... 17

ВОДОЛАЦКИЙ Виктор Петрович..... 20

КОНФЕРЕНЦИЯҒА ҚАТЫСУШЫЛАРДЫҢ СӨЙЛЕГЕН СӨЗДЕРІ / БАЯНДАМАЛАРЫ / МАҚАЛАЛАРЫ.....

I-ТАРАУ. ҚАЗАҚСТАН-РЕСЕЙ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ: ТАРИХИ КЕЗЕҢНЕН ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒА ДЕЙІН.....

ТРЕПАВЛОВ Вадим Винцерович
*Ресей империялық мемлекеттік
жүйесіндегі қазақ басқарушы элитасы*..... 25

КӨШКІМБАЕВ Айболат Қайырсыламұлы
*XX ғасырдың қазақстандық және ресейлік
тарихнамасындағы «Алтын Орда», «Ақ Орда», «Көк Орда»*..... 30

ЗАЙЦЕВ Илья Владимирович
*Мәскеу мұрағаттарындағы XIX ғасырдағы
қазақ тарихнамасының ескерткіштері*..... 47

ЛАПИН Николай Сергеевич
*XVI-XVII ғасырлардағы Қазақ хандығы
мен Орыс мемлекетінің алғашқы елшілік байланыстары*..... 53

ВАСИЛЬЕВ Александр Дмитриевич
*Кеңестік Ресейдегі әліпбиді
латындандырудың тарихи тәжірибесі*..... 65

БЕКМАХАНОВА Наиля Ермұханқызы
XIX ғасырдағы Қазақстандағы көші-қон қозғалысы..... 71

ҚАБЫЛДИНОВ Зиябек Ермұханұлы
*Қазақтар мен орыстардың жауынгерлік
бауырластық дәстүрі*..... 78

ӘБДІҒАЛИҰЛЫ Берік
*Ресей императорлық әскері
қатарындағы қазақ офицерлері*..... 92

ӘБІЛ Еркін Аманжолұлы Орыс-қазақ шекарасын қалыптастыру мәселесінің әдіснамалық аспектілері	101
МҰҚАНОВА Гүлнар Қайроллақызы <i>Қазақ автономиясы тарихындағы әлеуметтік трансформация контексіндегі қазақ элитасы өзін-өзі тануының конфессиядан тыс аспектілері</i>	109
II БӨЛІМ. XX ҒАСЫР ЖӘНЕ ТӘУЕЛСІЗДІК. ҚАЗАҚСТАН МЕН РЕСЕЙ АРАСЫНДАҒЫ СТРАТЕГИЯЛЫҚ ӘРІПТЕСТІК ПЕН ОДАҚТАСТЫҚТЫҢ ДАМУЫ	
СҰЛТАНОВ Болат Қылышбайұлы <i>Халықаралық тәртіпті қайта қалыптастыру контексіндегі Қазақстан-Ресей қатынастары</i>	130
САВИН Игорь Сергеевич <i>Ресей және Қазақстан: ортақ әлеуметтік кеңістікті ұғынудың сын-қатерлері мен болашағы</i>	149
ӘКІМБЕКОВ Сұлтан Мағрұпұлы <i>Қазақстан-Ресей қарым-қатынастарының стратегиялық басымдықтары</i>	155
ПРИТЧИН Станислав Александрович <i>Әлемдегі және Еуразиядағы халықаралық үдерістер дамуының жаңа кезеңіндегі Ресей-Қазақстан қатынастары</i>	159
СЫДЫҚОВ Ерлан Батташұлы <i>Қазақстан-Ресей қатынастарындағы гуманитарлық ынтымақтастықтың жаңа бағыты</i>	163
СЕЙДУМАНОВ Серік Тұрарұлы <i>Қазақстан және Ресей: ғылыми және гуманитарлық ынтымақтастық мәселелері</i>	172
СЕЛТЕЕВ Оразғали Қаймолдаұлы <i>Өзара ықпалдың жаңа өлшемдері және жаңа шешімдердің әлеуеті</i>	178
АНДРЕЕНКОВА Анна Владимировна <i>Екі ел тұрғындарының қоғамдық пікірі мен мінез-құлқы тұрғысындағы Ресей-Қазақстан қатынастары</i>	183
ФОТОМАТЕРИАЛДАР	191

КОНФЕРЕНЦИЯ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛАРЫНЫҢ АЛҒЫСӨЗІ

2021 жылғы 20 сәуірде Мәскеуде Қазақстан Республикасының Ресей Федерациясындағы Елшілігінің қолдауымен Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты мен Ресей ғылым академиясының Шығыстану институтының ұйымдастыруымен **«Қазақстан және Ресей: стратегиялық әріптестік пен жан-жақты ынтымақтастықтың 30 жылы» – «Россия и Казахстан: 30 лет стратегического партнерства и всестороннего сотрудничества»** атты халықаралық конференция өтті.

2021 жылы Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдық мерейтойы атап өтіледі. Бұл қорытындылар жасау мен өткен жолды ұғынудың маңызды кезеңі мен шебі болып табылады. Қазақстан тәуелсіздік алған жылдан бері оның Ресеймен қарым-қатынасы екі тараптың да тұрақтылығымен және ынтымақтастыққа дайындығымен сипатталып келеді. Екі ел арасында ынтымақтастықтың берік құқықтық, экономикалық, саяси және мәдени негізі бар. Қазақстанның Ресейге қатысты сыртқы саясаты Ресей Федерациясы ынтымақтастықтың барлық салаларында Қазақстан үшін негізгі әріптес болып табылатын фактор негізінде құрылады. Өз кезегінде, Ресей үшін Қазақстан достастық және стратегиялық маңызды көрші болып табылады.

Қазіргі заман тарихы Қазақстан-Ресей ынтымақтастығының қарышты дамуы мен жоғары нәтижелілігі өзара құрмет, тең құқылық және стратегиялық әріптестік қағидаттарына негізделгенін көрсетті. Бұл ретте екі елдің көшбасшылары, Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясының тұңғыш Президенттері Н.Ә. Назарбаев пен Б.Н. Ельциннің, ҚР және РФ Президенттері В.В. Путин мен Қ.К. Тоқаевтың қосқан үлесі зор. Қазақстанның Тұңғыш Президенті - Елбасы Н.Ә. Назарбаев пен Қазақстан Президенті Қ.К. Тоқаев Қазақстан-Ресей қарым-қатынастарының эталонды екенін бірнеше рет атап өткен болатын. Өз кезегінде Ресей Президенті В.В. Путин Қазақстан мен Ресей

сейдің стратегиялық серіктестігі мен одақтастығының табысты дамуына үнемі назар аударып отырды.

Өткен 30 жыл ішінде Қазақстан да, Ресей де халықаралық қатынастардың тәуелсіз, толыққанды субъектілері ретінде егемен мемлекет болып қалыптасу жолынан өтті. Осы кезең ішінде біздің елдеріміз геосаяси, экономикалық, әлеуметтік сипаттағы сын-қатерлерді талай рет бастан өткерді. Алайда біздің стратегиялық әріптестігіміздің мызғымастығына және көпжақты ынтымақтастықтың өзара тиімділігіне күмән келтіруге бірде-бір себеп болған жоқ. Саяси басшылықтың өзара тату көршілігімізді нығайтуға және әртүрлі сипаттағы өзара іс-қимылды тереңдетуге бағытталған ең дұрыс шешімдерді қабылдауына ықпал ете алған екі елдің ғылыми, сараптамалық қоғамдастығының еңбегі зор.

ҚР Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты мен РФА Шығыстану институты ұйымдастырған халықаралық конференция қазақстандық және ресейлік ғалымдардың тарихи мұраны объективті әрі сарапдал бағалауды ілгерілетуге және тәуелсіз дамудың жаңа кезеңінде екіжақты қарым-қатынастардың сенімді және тату көршілік іргетасын нығайтуға бірлесіп қатысу дәстүрін жалғастырып отыр. Қазақстан Президенті Қ.К. Тоқаев өзінің «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласында «Тарихпен саясаткерлер емес, тарихшылар айналысуы керек» деп ерекше атап өткен. Осы тұрғыда өткен ғылыми форум қазақстандық және ресейлік ғалымдардың бірлескен зерттеулеріне жаңа серпін береді.

Халықаралық конференция жұмысына қазақстандық және ресейлік тарихшы ғалымдар, саясаттанушылар, әлеуметтанушылар, халықаралық қатынастар мамандары, дипломаттар, Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісі мен Ресей Федерациясы Мемлекеттік Думасының депутаттары қатысты.

Қазақстан Республикасының Ресей Федерациясындағы Елшісі Е.Б. Көшербаев, Ресей Федерациясының Қазақстан Республикасындағы Елшісі А.Н. Бородавкин, Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің Халықаралық істер, қорғаныс және қауіпсіздік комитетінің хатшысы М.Т. Ерман, Ресей Федерациясы Мемлекеттік Думасының ТМД істері, еуразиялық интеграция және отандастармен байланыс жөніндегі комитеті төрағасының бірінші орынбасары В.П. Водолацкий алғысөз сөйледі.

Екі елдің дипломаттары мен парламентарийлері өздерінің алғысөздерінде ғылыми диалогты жандандырудың және қазақстандық-ресейлік ғалымдардың тарихи ретроспективаны, сондай-ақ стратегиялық әріптестік пен тату көршілік қатынастарды үдемелі нығайту үшін берік базиске айналған дамудың жаңа

тәуелсіз кезеңіндегі екіжақты қатынастардың қалыптасуы мен дамуын талқылауының маңыздылығына баса назар аударды.

Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция жұмысы екі сессия аясында өтті. Бұл жинақта конференция барысында айтылған баяндамалар, сөйлеген сөздер, сондай-ақ халықаралық конференцияға қатысушы екі елдің жетекші ғалымдарының мақалалары ұсынылған.

«Қазақстан-Ресей қатынастары: тарихи кезеңнен қазіргі заманға дейін» атты бірінші сессия аясында екі елдің тату көршілік қатынастарының негізі ретінде халықтар арасындағы тарихи-мәдени байланыстар мәселелері талқыланды.

Сессия жұмысы аясында РҒА Ресей тарихы институтының Ресей халықтары тарихы және этносаралық қатынастар орталығының басшысы В.В. Трепавлов, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры А.Қ. Көшкімбаев, РҒА Қоғамдық ғылымдар бойынша ғылыми ақпарат институтының Өркениеттерді салыстырмалы зерттеу орталығының басшысы И.В. Зайцев, ҚР БҒМ Мемлекет тарихы институтының директоры Е.А. Әбіл, ҚР БҒМ Мемлекет тарихы институтының еуразиялық және саяси зерттеулер бөлімінің бастығы Н.С. Лапин сөз сөйледі. Олар Қазақстан мен Ресей қарым-қатынастарындағы, Ұлы Дала мен Ресей мемлекеті арасындағы көшпенділік пен Еуразияның отырықшы өркениеттері тарихы мен өзара ықпалының бір бөлігі болып табылатын, Қазақстан мен Ресейдің достық қатар өмір сүруінің терең тарихи тамырларын ашып көрсеткен үлкен тарихи кезеңді қозғады. Тарихшылар сонымен қатар қазіргі заманғы әдіснама мен ғылым жетістіктері негізінде мамандармен бірлескен жалпылама жұмыстарды дайындаудың маңыздылығына назар аударды. Бүгінгі таңда мұрағаттық деректермен жұмыс істеудің жаңа мүмкіндіктері, жаңа дереккөздер пайда болып жатқаны атап өтілді.

«XX ғасыр және Тәуелсіздік. Қазақстан мен Ресей арасындағы стратегиялық әріптестік пен одақтастықтың дамуы» атты екінші сессияның жұмысы XX ғасыр тарихы және мемлекетаралық өзара іс-қимылдағы тұрақтылық пен қауіпсіздіктің кепілі ретінде посткеңестік кезеңдегі екіжақты қатынастардың шарттық-құқықтық базасын нығайту мәселелеріне, сондай-ақ қазіргі геосаяси үдерістер аясындағы Қазақстан-Ресей қатынастарын талдауға арналды.

Сессия жұмысына Қазақстан-Неміс университеті жанындағы Халықаралық және аймақтық ынтымақтастық институтының директоры Б.Қ. Сұлтанов, РҒА Шығыстану институтының аға ғылыми қызметкері И.С. Савин, Азиялық зерттеулер институтының директоры С.М. Әкімбаев, РҒА Әлемдік экономика және

халықаралық қатынастар институтының аға ғылыми қызметкері С.А. Притчин, РФА Шығыстану институтының аға ғылыми қызметкері А.Д. Васильев, ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты Б.Б. Әбдіғалиұлы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры Е.Б. Сыдықов, ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының директоры С.Т. Сейдуманов, Еуразиялық интеграция институтының директоры О.Қ. Селтеев, Салыстырмалы әлеуметтік зерттеулер институты (ЦеССИ) директорының орынбасары А.В. Андрееенкова қатысты.

Өз сөздерінде олар ғылыми диалогты жандандырудың және қазақстандық-ресейлік ғалымдардың тарихи ретроспективаны, сондай-ақ КСРО ыдырағаннан кейін белгіленген шекаралардың ұлттық егемендігін, аумақтық тұтастығын және мызғымастығын құрметтеуге негізделген стратегиялық әріптестік пен тату көршілік қатынастарды үдемелі нығайту үшін берік базиске айналған екі тәуелсіз мемлекет дамуының жаңа кезеңіндегі екіжақты қатынастардың қалыптасуы мен дамуын талқылаудың маңыздылығына ерекше назар аударды. Сарапшылар әр елдің сенімді және жайлы көршілікке мұқтаж екендігіне сүйене отырып, барлық күрделі тақырыптарды әр елдегі фактілердің контексті мен қабылдауын ескере отырып, ұсынылған дәлелдердің әрқайсысын ашық академиялық пікірталас арқылы талқылау керек екенін атап өтті. Екі елдің ғалымдары тарихи өткен шақты, соның ішінде кеңестік кезеңді жүйелі және жан-жақты тұрғыда қарастыру қажет екенін атап өтті. Сессия барысында қатысушылардың бірауызды пікірі бойынша өткен пікірталастар жан-жақты ғылыми диалогты нығайтуға маңызды үлес қосады.

Форум жұмысы жетекші қазақстандық және ресейлік бұқаралық ақпарат құралдарында кеңінен жарияланып, ұйымдас-тырылған ғылыми форумның уақтылы өткізілуі, Қазақстан-Ресей қатынастарының бүгінгі кезеңіне талдаудың жоғары деңгейі, өзара сенім мен кәсібилік, бірлескен күш-жігері стратегиялық серіктестіктің тұрақтылығына және Қазақстан мен Ресейдің жан-жақты ынтымақтастығына сөзсіз ықпал ететін екі ел ғалымдарының ерекше ғылыми ынтымақтастығы аталып өтті.

Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтының директоры, Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының академигі
ШАУКЕНОВА Зарема Каукенқызы

Ресей ғылым академиясы Шығыстану институтының директоры, тарих ғылымдарының докторы
АЛИКБЕРОВ Аликбер Калабекович

*Қазақстан Республикасының Ресей Федерациясындағы
Төтенше және Өкілетті Елшісі*

КӨШЕРБАЕВ Ермек Беделбайұлы

Құрметті әріптестер, достар!

«Қазақстан және Ресей: стратегиялық әріптестік пен жан-жақты ынтымақтастықтың 30 жылы» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияға қош келдіңіздер.

Біздің кездесуіміз тікелей қатысу форматында өтетіні қуантады. Қандай да бір онлайн-іс-шаралар тірі адами қарым-қатынасты алмастыра алмайды деген пікірімді бәрі қолдайды деп ойлаймын.

Ұйымдастырушыларға – Ресей ғылым академиясының Шығыстану институты мен Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтына осы маңызды іс-шараны дайындағаны үшін ризашылығымды білдіргім келеді. ҚСЗИ директоры Зарема Каукенқызы үлкен ұйымдастырушылық және мазмұнды жұмыс атқарды. Өз алаңын бізге мейірімділікпен ұсынған РФА ШИ директоры Аликбер Калабекович үлкен көмек көрсетті және бүгін біз әрбір тасы тарих болып табылатын ғимаратқа жиналдық. Менің ойымша, бұл орын біздің конференциямыздың тақырыбына сай келеді, оның барысында біз өткенге көз жүгіртеміз, бүгінімізді талқылаймыз және Қазақстан-Ресей қатынастарының болашағына көз саламыз.

ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаттары Мұхтар Ерманды, Берік Әбдіғалиұлын, РФ Мемлекеттік Думасының депутаты Виктор Петрович Водолацкийді қарсы алу мен үшін үлкен мәртебе.

Конференцияға қатысу үшін Мәскеуге Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры Ерлан Батташұлы Сыдықов, Мемлекет тарихы институтының директоры Еркін Аманжолұлы Әбіл, Философия, саясаттану және дінтану институтының директоры Серік Тұрарұлы Сейдуманов, Қазақстан-Неміс

университеті жанындағы Халықаралық және аймақтық ынтымақтастық зерттеу институтының директоры Болат Қылышбайұлы Сұлтанов, Азиялық зерттеулер институтының директоры Сұлтан Мағрұпұлы Әкімбеков сияқты Қазақстанның жетекші ғалымдары келді. Ресей тарапынан Ресей ғылым академиясының Ресей тарихы институтының Ресей халықтары тарихы және этносаралық қатынастар орталығының басшысы Вадим Винцерович Трепавлов, Ресей ғылым академиясының Қоғамдық ғылымдар бойынша ғылыми ақпарат институтының Өркениеттерді салыстырмалы зерттеу орталығының басшысы Илья Владимирович Зайцев сияқты беделді тарихшылар қатысады.

Мұндай өкілдік құрам конференцияны ерекше мәнмен толтырады, тараптар екіжақты қарым-қатынастарды дамытуға, біздің елдеріміз арасындағы стратегиялық әріптестіктің, одақтастықтың, тату көршіліктің беріктігіне беретін маңыздылығын көрсетеді.

Ресей мен Қазақстан жақын серіктестер және одақтастар екені баршаға мәлім. Бізді ортақ тарих, созылыңқы шекара, ұқсас менталитет, тығыз экономикалық және рухани байланыстар біріктіреді. Біз Ұлы Отан соғысына бірге қатыстық, елді қалпына келтірдік, тың жерлерді игердік, индустрияландыруды жүргіздік, ғарышқа жол салдық.

Тұңғыш Президент - Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев атап өткендей, Қазақстан мен Ресейдің қарым-қатынастары мемлекетаралық ынтымақтастықтың үлгісі болып табылады және біз оларды сақтауымыз керек: «Ресей біздің құдай қосқан тарихи көршіміз. Бұрын бабаларымыз да, қазір біз де, болашақта балаларымыз да бір-бірімізбен түсінісіп, тату-тәтті өмір сүретін боламыз».

Өкінішке орай, кейде бауырлас халықтарды ұрыстыруға тырысатын дауыстар естіледі. КСРО ыдырағаннан бергі уақыт ішінде Қазақстан мен Ресейде ортақ мемлекетте өмір сүрмеген тұтас ұрпақтар өскендігін ескерсек, бұл айтарлықтай қауіпті. Бұл тұрғыда олардың біз үшін ортақ базалық құндылықтардың мызғымастығын мойындай отырып, достық, тату көршілік және сенім дәстүрлерін ұстануы өте маңызды.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев атап өткендей, «Тарихты саясаткерлер емес, тарихшылар зерттеуі керек». Бүгінгі конференциямен біз тарихи өткеніміз туралы пікірталасты саясылықтан сарапшылық және ғылыми қоғамдастыққа көшіру үшін негіз саламыз.

Конференция Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығы қарсаңында өткізіліп отыр. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев өзінің «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласында бұл күн қазақ мемлекеттілігінің қайта жаңғыруын, сондай-ақ жүріп өткен жолды қорытындылау және ұғыну үшін маңызды кезең болып табылатынын атап өтті.

Конференцияға қатысушылардың баяндамаларының тақырыбы хронологиялық тұрғыдан Тәуелсіздіктің 30 жылымен шектелмейді. Мемлекетіміздің тарихи тамыры ғасырлар қойнауынан бастау алады.

Ұлы Дала тарихы Алтайдан Каспийге дейінгі шексіз далаларда мыңдаған жылдар бойы қалыптасқан. Тәуелсіздігіміздің қайнар көзін сақ, түркі дәуірлерінен, Қазақ хандығының тарихынан табуға болады.

Орыс жерінің Ұлы даламен байланысы жүздеген жылдарды құрайды. Толыққанды дипломатиялық байланыстар XVI ғасырдың аяғынан бастау алады деп айтуға болады. Олардың пайда болуы сұлтан Ораз-Мұхамедтің есімімен байланысты. Кейбір зерттеушілер оны Қазақстанның Ресейдегі алғашқы елшісі деп те атайды.

Мәскеу мен Ұлы дала арасындағы қарым-қатынас кейінірек, алдымен Ресей империясының, содан кейін Кеңес Одағының құрамындағы халықтарымыздың жалпы тарихы басталған кезде қалыптасты.

Біз 30 жыл бойы екі бөлек мемлекетте өмір сүріп келеміз, алайда шекара сызығы Қазақстан мен Ресейдің бауырлас халықтарын бөлмеді, бір-бірімізге деген шынайы, жүрекжарды қарым-қатынасты өзгертпеді. Біздің географиялық, рухани жақындығымыз және өзара сеніміміз алға сенімді жүрудің басты кепілі, бүгінгі және келешектегі міндеттерді шешуге көмектесетін бірегей бірлескен артықшылық болып табылады.

Қазақстан мен Ресейдің екіжақты ынтымақтастығының берік негізі әртүрлі салалардағы 170-тен астам шарттар мен келісімдерден тұратын шарттық-құқықтық база болып табылады. Негізгілері – 2005 жылғы шекара туралы шарт және 2013 жылғы XXI ғасырдағы тату көршілік және одақтастық туралы шарт.

Интеграциялық бірлестіктер аясында өзара тиімді іс-қимылды жүзеге асыру біздің елдеріміздің халықтарының игілігі үшін әріптестік, кооперациялық байланыстарды дамытуға елеулі демеу болды.

Бұған коронавируспен күресудің бірлескен тиімді жұмысы дәлел болды. Қазақстан мен Ресейдің өзара іс-қимылы көптеген халықаралық үдерістерге оң әсер етеді, ең күрделі қақтығыстарды бейбіт жолмен шешудің парадигмасын ілгерілетуге мүмкіндік береді.

Шығыста мынадай нақыл сөз бар: соғыс – ержүректі, ашу-ыза – даналықты, мұқтаждық – досты сынайды. Біздің халықтарымыз көптеген сынақтардан өтті және әрқашан достық, серіктестік және одақтастық сезімін ұстанады.

Атап өткенімдей, бүгінгі кездесумен біз екіжақты күн тәртібіндегі негізгі мәселелер бойынша пікірталасты саяси тұрғыдан сарапшылық деңгейге аударамыз. КСРО ыдырағаннан кейін екі елдің ғалымдары арасындағы байланыс тоқтаған жоқ және 30 жыл бойы өте қарқынды және жемісті болып келгенін атап өткен жөн. Ресей мен Қазақстан тарихшыларының бірлескен жұмыс тобының жұмысы жүргізіліп жатыр. Биылғы жылы үшінші отырыс өтеді. Конференция қазақстандық және ресейлік тарихшылардың екіжақты қарым-қатынастар тарихындағы «ақ дақтарды» жою бойынша бірлескен жұмысына қосымша серпін беретініне сенімдімін. Елшілік өз тарапынан барынша көмек көрсететін болады.

Өткен жылы біздің ресейлік әріптестеріміз Абайдың 175 жылдығы мен Әл-Фарабидің 1150 жылдығын мерекелеу жөніндегі іс-шараларға белсене қатысты. Осындай құрметті ғалымдардың бірі – РҒА Шығыстану институтының профессоры Тауфик Камель Ибрагим Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Алғыс хатына ие болды. Өкінішке орай, денсаулығына байланысты бүгін профессор біздің кездесуге қатыса алмады. Сондықтан, құрметті Аликбер Калабекович, Тауфик Камель Ибрагимге Қазақстан Республикасы Президентінің Алғыс хатын тапсыруыңызды сұраймын.

Қорытындылай келе, бізге өнімді, қызықты және шығармашылық жұмыс тілеймін!

*Ресей Федерациясының Қазақстан Республикасындағы
Төтенше және Өкілетті Елшісі*

БОРОДАВКИН Алексей Николаевич

Құрметті әріптестер, қымбатты достар!

«Қазақстан және Ресей: стратегиялық әріптестік пен жан-жақты ынтымақтастықтың 30 жылы» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияға қош келдіңіздер. Осыдан отыз жыл бұрын Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігінің жариялануы біздің халықтарымыз арасындағы достық қарым-қатынастардың жаңа бетін ашты, оларды мемлекетаралық деңгейге шығарды.

Егер тарихқа көз жүгіртетін болсақ, онда бұл қарым-қатынас көптеген ғасырлар бойы қалыптасқаны анық байқалады. Дүниетанымдық жүйе координаттары, ресейлік және қазақстандық халықтар арасындағы негізгі сәйкес келетін құндылықтар мен бауырластық сезімдер ғасырлар бойы қалыптасты. Орасан зор еуразиялық кеңістік біздің халықтарымызды бөлмеді, керісінше оларды біріктірді. Л.Гумилев көрегендікпен атап өткендей, ежелгі Ресей өз шекарасын Ұлы даламен тұйықтады, далалықтар мен славяндар этникалық симбиозда өмір сүруді үйренді.

Ортақ тарих біздің халықтарымызды «ерітіп қорытты». Біз бірге үлкен жеңістер мен жетістіктерге қол жеткіздік және ауыр сынақтардан өттік. Орыстар мен қазақтар Ұлы Отан соғысы майданында соғысып, фашистік Германияны талқандады. Адамзат Қазақстан жерінен ғарышқа қадам басты. Мұнда КСРО-ның ядролық қалқаны соғылды, бұл III дүниежүзілік соғыстың алдын алуға мүмкіндік берді. Алайда, біз 30-шы жылдардың қуғын-сүргіні мен ашаршылық туралы, халықтарды күштеп депортациялау туралы, ядролық сынақтардың салдары туралы және басқаша ойлау жолын кесу туралы да естен шығармаймыз. Бұл да біздің ортақ тарихымыз.

Бүгінгі таңда Ресей мен Қазақстан – шынайы тең құқықты одақтастар мен интеграциялық әріптестер екені даусыз. Бұл әсіресе коронавирустық пандемиямен бірлескен күрес аясында

айқын көрінді. Ресей Қазақстанға ауқымды көмек көрсетті және көрсетіп келеді. Біздің елдеріміздің ғалымдары мен дәрігерлері тиімді ынтымақтасып келеді. Қазақстанға ресейлік «Спутник V» вакцинасын жеткізу көлемі ұлғайып отыр. Қарағандыда оның өндірісі өрістетілді. Бірлескен күш-жігерімізбен біз пандемияны және оның салдарын, оның ішінде әлеуметтік-экономикалық зардаптарды еңсере алатынымызға сенімдімін.

Бұл бағыттағы күш-жігерге Ресей-Қазақстан интеграциялық байланыстары маңызды үлес қосуда. Олар терең экономикалық кооперацияның сапалы жаңа деңгейіне шықты. Мұндай жетістікке Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев бастамашы болған Еуразиялық экономикалық одақтың құрылуы арқасында қол жеткізілді.

Ресейдің Қазақстан экономикасына қатысуы оған қосымша оң динамика беріп, ел бюджетіне айтарлықтай кіріс әкеледі, технологиялық базаны жетілдіруге ықпал етеді, қазақстандық тауарларға сыртқы нарықтарға шығуға мүмкіндік береді, жаңа жұмыс орындарын ашады және жұмыс күшінің біліктілігін арттыруға ықпал етеді.

Біздің елдеріміз арасында қоршаған ортаны қорғау саласында сындарлы ынтымақтастық жолға қойылған. Ресей тиісті өңірлік бастамаларды іске асыру, соның ішінде Аралды құтқару, Орал және Ертіс өзендерінде су пайдалану және климаттық орнықтылықты нығайту жөніндегі бастамаларды іске асыру арқылы Қазақстанмен байланысты «жасыл» тректе одан әрі кеңейтуге мүдделі.

Ғарышты игеру саласындағы Ресей-Қазақстан серіктестігі табысты түрде ілгерілеп келеді. Ғарыш корабльдері тұрақты ұшырылатын «Байқоңыр» ғарыш айлағын сақтап қана қоймай, сонымен қатар «Бәйтерек» ғарыш зымыран кешенін тұрғызу жөніндегі жобаны дәйекті жүзеге асыру мүмкін болды. Ресей мен Қазақстанның атом энергиясын бейбіт мақсатта пайдалану саласындағы ынтымақтастығы бір орында тұрған жоқ. Республика аумағында 5 бірлескен кәсіпорын жұмыс істейді. Қазақстанда өз атом энергетикасының базасын құру болашағына келетін болсақ, Ресей Федерациясы мұнда ресейлік дизайндағы алғашқы АЭС салуға қатысуға дайын.

Біздің елдеріміз бен халықтарымызды біріктіретін қуатты бастама-мәдени-тілдік қауымдастық болып табылады. Ол өзара түсіністіктің кепілі және ресейліктер мен қазақстандықтарды өзара рухани байытудың құралы болып қала береді. Ресей-Қазақстан достығының осы маңызды игілігін сақтау және арттыру үшін жігерлі күш-жігер жұмсалып жатыр.

Ағымдағы жыл әрбір ресейлік пен қазақстандықтың жүре-гінде еске алынатын бірқатар маңызды мерейтойлық кезең-дерді – Ұлы Отан соғысының басталғанына және Мәскеу түбін-дегі шайқасқа 80 жыл толуын, бірінші адамның ғарышқа ұшқа-нына 60 жыл толуын, Ф.М. Достоевскийдің 200 жылдығын, ұлы ақын Жамбыл Жабаевтың 175 жылдығын, ұлы князь Александр Невскийдің 800 жылдығын атап өтеді. Олардың барлығы біздің елдерде лайықты түрде аталып өтіп жатыр.

Ресей мен Қазақстанның стратегиялық әріптестігі мен жан-жақты ынтымақтастығының маңызды аспектісі сыртқы саяси мәселелер бойынша тұрақты және өте қарқынды диалог бо-лып табылады. Жаһандық және өңірлік күн тәртібіндегі өзекті мәселелердің басым көпшілігі бойынша біздің ұстанымымыз сәйкес келеді.

ЕАЭО, ҰҚШҰ, ШЫҰ және ТМД алаңдарында, сондай-ақ БҰҰ, ЕҚЫҰ, АӨСШК және басқа да жаһандық және өңірлік ұйымдар-да Ресей-Қазақстан арасындағы тығыз үйлестіру жемісті өзара іс-қимылдың үлгісі бола алады. Жаңа геосаяси жағдайларда Мәскеу мен Нұр-Сұлтан халықаралық аренада халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған нормалары мен қағидат-тары негізінде үйлесімді әрекет етеді, бір-бірінің сыртқы саяси бастамаларын қолдайды, бір мемлекеттердің өз еркін басқа-ларға таңуға тырысуларына қарсы бірлесіп әрекет етеді, заң-сыз біржақты санкцияларды айыптайды, нео-нацизмнің қайта өршуіне жол бермеуді талап етеді және ақпараттық қауіпсіздік-ті қамтамасыз етудің әмбебап ережелерін әзірлеуді қолдайды.

Бүгінгі іс-шараға қайта орала отырып, конференцияда Қа-зақстан мен Ресейдің тарихи байланыстарын талқылау көздел-генін ерекше атап өткім келеді. Объективті тарихнама жасауға осы маңызды саладағы екіжақты ынтымақтастықтың жанда-нуы ықпал етері сөзсіз. Ресей мен Қазақстан тарихшыларының бірлескен тобының анағұрлым жігерлі жүйелі жұмысы, оның күш-жігерін құрылған екі ел Мұрағатшыларының бірлескен ко-миссиясымен біріктіру қажет.

Қорытындылай келе, РФА ШИ және ҚР Президенті жанын-дағы ҚСЗИ ұйымдастырған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның табысты өтуіне тілектеспін. Бұл маңызды әрі уақтылы өткізіліп отырған іс-шара елдеріміз арасындағы одақтастық қатынастар мен интеграциялық байланыстар-дың жай-күйі мен даму перспективаларын ұғынуға қосым-ша шығармашылық серпін беруге арналған. Ресейлік және қазақстандық ғалым-саясаттанушылар мен тарихшылардың диалогы жалғасады деп үміттенемін.

*Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің Депутаты,
Халықаралық істер, қорғаныс және қауіпсіздік
комитетінің Хатшысы*

ЕРМАН Мұхтар Тілдәбекұлы

Құрметті ханымдар мен мырзалар!

Ең алдымен Ресей ғылым академиясы Шығыстану институты мен Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтының басшылығына конференциямызды жоғары деңгейде ұйымдастырғаны үшін алғыс білдіруге рұқсат етіңіздер.

Екі елдің Сыртқы істер министрліктеріне осы іс-шараны өткізуге ізетті және құзыретті көмек көрсеткені үшін ерекше алғысымды білдіремін.

Қазақстан-Ресей қарым-қатынастары әртүрлі салалардағы серпінді дамумен сипатталады. Қазіргі кезеңде стратегиялық әріптестіктің негізі 2013 жылы екі ел президенттері қол қойған ХХІ ғасырдағы тату көршілік және одақтастық туралы шарт болып табылады.

Саяси диалогтың маңызды элементі оның парламентаралық өлшемі болып табылады. Заң шығарушы органдардың өзара оң іс-қимылы жүйелі негізде жүзеге асырылады, конструктивтілігімен ерекшеленеді, қарқынды сипатқа ие.

Біздің байланыстарымыз екіжақты форматтан әлдеқайда асып түседі, Қазақстан мен Ресей заң шығарушыларының ТМД Парламентаралық Ассамблеясы, ҰҚШҰ ПА, Парламентаралық Одақ, Еуразия елдері Парламенттері спикерлерінің Кеңесі, ЕҚЫҰ ПА және басқалары сияқты беделді халықаралық институттар құрылымдарындағы коммуникациялардың мазмұнды тарихы бар. Парламенттердің мемлекет басшылары деңгейінде қол жеткізілген уағдаластықтарды заңнамалық қолдауы үлкен маңызға ие. Президенттер қол қойған келісімдер Мәжілісте де, Мемлекеттік Думада да басымдықпен ратификацияланады. Палаталар спикерлерінің өзара сапарлары, Мәжіліс пен Мем-

лекеттік Дума арасындағы ынтымақтастық жөнiндегi Палата-аралық парламенттік комиссияның отырыстары (вице-спикерлер басқарады), бейiндi комитеттердiң бiрлескен iс-шаралары, Қазақстан мен Ресейдегi сайлауды бақылау миссияларының қызметiне қатысу тұрақты негiзде өткiзiледi. Еуразиялық экономикалық одақтың нормативтiк-құқықтық базасын (Кеден кодексi) қалыптастыру бойынша айтарлықтай жұмыс атқарылды.

1992 жылғы 27 наурызда Алматыда Армения Республикасы, Беларусь Республикасы, Қазақстан Республикасы, Қырғызстан Республикасы, Ресей Федерациясы, Тәжiкстан Республикасы және Өзбекстан Республикасы парламенттерiнiң төрағалары ТМД Парламентаралық Ассамблеясын құру туралы келiсiмге қол қойды. Ұйым консультативтiк институт ретiнде түрлi саяси және әлеуметтiк-экономикалық мәселелердi, парламенттiк ынтымақтастық аспектiлерiн және ортақ мүдденi бiлдiретiн басқа да мәселелердi талқылау үшiн құрылған. ТМД Парламентаралық Ассамблеясының негiзгi мiндеттерiнiң бiрi қатысушы елдердiң ұлттық заңнамаларында ықтимал пайдалану үшiн ұсынымдық сипаттағы модельдiк заңнамалық актiлердi әзiрлеу болып табылады. 15-16 сәуiрде Қазақстан парламентшiлерi ТМД ПАА Кеңесiнiң отырысына қатысып, «COVID – 19 пандемиясы жағдайындағы жаһандық сын-қатерлер мен қауiптер. Терроризм және зорлық-зомбылық экстремизмi» атты конференцияда сөз сөйледi.

ҰҚШҰ ПА 2006 жылғы қарашада ТМД Парламентаралық Ассамблеясы құрылымында құрылды. 1992 жылдан бастап қазiргi уақытқа дейiнгi кезеңде ҰҚШҰ шеңберiнде сыртқы саясат, қорғаныс және қауiпсiздiк саласында барлығы 50-ден астам халықаралық шарттар жасалды және олардың көпшiлiгi ратификацияланды.

Жалпы, негiзгi келiсiм-шарт базасы үш жүзден астам түрлi қол қойылған құжаттардан асады. Бiр мысал келтiрейiн – Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясы арасындағы шаруашылық қызметтегi шектеулердi алып тастау туралы келiсiм (17.01.1992 жыл) әлi күнге дейiн қолданылады.

Экономика, әскери және әскери-техникалық ынтымақтастық, киберқауiпсiздiк, ОӘК, экология, ғылым, мәдениет және бiлiм беру, ғарыш, шекара маңындағы аспектiлер, кадрлар даярлау және т.б. салалардағы келiсiмдер белсендi түрде iске асырылып жатыр.

Сонымен қатар, экономикалық байланыстарды дамыту мен тереңдету үшiн тарифтiк емес кедергiлердi жою, тұтынушылар

мүддесі үшін жүк транзиті мүмкіндіктерін кеңейту, коронавирустық пандемиямен күрес, ақпараттық контенттің мазмұны мен объективтілігін арттыру үшін әлі де көп жұмыс істеу керек.

Біздің елдеріміз бен халықтарымыз арасындағы көпғасырлық достық, ынтымақтастық және тату көршілік тақырыбы алдағы уақытта да ағымдағы және перспективалық медиалық күн тәртібінде өзінің ерекше орнын алуға тиіс.

Жалпы, парламентаралық өлшем Қазақстан-Ресей қарым-қатынастарын нығайтуға және кеңейтуге елеулі үлес қосып отыр.

Құрметті әріптестер!

Конференцияның «Қазақстан және Ресей: стратегиялық серіктестік пен жан-жақты ынтымақтастықтың 30 жылы» тақырыбы қатысушылардың және, ең алдымен, ғылыми-академиялық ортаның құрметті өкілдерінің жоғары деңгейі өткен жолға терең тарихи талдау жасауға, одан әрі көпжоспарлы өзара іс-қимылдың векторларын белгілеуге бірегей мүмкіндік береді.

*Ресей Федерациясы Мемлекеттік Думасының Депутаты,
ТМД істері, еуразиялық интеграция және отандастармен бай-
ланыс жөніндегі Комитет төрағасының бірінші орынбасары*

ВОДОЛАЦКИЙ Виктор Петрович

Құрметті конференцияға қатысушылар!

Бүгінгі конференциямен біз Ресей Федерациясы мен Қазақстан Республикасы арасындағы дипломатиялық қатынастардың орнағанына 30 жыл толуына арналған іс-шаралардың мерейтойлық маусымын ашамыз.

Біз бұл күнге үлкен мән береміз және «оқиғалар күнтізбесі» берік болатынына сенімдіміз.

Өткен отыз жылда Ресей мен Қазақстан стратегиялық әріптестік пен одақтастық, өзара тиімділік және бір-бірінің мүдделерін құрметтеу қағидаттарына негізделген екіжақты қатынастарды дамыту және нығайту ісінде үлкен жетістіктерге жетті, бұл негізқалаушы екіжақты құжаттарда – Достық, ынтымақтастық және өзара көмек туралы шартта (1992 жылғы 25 мамыр) және Ресей Федерациясы мен Қазақстан Республикасы арасындағы ХХІ ғасырдағы тату көршілік және одақтастық туралы шартта (2013 жылғы 11 қараша) көрсетілген.

Бұған біздің мемлекеттеріміздің басшылары – В.В.Путин, Н.Ә.Назарбаев және Қ.К.Тоқаев арасындағы сенімді және шынайы қарым-қатынастар айтарлықтай ықпал етеді.

Ресей Федерациясы Федералдық Жиналысының Мемлекеттік Думасы мен Қазақстан Республикасы Парламентінің Мәжілісі арасындағы ынтымақтастық жөніндегі Палатааралық парламенттік комиссия шеңберінде екіжақты негізде жүзеге асырылатын Ресей-Қазақстан парламентаралық ынтымақтастығы, біздің Парламенттеріміздің бейінді комитеттерінің өзара іс-қимылы, сондай-ақ халықаралық парламенттік ұйымдарда - ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің Парламентаралық Ассамблеясы, ҰҚШҰ Парламенттік Ассамблеясы, ЕҚЫҰ Парламент-

тік Ассамблеясы және Парламентаралық Одақ шеңберінде жүзеге асырылатын парламентаралық ынтымақтастық дамуын жалғастырып келеді.

Ресей Федерациясы Федералдық Жиналысы Мемлекеттік Думасының төрағасы В.В. Володиннің Қазақстан Парламенті басшылығымен байланыстары екі елдің саяси диалогын тереңдетудің тиімді құралы болып табылады.

Парламентаралық ынтымақтастықтың барлық бағыттары бойынша алмасу тұрақты түрде жүргізіледі.

Тек соңғы 2 жыл ішінде Ресей Федерациясының Мемлекеттік Думасы 23 халықаралық шартты ратификациялады, ал қазіргі уақытта Мемлекеттік Думаның ТМД істері, еуразиялық интеграция және отандастармен байланыс жөніндегі комитетінде Ресей Федерациясы мен Қазақстан Республикасы арасындағы әскери ынтымақтастық туралы шарт қаралып жатыр, оған Ресей Федерациясы мен Қазақстан Республикасы арасындағы 1994 жылғы 28 наурыздағы Әскери ынтымақтастық туралы шарттың жекелеген ережелерін өзектендіру қажеттілігіне байланысты қол қойылды. Аталған шартты ратификациялау 2021 жылғы мамырға жоспарланған.

Кедергілер мен шектеу шараларын алып тастау, бірлескен жобаларды дамыту, ЕАЭО шеңберінде тиімді өзара іс-қимылды қамтамасыз ету үшін Ресей мен Қазақстанның экономика және қаржы саласындағы заңнамасын үндестіру бойынша жұмыс жалғасып жатыр.

Бұл ретте мүше мемлекеттердің заңнамасын жақындастыру есебінен интеграцияны тереңдету әлеуеті көп жағдайда іске асырылмағанын атап өткен жөн. Бірқатар салаларда (кедендік, әкімшілік, техникалық реттеу) ұлттық нормаларды түйіндеспей (мысалы, Одақтың құқық нормаларын бұзғаны үшін жауапкершілікті белгілеу бөлігінде) ЕАЭО туралы шартта қойылған интеграциялық міндеттерді табысты орындау туралы айту мүмкін емес.

Қазір басты назар коронавирустық инфекциямен күресу бойынша жалпы күш-жігерге аударылып отыр. Қысқа мерзімде ресейлік «Спутник V» вакцинасының Қарағанды фармацевтикалық кешенінде бірлескен өндіріс қолға алынды. Бұл препарат Қазақстан Республикасы халқының арасында үлкен сұранысқа ие, сондықтан біз вакцинаның қосымша компоненттерін Қазақстанға жіберуді жалғастырып келеміз.

Біздің болашақ ұрпаққа арналған ынтымақтастығымыздың маңызды бағыттарының бірі білім және ғылым саласындағы өзара іс-қимыл болып табылады. Қазіргі уақытта ресейлік жоғары оқу орындарында 66 мыңнан астам қазақстандық азамат білім алып жатыр. Бұл өте әсерлі көрсеткіш болып табылады.

Қазақстандағы орыстілді қауым дәстүрлі достық және тату көршілік қарым-қатынастарды сақтауға және дамытуға, мәдениеттер диалогын тереңдетуге зор үлес қосып отыр. Мәдени және әлеуметтік кеңістіктің ажырамастығы біздің елдеріміздің әлемдік аренадағы бәсекелестік артықшылығы болып табылады.

Біз гуманитарлық ынтымақтастықты кеңейтуге және халықтық дипломатияны дамытуға бағытталған жаңа бастамаларға белсенді қатысуға мүдделіміз.

2021 жыл Ресей мен Қазақстанда маңызды саяси оқиғаларға толы. Қаңтарда Қазақстан Парламенті Мәжілісіне сайлау өтті. Мемлекеттік Думаның депутаттары дәстүрлі түрде олардың дайындығы мен өткізілуін бақылауға белсенді қатысты. Ресейлік парламентшілер сайлау процесінің ашықтығын, айқындығын, әділдігін және бәсекеге қабілеттілігін, дауыс беру рәсімінің Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкестігін атап өтті. Өз тарапымыздан ағымдағы жылдың 19 қыркүйегінде Ресей Федерациясы Федералдық Жиналысының Мемлекеттік Думасына өтетін сайлауда қазақстандық байқаушыларды күтеміз.

Қорытындылай келе, екіжақты Ресей-Қазақстан қатынастарында зор әлеует бар екенін атап өткім келеді. Екі тараптың да күш-жігері оны болашаққа бағыттай отырып, толық іске асыруға бағытталуы керек.

ТРЕПАВЛОВ Вадим Винцерович

РҒА Ресей тарихы институтының
Ресей халықтары тарихы және этносаралық
қатынастар орталығының басшысы,
тарих ғылымдарының докторы, профессор
(Мәскеу қ.)

РЕСЕЙ ИМПЕРИЯЛЫҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІК ЖҮЙЕСІНДЕГІ ҚАЗАҚ БАСҚАРУШЫ ЭЛИТАСЫ

XVIII-XIX ғғ. бойы қазақтардың ресейлік бодандығы әртүрлі рәсімдік және символикалық түрге бейімделді. Жоғарғы билік пен жергілікті жерлердегі әкімшіліктер хандардың таққа отыру рәсімдерін белгіледі, марапаттау өлшемдерін және көшпелі ақсүйектерге марапат ассортиментін анықтады, астаналар мен өңірлік орталықтарда қазақ депутаттарын жіберуді және қабылдауды реттеді. Патшалық тұлғалардың империя бойынша сапарлары кезінде қазақ халқының мәдениеті мен өмір салты бейнеленіп, монархтарға деген адалдықтан басқа этнографиялық артефактілерді ұсынудан және мәртебелі меймандарды көшпелі тұрмыспен таныстырудан көрініс тапты.

Сонымен бірге XIX ғасырдың екінші жартысында еуропалық ойлау мен білімі бар қазақ зиялыларының шоғыры ұлғайды. Америкалық саяхатшы Ю.Скайлер жазғандай, «жақсы мұсылман» болған, Меккеге қажылық жасаған қазақ ханының ұлы келген куәгерлерді таң қалдыратын. Сондай-ақ, ол «көп уақытын француз романдарын терең зерделеуге жұмсаған білімді адам болып шықты»¹. Уәли ханның керең-мылқау немересі, Мақы, Санкт-Петербургтегі Гороховой көшесіндегі саңырауларға арналған мектепте білім ала алды. Ауруына қарамастан, ол көп жылдар бойы ел астанасы мен Омбының (Дала генерал-губернаторлығының орталығы) кеңселерінде қызмет етті².

¹ Schuyler E. Turkistan Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara and Kulja. Vol. I. N.Y., 1876. P. 1, 2.

² Потанин Г. В юрте последнего киргизского царевича // Русское богатство. 1896. № 8. – С. 76.

Бір айта кетерлігі, «қырғыз-қайсақтардың» осындай дамуы туралы (өте аз) ақпарат жоғары сарай шеңберлеріне де жетіп отырған. Қалай болғанда да, соңғы императорлардың коронация рәсімдерінде Сарай министрлігі «барлық азиялық депутацияларды басқару» үшін дәл қазақ сұлтандарының бірін тағайындады³.

Мәдениеттердің өзара әсер ету процесі ретінде қарастыратын болсақ, ресейлік этникалық саясат халықтарды мақсатты үйлестіруді қамтамасыз етпеді. Патриархалды көшпелі ортаға еуропалық мәдени үлгілерді енгізу ынтагер-ағартушылар мен миссионерлердің қалауымен немесе орыс және қазақ дегдарларының қарым-қатынасы барысында орын алды. Мұндай мәдени дегдараралық қарым-қатынас көріністерінің бірі вассалды иеленушілер үшін стационарлық үйлер салу болды.

1765 жылы Есіл өзенінің жоғарғы ағысында Орта жүз ханы Абылай үшін қазына есебінен және арнайы жіберілген жұмысшылардың күшімен жеке хан бөлмелерінен, кеңседен, моншадан және қонақ үйден тұратын ағаш ғимараттар кешені салынды. Қазақстан Республикасы Үкіметінің шешімі бойынша «Абылай хан резиденциясы» кешені бастапқы қалпына келтірілді және қазір Петропавл қаласының көрікті жері болып табылады.

І Николайдың екі мәрте нұсқауы бойынша Бөкей ордасының ханы Жәңгір үшін Нарын құмдарында ағаш ғимараттар тобы түрінде орда салынды.

Астрахань губернаторы Андреевскийдің үйінде білім алған Жәңгірдің өзі еуропалық өркениет пен орыс мәдениетінің кейбір жетістіктерінен аулақ болған жоқ.

Ол генерал эполеттері бар казак мундирін киіп, өзінің жаңа ордасында қазақ балаларына арналған зайырлы училищені ашты, Кавказ минералды суларына демалуға барды. Қазан университеті оны «білімі мен пайдалы көмегін бағалай отырып» өзінің құрметті мүшесі етті.

Сонымен қатар, аталғандар арасында Әбілқайыр хан кесенесін салу туралы империялық биліктің шешімі де бар. Осылайша, Петербург Кіші жүздің Ресейге қосылу бастамашысын еске алып қана қоймай, сонымен қатар өңірде өзінің берік болуын да атап өтті.

Аздаған әскери оқу орындары жақсы білім мен табысты мансапқа мүмкіндік берді. Сондықтан көптеген вассалды билеушілер ұлдарын сол жерлерге орналастыруға тырысты. Солардың бірі сол Жәңгір болды. Ол кадет әскери училищелерінде білім алу арқылы қазақ-ақсүйектерінің барынша көп болуына бар күшін салды. Ол өз ұлын Паж корпусына берді.

³ Императорская Россия и мусульманский мир (конец XVIII – начало XX в.). Сборник материалов. М., 2006. – С. 103.

Біртіндеп жаңғыртудың айқын үдерісіне қарамастан, қазақтың әлеуметтік шыңы өзінің халқы туралы ортағасырлық патриархалдық тәртіппен өмір сүретін кәдімгі көшпенділер ретіндегі ұғымды саналы түрде «жоғарыдағыларға» таратты. Саяхат кезінде императорлар мен тақ мұрагерлермен кездескенде және бүкілресейлік көрмелерде тек дәстүрлі мәдениет көрмеге қойылды. Қошқарлар мен қымызды патша сарайына тарту ету билеуші дегдарлар арасында «қырғыз-қайсақтардың» мүлтіксіз артта қалушылығына деген сенімді суреттеп, нығайтты. Дала экзотикасы қызығушылық тудырады және есте қалып, нәтижесінде ол жағымды көзқарасқа және әртүрлі материалдық және символикалық олжаға айналады деп есептелді.

1883 жылы Дала генерал-губернаторлығында саяхаттаушы тақ мұрагері Николай үшін өзіндік этнографиялық спектакль қойылды. Омбы өлкесінің астанасына таяу жерде тұрмыстық заттар, үй қолөнері және ежелгі қару-жарақтар қойылған қазақ көшпенді лагері тұрғызылды. Киіз үйлерде «қырғыздарға» отыруға бұйырылды, олардың арасында шопандар, емшілер, балуандар және толықтай үйлену киіміндегі бутафорлық «қалыңдық» орналасты. Дала ландшафтының толықтығы үшін мал айдалып әкелінді және шет жаққа жайылды (қоныс айналасындағы әдемі шөпті таптамау үшін)⁴.

Жергілікті қазақтар мұрагерге ер-тұрманымен екі тұлпар мен «нан-тұздың орнына» қымыз құюға арналған құмғаны мен тостағандары бар науа сыйлауды ұйғарды⁵. Жылқылар көшпенділердің басты байлығы болған, сондықтан оларды мәртебелі қонақтармен бөлісуді жөн санаған. Бұл үшін іріктелген тұлпарлар, сонымен қатар мұқият таңдалған, әшекейленген ер-тоқымдарды табу қажет болды. Оларды дайындау үшін сот өкілеттілігіне ие болған «сот билерінен» тұратын арнайы комитет құрылды. Бұл билер шеберлерге нені қалай істеу керектігін көрсетті⁶.

Орыс жұртшылығына өздерінің дәстүрлі мәдениетін ұсынуға жиі өткізілетін жәрменкелер негіз болды, ол жерде қазақтар өздерін далалық малшылар ретінде көрсетті. Онда кейде тірі экспонаттар да болды. 1890 ж. Қазан ғылыми-өнеркәсіптік көрмесіне қазақтар жоғары мәртебелі сұлтан басшылығымен келді. Олар Қазанға киіз үй салып, оны кілеммен безендірді, ұлттық мерекелік киім киіп, этникалық көрнекі құралдардың рөлін атқара бастады. Көріністе музыкалық сүйемелдеу де болды. Жергілікті газет былай деп жазды: «Сұлтанның жолдастары-

⁴ Особое прибавление к Акмолинским областным ведомостям. 1891. 13 декабря. № 49. С. 1-2.

⁵ Шипов Н.Н. Пребывание его императорского высочества наследника цесаревича Николая Александровича в Уральской области в 1891 году. Уральск, 1892. С. 23.

⁶ Тургайские областные ведомости. 1891. 18 августа. С. 5.

ның бiрi екi iшектi балалайка түрiндегi жергiлiктi аспап – домбырада керемет ойнайды»⁷.

Алайда, орыс билеушiлерiне ұлттық ерекшелiктердi көрсету мүлдем өзiн-өзi қорлауды бiлдiрмедi. Қазақтар өздерiн бiрегей мәдениеттiң тасымалдаушылары деп бiлдi, кейде билiк өкiлдерiмен қарым-қатынаста өзiн-өзi бағалаудың жоғары үлгiсiн көрсеттi. Бұл, атап айтқанда, императорлар мен құрметтi адамдарға арналған хандық хаттардан көрiнедi. Абылай Хан Орынбор губернаторынан Екатерина II-ге былай деп жеткiзудi өтiндi: «ұлы мәртебелi пәдиша барлығымызды – орыстар, қазақтар және басқа да халықтарды тең деп есептесiн...». Ал Нұралы хан вице-канцлер Голицынға былай деп жазды: «Ресей империясы ежелден бүкiл әлемде даңқты болса да, ұ.м.и. бодандығына кiрмес бұрын қырғыз-қайсақ халқы ұрылардың қатарында болған жоқ, бiрақ ақсүйек халық болды»⁸. «Бұртана халықтың» кейбiр дәстүрлi ерекшелiктерiн сырттай тану оларды басқа орыстардың тобымен теңестiруге кедергi келтiрмедi. Қазақ ханының Жайық өзенiн табындармен өту туралы өтiнiшiне түсiнiк бере отырып, Екатерина II канцлерге былай деп жазды – бiр қарағанда мейiрiмдi, бiрақ бұл ықыластың артында самодержавиелiк монархияның қатаң таптық жүйесi көрiнедi: өтiнiш, айталық, қанағаттандырылуы мүмкiн, өйткенi хан «Ресей құзырындағы адам болып танылады, сондықтан ол мойынсұнады және малымен тыйым салынған жерлерге бармайды, әрбiр Ресей құзырындағы адамның оған рұқсат етiлмеген жерден өтуге батылы жетпейдi»⁹.

Көп жағдайда маңызды саяси және заңнамалық шешiмдердi астаналық басқарушылар провинциялардың аймақтық және этникалық ерекшелiктерiн ескермей қабылдады. Империялық заңнаманы бiрiздeндiру шараларында «бұртана» дегдарлары астаналық шенеунiктердiң басқаруды рационализациялаудың ресми ұрандарының артында миллиондаған азаматтардың өмiрiн реттеу жұмыстарын жеңiлдетуге деген ұмтылысын көрдi. Атап айтқанда, Шоқан Уәлиханов өз руластарына қатысты Сперанскийдiң 1820 жылдардағы әкiмшiлiк өзгерiстерi туралы қатты пiкiр бiлдiрдi: «Сауатсыз, көшпелi, өзiндiк түсiнiктерi мен әдет-ғұрыптары бар халық, әй-түйге қарамастан, өзiнiң барлық данагөй инстанцияларымен, атрибуттарымен және әлi күнге дейiн тек қырғыздарға ғана емес, орыстарға да түсiнiксiз

⁷ Волжский вестник. 1890. 10 (22) августа. № 195. С. 2.

⁸ Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 гг. Сборник исторических документов в 2-х тт. / сост. и отв. ред. И.В. Ерофеева. Алматы, 2014. Т. I. Письма казахских правителей. 1675–1780 гг. С. 317; Т. II. Письма казахских правителей. 1738–1821 гг. С. 150

⁹ Тургайская газета. 1896. 6 ноября. № 97. С. 2.

кеңсе атаулары бар бюрократиялық орталықтандыруға бағынышты болып қалды»¹⁰.

Қазақтардың үкімет саясатына қарсы наразылықтары мен қарсылық қозғалыстарының орын алғаны белгілі. Алайда, қазақ дегдарлары Петербургке наразылық үшін себеп бермеді және сол жақтан келген барлық жаңа енгізілімдерді кішіпейілділікпен қабылдады.

1838 жылы Бөкей Ордасы Сыртқы істер министрлігінің бағынысынан Мемлекеттік мүлік министрлігінің қарамағына өтеді деп жарияланған сәтте, Жәңгір хан ру басыларын жинап, бұл шара «Ұлы мәртебелі императордың маған бағынышты халыққа назарының жаңа кепілі» және «ордалықтардың пайдасы үшін» қабылданды деп сабырлы түрде жариялады. Қайта бағынудың ресми түсіндірмесі «императорға барлық адал адамдардың игілігі үшін қамқорлығында болды... және бұл бұйрықты ұлы мәртебелі қырғыздардың өздері үшін берген»¹¹. Шындығында, бөкейшілер Николаев империясының көпсатылы бюрократиялық пирамидасына кірді. Әкімшілік біріздендіру үрдісінің әрекеті қосылды және Бөкей ордасы губернияға бөлінген мемлекеттің қалған аумағымен теңесуге тағы бір қадам жасады. Қарапайым тілмен айтқанда, біртіндеп Ордадағы хандық билік институтын жою әзірлене бастады.

Бөкей ордасы мен қазақ жүздерінің тарихында Ресей империясының ұлттық өңірлері, оның ішінде бастапқыда өз монархтары басқарған аймақтар тағдырының заңдылығы көрініс тапты. Олардың автономиясы ерте ме (грузиндер сияқты) кеш пе ыдырап, мүлдем жоғалып кетті. Бұл үдеріс баяу, бірақ тұрақты урбандандырумен, орыстандырумен, еуропалық мәдени үлгілер мен тұрмыстық тәртіпті енгізумен қатар жүрді. (Ресей империясы жағдайында бұл халықтың көпшілігі үшін орыс қалалық өмірінің стандарттары болып саналды). Тек ортаазиялық хандық-протектораттар ғана осындай ауыртпалықты бастан кешірмеді, өйткені империяның өзі олардан аман қалмады.

Империялық мемлекеттілікке бейімделу барысында қазақ дегдарлары жоғарғы билік пен оның аймақтық өкілдіктеріне қатысты өзіндік парадигманы қалыптастырды. Бұл парадигма патриархалды көшпелі мәдениеттің маркерлерін біртіндеп модернизациялық қайта құруға дайындықпен біріктірді.

¹⁰ Валиханов Ч. Избранные произведения. М., 1986. С. 321.

¹¹ Цит. по: Зиманов С.З. Россия и Букеевское ханство. Алма-Ата, 1982. С. 98.

КӨШКІМБАЕВ Айболат Кайырслямұлы

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
профессоры, тарих ғылымдарының докторы
(Нұр-Сұлтан қ.)

XX ҒАСЫРДЫҢ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЖӘНЕ РЕСЕЙЛІК ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ «АЛТЫН ОРДА», «АҚ ОРДА», «КӨК ОРДА»

Шыңғыс хан мен оның мұрагерлерінің Моңғол империясының тарихы салыстырмалы түрде ұзақ зерттелген және әлемдік тарихнамада жақсы көрініс тапқан деп айтуға болады. Егер біз XIX ғасырдың басы мен XX ғасырдың басын алсақ, онда Алтын Орданы зерттеудегі үлкен жетістік В.В. Григорьев, Г.С. Саблуков, И.Н. Березин, А.К. Марков, Н.И. Веселовский, В.В. Бартольд және тағы басқалар сияқты танымал ғалымдар – орыс шығыстанушыларына тиесілі. Бұл топқа тарихшы, этнограф және ғалым Ш.Уәлихановты да жатқызуға болады. Бұл тақырып бойынша Алтын Орда тарихы туралы әйгілі екі томдық материалдар жинағының (СМИЗО) авторы В.Г. Тизенгаузеннің ғылыми шығармашылығы мен мұрасы ерекше орын алады. Жалпы, бұл жұмыстар Жошы империясының ғылыми түсінігінің негізін қалады. Көріп отырғанымыздай, алтынордалық тарихнама салыстырмалы түрде ұзақ уақыт бойы Ресей ғылымында басым бағыт болды.

Дәл осы орыс шығыстанушыларының Алтын Орда тарихы туралы ғылыми еңбектері, сондай-ақ олардың тұжырымдамалары мен көзқарастары XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Ресей империясының шеткері аймақтарында өмір сүрген тарихшылардың тарихи еңбектері мен жалпылама жұмыстарына үлкен әсер етті. Осындай тарихшылардың бірі қазақ философы және ақыны Шәкәрім Құдайбердіұлы болды. Оның 1911 жылы Орынборда басылып шыққан тарихи шығармасы «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» деп аталады.

Әрине, оны тарих туралы толыққанды ғылыми монография деп атауға болмайды, өйткені оның идеялық мазмұны тарихнамаға немесе тарихты әртүрлі дүниетанымдық тұрғыдан түсінуге жақын болып табылады.

Бұл жұмыста Жошы ұлысының «Алтын Орда, Ақ Орда және Көк Орда» сияқты бөліктерінің пайда болуын Шәкәрім Берке билігімен байланыстырады. Оның үстіне Берке Алтын Орданы билесе, Шайбан (Шибан – Жошының ұлы) Ақ Орданы, ал Көк Орданы Тоқай-Темір басқарды. Соңғысынан, қазақ авторына сәйкес, қазақ хандары, атап айтқанда Абылай (Әбілмансұр) тараған. Шәкәрім, әрине, Алтын Орда билеушілерінің басқару реттілігіне қатысты қателіктер жіберді, алайда тұтастай алғанда, баяндаудың әулеттік тәсіліне сүйене отырып, оқиғаның негізгі арқауын дұрыс көрсеткен. Мысалы, Шәкәрім Берке (аударма мәтінінде Бурге) орнына Тоқай-Темірдің ұлы Мөңке келгенін хабарлайды [1, 42 б.]. Алайда, шын мәнінде, Меңгу-Темір Тоқанның (Батудың ұлы) ұлы болды. Шәкәрім Өзбек ханға ерекше назар аударды: «бұл Өзбек хан мұсылман болып, халқын да мұсылман қылды. Сол мұсылмандық бұзылған жоқ, «дін Өзбектен қалды» деген мақал сол және сол ханның атыменен Жошы ұлысы өзбек атанды» [1, 43 б.].

Шәкәрім кітабындағы «Алтын Орда, Ақ Орда және Көк Орда» терминдері ХІХ ғасырдың аяғы – ХХ ғасырдың басындағы Жошы ұлысын зерттеудің қалыптасып келе жатқан орыс ордтану тарихнамасының әсерінен пайда болды. Бұл терминдердің енгізілуі де, қолданылуы да Шәкәрім шығармасында біршама «жасанды» болып көрінеді, өйткені қазақтың тарихи дәстүрінде «Ұлы ұлыс» (Жошы ұлысы) дәуірі тарихи өлшемнің басқа санаттарында да өзгеше көрініс тапқан. Тарихтың осындай жергілікті дала дәстүрі көшпелі қазақтар арасында болғанын И.В. Ерофеева жинаған материалдар дәлелдейді [2, 152-154 б.].

1924 жылы Орынборда А.П. Чулошниковтың «Басқа түркі тайпаларының ортақ тарихи тағдырларына байланысты қазақ-қырғыз халқының тарихы туралы очерктер» атты лекциялары жарық көрді. Бұл монографияда қазақ халқының тарихын зерттеудің алдыңғы (революцияға дейінгі) тәжірибесі жинақталған. Автор бізді қызықтыратын Алтын Орда тақырыбына көп көңіл бөлді.

Атап айтқанда, моңғол дәуірін сипаттай отырып, ол осы өңірдің тарихи өткені Жошы мен Шағатайдың екі ұлысымен тікелей байланысты екенін атап өтті. «Екеуінің де сыртқы тарихы бірдей болған жоқ. Олардың біріншісі ру көсемі қайтыс болған-

нан кейін «Алтын» және «Көк» Орда¹² болып екі жартыға бөлінді, соған қарамастан олардың әрқайсысының ішінде жалпы саяси тұрақтылық сақталды, ал екіншісі біртұтас болғанымен, XIV ғасырдың ортасына қарай бірден одан әрі ыдырау тенденцияларын анықтай бастады және бұл мемлекеттің толық ыдырауына алып келді» [3, 70-бет].

Автордың тарихнамада алғашқылардың бірі болып «Ұлық Ұлыс» терминін Алтын Орда ұғымының синонимі ретінде қолданғаны ерекше назар аудартады [3, 86 б.].

Басқа қазақ тарихшысы М.Тынышпаевтың баяндамасында Жошы ұлысының батыс бөлігі (Алтын Орда) Бату ұрпақтарының иеліктері саналса, ал бұрынғы Семей облысынан «және Балқаш көлінен Қаратауға дейінгі» аймақтан тұратын шығыс бөлігі Орда-Ежен әулетінің Ақ Ордасы болып табылады. Олардың арасында Арал («Көк») теңізінен солтүстікке қарай созылып жатқан Шибан (авторға сәйкес Шайбақ) ұрпақтарының иеліктері болды [4, 6, 16, 56-57 б.]. Мұнда автор XIX ғасырдың бірінші жартысында австриялық шығыстанушы Й. Хаммер-Пургштальдың әйгілі шығармасында ұсынылған Жошы ұлысының макро-саяси құрылымын сынсыз түрде қайта шығарды [5, 95, 248-249, 252 б.], оны кейінірек басқа ғалымдар, атап айтқанда Британдық шығыстанушы Лейн Пул Стэнли, «Мұсылман әулеттері» кітабының авторы ұстанды.

Кеңестік кезеңде Алтын Орда тақырыбы өзектілігін жоғалтпады. Дегенмен, үстемдік жағдайында, таптық көзқарас және жұмысшылардың өз езгісіне қарсы күресі деп аталатын жағдайда, тарих ғылымында тиісті идеологиялық көзқарас басым болды және Ленин-Сталиндік ілімді ескере отырып, сол бағытта ғылыми екпін жасалды. Бұл көзқарастар мен тәсілдер Алтын Орданың тарихы мен мәдениетімен айналысатын мамандардың зерттеулеріне теріс әсер етті. «Паразиттік-жыртқыш», мәдениеті төмен «феодалдық артта қалған» мемлекет, «татар-моңғол бұғауы» және Алтын Ордаға қатысты басқа да ұқсас теориялар пайда болды. Сонымен қатар, мұндай тұжырымдардың кейбірі кейде қазіргі ғалымдардың тұжырымдарына әсер етеді. Тарихтың наразылық көрсететін партиялық-саяси идеологизациялауы ортағасыр кезеңіндегі түркі халықтарының тарихи өткенін зерделеуге қатты әсер етті.

¹² Автор ескертпеде «Алтын Орда – Еділдің төменгі сағасындағы Сарайда басты хан ордасы бар Жошының екінші ұлы Батудың иелігі, Көк орда - Сырдария өзенінің орта ағысындағы Сығанақта басты хан ордасы орналасқан, Жошының үлкен ұлы Орда-Еженнің иелігі. Орыс шежірешілері мен кейбір парсы авторларында Алтын орда атауымен белгілі ұлыс мұсылман жазушыларында Көк деп аталады. Ал орыс жылнамаларында белгіленген Көк орда (Көк, Арал теңізінің атынан), мұсылман авторларында ол әрқашан Ақ орда деп аталады» [3, 70 б.].

XX ғасырдың 30-50-ші жылдары Кеңес шығыстанушысы А.Ю. Якубовский мен академик Б.Д. Грековтың бірігіп жазған «Алтын Орда (Жошы ұлысының XIII-XIV ғғ. қосылуы мен гүлденуі кезеңіндегі тарихы очеркі.)» атты кітабы төрт рет қайта басылып шықты (1937, 1940, 1941, 1950). Соңғы рет ол «Алтын Орда және оның құлауы» деген атпен шығарылды [6]. Бұл басылымда авторлар «құлау» терминін кездейсоқ қоспады, бұл сөзге баса назар аударды. Алтын Орданың «құлағанын» және оны одан әрі зерттеудің ғылыми мәні жоқ екенін көрсететін сияқты...

М.Г. Сафарғалиевтың жақсы жазылған және мазмұны жағынан айтарлықтай сапалы дайындалған кітабы да «Алтын Орданың ыдырауы» деп аталды, дегенмен бұл шығармада Жошы Ұлысының бүкіл дерлік тарихы кең дереккөздерді қолдана отырып, жоғары ғылыми біліктілік деңгейінде объективті түрде ұсынылды [7]. Бәлкім, авторлар осы уақыттың идеологиялық жағдайына сүйене отырып, өз жұмыстарына осындай атаулар беруге мәжбүр болған шығар.

А.Ю. Якубовский мен Б.Д. Грековтың кітабында Жошы мемлекетіне қатысты бірден үш атау қолданылады: «Жошы Ұлысы», «Көк Орда» (Шығыс дереккөздері бойынша) немесе орыс жылнамаларында «Алтын орда». Сонымен бірге, олардың пікірінше, Алтын Ордаға қатысты мұсылман дереккөздерінде «Жошы ұлысы», «Көк Орда» және «Ақ Орда» деген үш термин ішінара немесе толығымен қамтылған. «Алтын Орда» және «Жошы Ұлысы» ұғымы XIV ғасырға дейін бір-бірімен сәйкес келді. Осы ғасырдың басынан бастап, А.Ю. Якубовскийдің пікірінше, Алтын Орданың «Ақ Орда» және «Көк Орда» болып екі мемлекетке ыдырауы орын алды. Ақ Орда деп ол Жошылықтар иеліктерінің шығысындағы, Сырдария өзенінің оңтүстік бөлігіндегі алаптағы жерлерді, сондай-ақ Арал теңізінің солтүстік-шығысында орналасқан Есіл мен Сарысу өзендеріне дейінгі «далалар мен қалаларды» түсінеді. «Алтын Орда» ұғымы осы кезден бастап тек батыстағы Көк Ордаға қатысты қолданыла бастады.

Сонымен бірге, бірден А.Ю. Якубовский орыс шежірелері мен шығыс дереккөздерінің мәліметтерін салыстыра отырып, «Көк Орда» (Синия Орда) атаулары «Көк Ордаға» сәйкес келмейтінін, керісінше «Ақ Ордаға» «сәйкес келетінін» есте ұстағанын жөн екенін атап өтті. Парсы деректері бойынша Көк Орда Жошы әскерінің оң қанаты болған (барұңғар, ол қол), ал Ақ Орда сол қанаты болған (жоңғар, сол қол) [6, 59-60; 261-262 б.]. А.Ю. Якубовский екі орданың орналасқан жері туралы шығыс

және орыс дереккөздерінің арасындағы сәйкессіздікті түсіндірмейді, мүмкін Му'ин ад-дин Натанзидің парсы тіліндегі жазбаларына толық сенген болар.

М.Г. Сафарғалиев 1950 жылы «Тарих мәселелері» журналында жарық көрген осы кітапқа берген рецензиясында авторлық тұжырымдаманың осы қайшылығына назар аударды.

Рецензент XIV ғасырдың басында «Ақ Орда» мен «Көк Орданың» пайда болу уақытына күмән келтірді, оның көзқарасы бойынша, екі Орданың пайда болу уақыты Алтын Орданың пайда болу кезеңімен тұспа-тұс келуі керек. М.Г. Сафарғалиев Жайықтың ар жағындағы, шығыстағы Көк Орда туралы ақпараты бар орыс жылнамаларын елемеген Й. Хаммер-Пургшталаның пікірін сынға алып, осы мәселе бойынша XVI-XVII ғасырлардағы парсы авторлары – Гаффари мен Хайдар Риздің деректерін сынсыз түрде қолданылғанына тоқталады. Сондықтан Й.Хаммер-Пургштал Шығыста Көк Орданың орнына Ақ Орданы іздеді. Оның үстіне, ол Ақ Орданы Орда ұрпақтарының тағдыры, яғни Шибанидтердің иеліктері деп таныды. А.Ю. Якубовскийдің шығыстағы Ақ Орда туралы пікірі «Ескендір анонимі» (1409-1414) шығармасына негізделген. Бірақ бұл дереккөз көптеген қателіктерге, анахронизмдерге, қате есімдер мен географиялық атауларға және В.В. Бартольд назар аударған басқа да дәлсіздіктерге толы. Бұл «Анонимдегі» шығыстағы Ақ Орда туралы ақпаратқа күмән келтіреді.

«Анонимге» қарама-қарсы тағы бір парсы дереккөзі бар – «Муизз ал-ансаб», оған сәйкес Көк Орда Балқаш көлінің жанында орналасқан. «Муизз» бойынша бұл иеліктер Батудың бауыры Орда-Еженнің ұрпақтарына тиесілі болған. М. Ф. Сафарғалиев: «Орданы Ежен деп те атаған, – деп жазады хроника құрастырушысы, – ол және оның бауыры (Есен), екеуі де бір анадан туған, Орданың 3 үлкен әйелі болған, үшеуі де Қоңырат тайпасынан шыққан; ұлдары мен ұрпағын (оның) Көк Орда деп аталады». «Муизз» және орыс шежірелерінің хабары сәйкес келеді және Көк Орданы Жайық өзенінің арғы бетіне, шығысқа, Самарқандтың жанына орналастырады. Демек, «Көк Орда шығыста, ал Ақ Орда батыста болған. Сондықтан Сарайдағы Тыныбек пен Тоқтамыс хандары Ақ Орда хандары деп аталды», – деп түйіндеді автор [8, 140-141 б.].

Жоғарыда аталған жошылық иеліктерді аудандастыру М.Ф. Сафарғалиевтің 10 жылдан кейін жарық көрген «Алтын Орданың ыдырауы» атты монографиясында көрініс тапты [7, 14-15 б.].

XX ғасырдың 60-жылдарының ортасында кеңестік тарихи-энциклопедиялық әдебиетте канондық дерлік мәлімдеме қалыптасты, оған сәйкес Шығыс дереккөздерінде Алтын Орда мемлекеті «Жошы ұлысы» деп аталды, ал орыс шежірелерінде ол «Алтын Орда» деп аталды [9, 700 б.]. С.Ф. Дахшлейгердің тарихнамалық еңбегінде қазақтардың шығу тегін қозғайтын сұрақта «Ақ орда» ұғымы (Жошы Ұлысының сол жақ бөлігі) мақұлданған термин ретінде қолданылады. Ал бұл бірлестіктің этникалық құрамын қазақтар құрады [10, 98-99 б.].

Иркутск филологы А.Г. Митрошкинаның мақаласында «Алтын Орда» ұғымын талдауға әрекет жасалды. А.Ю. Якубовскийден кейін ол осы мемлекетке қатысты «Алтын Орда», «Жошы Ұлысы» және «Көк Орда» деген үш терминді қолданады. Сонымен бірге, араб-парсы дереккөздерінде бұл терминді белгілеудің Орда, Үлкен Алтын Орда, Алтын Шатыр деген басқа нұсқалары бар. Рашид ад-Диннің ақпаратына сілтеме жасай отырып, ол «Алтын Орда» (Урду-и заррин-и бузург – Үлкен алтын орда) билеуші ханның шатыры орналасқан жер екенін атап өтті. Сонымен қатар, далалық әскери дәстүр бойынша әскер екіге (оң және сол) қанаттар мен орталыққа бөлінеді. Оң қанат барұңғар, оң қол немесе Көк Орда, ал сол қанат Ақ Орда болған. Осы құрылымға сүйене отырып, автор орталық Алтын Орда, шатыр немесе «ханның өз» үйі деп санайды [11, 25-26 б.].

Сонымен бірге, «Орда», «Алтын Орда» «жорықтық қала» дегенді білдіретін кең мағынаға ие болып келеді. Бір қызығы, автордың байқаулары бойынша, орыс жылнамаларындағы «Орда» хан ордасын белгілеп, оларды нақты тарихи мысалдармен дәлелдеген. «Орда» кейінірек тұтастай алғанда «Татар хандығын» (Татар жерлері, Татар жері) немесе Татар мемлекетінің аумағын білдіре бастады. Сонымен бірге, «Орда» Сарай қаласын елді мекен ретінде білдіріп және «халық» немесе «әскер» түсінігін беруі мүмкін. А.Г. Митрошкина «Орда» сөзінің көптеген мағынасы бар деген тұжырымға келеді: «Хан шатыры», «хан ордасы», «әскерлердің жеке қанатының ордасы», жағы, аумағы, татар халқы (тайпалары). Тобыр, ұйым, топ секілді ұғымдарды да қамтыды [11, 27-29 б.].

Осы терминнің этимологиясын талдай отырып, ол түркі тілдеріндегі «Орда» (Орду) «хан палатасы, сарай, хан ордасы, хан лагері, сұлтан шатыры, әскер корпусы» деп аударылатынын ерекше атап өтті. Моңғол және бурят тілдерінде «Орд(он)» немесе «Ордо(н)» сөздері «сарай, орда, резиденция» деген

мағынаны білдіреді. А.Г. Митрошкина «орда» сөзі қандай да бір себептермен моңғол тіліне жатады, бірақ «Ор» түбір морфемасы бойынша түркі-моңғол немесе жалпы моңғол-түркі, орта мағынасында анықталады деп есептейді. Шын мәнінде, осы «Ор»-дан шатыр, ұлыста немесе тайпада орталық орын алған хан сарайын білдіретін Ордо(н) сөзі шыққан. «Алтын» термині «ханға лайық, ең жақсы» деген бейнелі мағынаға ие. Осылайша, «Алтын Орда» бірнеше мағынаға ие болды: ханның «алтын шатыры», «Сарай қаласы», содан кейін «ғылыми әдебиеттерде моңғолдардың феодалдық мемлекеті түсінігін ескере отырып, оның мағынасы кеңейді...» [11, 29-32 б.].

Идеологиялық қысым әлсірегеннен кейін, 60-70-ші жылдары Г.А. Федоров-Давыдов, Б.А. Ахмедов, М.А. Усманов, В.Л. Егоров сияқты ғалымдардың еңбектері біртіндеп жарық көрді.

XX ғасырдың 60-70-ші жылдарындағы Г.А. Федоров-Давыдовтың осы тақырып бойынша еңбегі Жошы жерлері ордаларының (батыстағы Ақ Орда, шығыстағы Көк Орда) саяси географиясына қатысты тезисті бекітті [12; 13].

Г.А. Федоров-Давыдовтың арнайы мақаласында «Ескендір анонимі» парсы тіліндегі шығармасында кездесетін «Ақ Орда» және «Көк Орда» терминдері егжей-тегжейлі талданды, оның авторы В.В. Бартольд белгілегендей, Му'ин ад-дин Натанзи болды. Зерттеуші «Анонимнің» авторы Низам ад-Дина Шами мен Шараф ад-Дина Йезди жазған Темір шежірешілері мәліметтерімен салыстырғанда Жошы ұлысының сол қанатында билік еткен оқиғалар мен әулеттер туралы көбірек хабардар екендігіне ерекше тоқталды. Сонымен бірге, керісінше, Шами мен Йезди Алтын Орданың оң қанатындағы хандар туралы көбірек хабарлайды. Дереккөздердің осы екі тобының мәліметтерін талдай отырып, Г.А. Федоров-Давыдов «Аноним» Өзбектің әкесі Тоғорыл 17 жыл бойы билік жүргізген деп, өте айқын қателік жібергеніне назар аударды. Бірақ, белгілі болғандай, Тоғорыл ешқашан Алтын Ордада билік құрған емес. Бұдан әрі «Аноним» оң қанатының сұлтандарын «Көк Орда», ал сол қанатының сұлтандарын «Ақ Орда» деп атайды [12, 224-227 б.].

Сол кезде зерттеушілер Жошы ұлысының екі қанатқа бөлінуін әлдеқашан қабылдаған. Тіпті Рашид ад-Диннің мәліметтері бұған мүмкіндік бермейтініне қарамастан, Шибан ұлысы да сол қанаттың құрамына кірді. Егер орыс шежірелерінің хабарламаларын қарастыратын болсақ, онда Жошы қанаттарының бұл орналасуына қайшы келеді, өйткені «Ақ Орданың» орнына

олар сол қанатта Көк Орданы көреді. Дәл осы М.Г. Сафарғалиев бірінші болып «Аноним» Ақ Орданы сол қанатқа, ал Көк Орданы оң қанатқа қате жатқызылғанын анықтап, дұрыс аудандастыруды негіздеді: Жошы ұлысының сол қанаты Көк Орда, оң қанаты Ақ Орда болып табылады. Г. А. Федоров-Давыдов «Анонимге» бір-біріне тәуелсіз бірнеше ақпарат көздері (орыс жылнамалары, «Хосров пен Ширин», «Муизз ал-ансаб») қарсы тұрғанына қатты сенді. Осылайша, «Аноним» бойынша Ақ Орда сол қанат және Көк Орда оң қанат ретінде қарастырылуы қате деп саналуы керек. Бұдан әрі, автор «Анонимнің» тағы бір маңызды қателігін атап өтті, Ноғайдың Тоқтадан жеңілгенінен кейін алғашқы ұрпақтары жошылықтар иеліктерінің шығысына қашып, жаңа әулет – Ақ Орданың сұлтандарын құрды. Осы мәліметтерге сүйене отырып, Ноғайдың ұлы – Сасы-Бұқа Ақ Орданың билеушісі болған деспек. Шын мәнінде, шығысқа қашқан Ноғайдың ұлы Төре болды [12, 227-228 б.].

«Анонимнің» қолжетімді қарама-қайшылықты мәліметтерін қанаттарының атауы бойынша шешуге тырысып, Г.А. Федоров-Давыдов Жошы ұлысының сенімді және бастапқы екі қанатқа бөлінуіне сүйене отырып: сол қанат (Орда), оң қанат (Бату), екі қанаттың екі бөлікке екінші рет бөлінуін ұсынды. Яғни, әр қанат қосымша екі қанатқа (кіші қанатқа) бөлінді. Егер Бату ұлысының оң қанатын Ноғай басқарса, сол ұлыстың сол қанаты Тоқтаға бағынды. Г.А. Федоров-Давыдовтың пікірінше, «Анонимнің» авторы «бұл терминдердің мағынасын Жошы – Бату мен Орданың ұлыстарына алғашқы бөліну үшін емес, Бату ұлысын Ноғай ұлысына және Тоқта ұлысына екінші рет бөлу үшін дұрыс қолданды. Сондықтан Ақ Орда мен Көк Орданың сұлтандары Орда мен Батудың ұрпақтары емес Ноғай мен Тоқтаның ұрпақтары болды». XIV ғасырдың аяғы мен XV ғасырдың басында Жошылықтардың сол қанаты Көк Орда деп, ал оң қанаты, тиісінше, Ақ Орда аталды деп қорытындылады автор [12, 228-229 б.].

Атақты славист-филолог Г.А. Богатованың мақаласында «Алтын Орда» термині орыс тарихи лексиконында тек XX ғасырда ғана бекітілгенін және бұған дейін «Орда» және «Жошы Ұлысы» термині жиі қолданылғанын атап өтті. Ол «Алтын Орда» сөзінің ордалық езгі кезінде, яғни XIII-XV ғасырларда болмағанына ерекше назар аудара отырып, бұл термин тек XVI ғасырда пайда болғанын пайымдайды. «Орда» терминінің шығыс жазба шығармаларындағы тарихи мысалдарын суреттей отырып,

ол А.Г. Митрошкина сияқты оның «шатыр, киіз үй, орда» дегенді білдіретін нағыз мағынасын дәлелдеп береді [14, 70-71 б.].

Г.А. Богатова түркі және моңғол тілдеріндегі «алтын» (сары) сын есімін талдауға жеке тоқталып, оның астарынан «орта немесе орталық» мағынасын көрді. «Шыңғыс ханның Алтын руы», «Жошының алтын руы» деген тіркесті оның көзқарасы бойынша «басты, орталық, негізгі» деп түсіну керек. «Алтын орда» терминінің одан арғы эволюциясын қарастыра отырып (молынан жиналған шатыр, орда) ол «байырғы киіз үй, қора, хан лагері» немесе «іс орталығы, астана» деген жалпылама ұғымға айналады. XIII-XIV ғасырларда «орда» термині «хан ордасы, орнақ, лагерь, көшпелі тайпаның байырғы киіз үйі, іс орталығы, ұлыс» дегенді білдіреді. Оның болжамына сәйкес, «орда сөзі XIV ғасырдың аяғында Бату астанасы немесе Батудың ордасын ғана емес, сонымен бірге бүкіл Жошы Ұлысын, Татар мемлекетін де білдіре бастады». Сонымен бірге XIII-XIV ғғ. орда терминінің негізгі мағынасы «хан ордасы» болып саналған. Оның түсінігінде Жошы ұлысының аумағы орыс дереккөздерінде «Ұлы, үлкен орда» ұғымымен теңестірілді. Ақ және Көк Орда сияқты терминдер «Ұлыстың жеке бөліктерін» белгілеу ретінде қызмет етті. «Орда» терминінің эволюциясы мұнымен аяқталған жоқ. XVI ғасырда ол жер, аймақ, аумақ мағынасына ие болды. Сонымен қатар, «орда» бекініс, қоныс, орнақ, шекаралас аймақ, қала және т.б. білдірді [14, 72-75 б.].

Сол кезеңде және осы күнге дейін Жошы Ұлысының тарихы белгілі тарихшы Т.И. Сұлтановтың ғылыми шығармашылығында маңызды орын алады. Мамандығы бойынша ирантанушы К.А. Пищулина ортағасырлық кезеңдегі Қазақстанның академиялық тарихын жазуда елеулі үлес қосты. Сол 70-ші-90-шы жылдардың басында Қазақстанда шығыстанушы Н. Мынғұлов жұмыс істеді, оның бірқатар жұмыстары Алтын Орданың шығыс бөлігінің тарихына арналды.

Қазақстандық шығыстанушылар арасында М.Г. Сафаргалиев пен Г.А. Федоров-Давыдовтың пікірін алғашқылардың бірі болып қолдаған тарихшы-түркітанушы Т.И. Сұлтанов болды, ол «Ескендір Анонимінде» елеулі қателіктер бар екенін негізге ала отырып, Көк-Орданы Жайық өзенінен ары, шығыстан, ал батыста Сарай маңынан Ақ-Орданы іздеу керек деп жазды.

Орда-Ежен мен оның төрт бауырының ұлысы Жошы иеліктерінің шығыс бөлігінде, Алакөл көлінің жанында орналасқанын дереккөздерден көруге болады. Т.И. Сұлтанов М.Г. Сафар-

галиевтің көзқарасын қолдады, ол Орда-Ежен Жошының кіші ұлы ретінде Батудан Ертіс өзенінің жоғарғы ағысында орналасқан «Көк-Орда» әкелік резиденциясын алды деп мәлімдеді. XIV ғасырдың басындағы ауыр ішкі соғыстар Орда-Еженнің ұрпақтарын ұлыстың ордасын Сырдарияға көшіруге мәжбүр етті, онда олардың Сығанақ қаласындағы жаңа резиденциясы тұрғызылды. Осыдан кейін «сол қанаттағы тақ мұрагерлерінің барлық иеліктері «Көк Орда» терминімен белгілене бастады. Оң қанаттың басым бөлігін құраған Батудың байырғы жұрты «сұлтандардың сол қанатының үстемдігінің белгісі ретінде «Ақ Орда» терминімен аталды, сәйкесінше, ақ түс көкке қарағанда жоғары болды, ал оң жақ сол қанатқа қарағанда құрметті болды [15, 94-95 б.; 16, 72-73 б.].

Шығыс дереккөздерін мұқият талдауға негізделген М.Г. Сафаргалиев пен Г.А. Федоров-Давыдовтың іргелі еңбектерінің пайда болуы да қазақстандық тарихшылар арасында осы тақырып бойынша орын алған консервативтік түсініктерді өзгерте алмады. Қазақстандық тарихнамада әлі күнге дейін шығыс «Ақ Орда» – бұл батыс «Алтын Ордаға» қарама-қайшы келетін Орда-Еженнің және оның тікелей мұрагерлерінің мемлекеті деген пікір сақталады. Осы уақытқа дейін бұл көзқарастың әлі де жақтаушылары бар екенін атап өтуге батылымыз бар. Мұндай жағдай неліктен орын алғанын егжей-тегжейлі зерделеу қажет...

Алтын Орда кезеңіндегі ортағасырлық Қазақстанның тарихы мен аумағын Алтын Орданың өзінен формалды түрде бөлу үшін қазақстандық тарихнамада Шығыс Дешті-Қыпшақ аумағында Батудың Алтын Ордасымен қатар басқа, Орда-Ежен мен оның ұрпақтары билік еткен Ақ Орданың мемлекеттік құрылуы туралы идея қолға алынды. Жоғарыда айтылғандай, мұндай көріністің пайда болуы XIX ғасырда, Алтын Орданың тарихы енді зерттеле бастаған кезеңде жатыр [5]. Ақ Орда болашақ Қазақ хандығымен тығыз байланысты деген тезис XX ғасырдың 40-шы жылдары пайда болды [17, 126 б.]. Кейінгі уақытта Жошылықтардың шығыс иеліктері немесе сол қанаты Ақ Орда деп атала бастаған мұндай түсінік Б.Д. Греков пен А.Ю. Якубовскийдің «Алтын Орда және оның құлауы» кітабының ықпалымен қазақстандық тарихнамада берік орныққан сияқты. Мұны К.А. Пищулина сияқты сол кездегі қазақстандық тарихшылардың еңбектерінен байқауға болады.

XX ғасырдың 70-80-ші жылдарындағы қазақстандық тарихнамада сол уақытқа дейін М.Г. Сафаргалиев, Г.А. Федоров-Да-

выдов, Т.И. Сұлтанов, В.Л. Егоровтың жұмыстары жарияланғанына қарамастан, сол кездегі геосаяси картада жошылықтар ордаларының орналасқан жері айқын көрінген: А.Ю. Якубовский ұсынған батыстағы Ақ Орда (оң қанат) және шығыстағы Көк Орда (сол қанат) үлгісін ұстануды жалғастырған. Осылайша, 1977 жылы жарық көрген К.А. Пищулинаның монографиясында Ақ Орда XIII ғасырдың 60-жылдарына жататын тәуелсіз мемлекет ретінде көрсетілген. Автор аталған уақыт бойынша ешқандай дәлел келтірмеген. XIII ғ. аяғы мен XIV ғ. басында Ақ Орда, осы көзқарасқа сәйкес, Орталық және Оңтүстік Қазақстан аумағында орналасып, «түркі және түркітілдес моңғол тайпаларын» біріктірді.

К.А.Пищулинаның Ақ-Орда шығыстағы Жошылықтардың иелігі екендігі туралы дәлелдемесі өте оғаш көрінеді, ол «дәстүр бойынша негізін Бату хан қалаған мемлекет үшін «Алтын Орда» атауы қолайлы және негізделген болып қала береді, сондықтан Ақ-Орда термині көптеген шығыс деректері мен тарихи әдебиеттерде дәстүр бойынша қолдану қазақ хандарының ата-бабалары ұлысының атауы болып қалу құқығына ие» деп санайды [18, 38-39 б.]. Тағы да, Жошылық ордалардың орналасуына қатысты мұндай тәсілдің сәтсіздігі сол кезде де айқын болғанына назар аударған жөн.

«Ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейінгі Қазақ КСР тарихы» академиялық басылымында (II т., 1979) осы көзқарас түпкілікті түрде тұжырымдалды. Бұл жағдайда XX ғасырдың 70-80-ші жылдары қазақстандық тарихшылар Жошы Ұлысының шығыс бөлігінде Жошының үлкен ұлының ұрпақтары басқарған XIII ғасырдың ортасынан бастап Ақ Орда (Орда-Ежен ұлысы) дербес мемлекетінің өмір сүру тұжырымдамасының негіздемесін ұсынды (немесе мәжбүр болды ма?). Ақ Орда, қазақстандық тарихшылардың түсінуіне сәйкес, Қазақ хандығының негізін қалаушы мемлекет болды [19, 127-129, 149-154 б.]. Яғни, сол кезде олар үшін бұл мемлекеттің батыста орналасқан және Бату мен оның ұрпақтары басқарған (татар-моңғол бұғауының қатал символы болып табылатын) Алтын Орда болмағанын көрсету маңызды болған шығар. Мұнда Орданың ұлысы Сарай хандарының билігінен тәуелсіз екендігіне баса назар аударылды, дегенмен мұнда Батыс Орда билеушілерінің инвеституралары мойындалды (жарлықтарды тарату).

XX ғасырдың 80-ші жылдарының басында шығыстанушы Н. Мынғұловтың «Ақ Орда тарихын зерттеудің кейбір мәселелері»

мақаласы жарық көрді, онда Ақ Орданың Жошы мемлекеті шығысында орналасуына дәлелдер келтіруге әрекет жасалды. Оның пікірінше, Жошы Ұлысы екіге емес, үш аумақтық-саяси бірлікке бөлінді: 1) батыстағы Алтын Орда (Батудың иелігі) немесе «Еділ ордасы», ол жай «Орда» деп те аталды, немесе «Үлкен Орда»; 2) Шибанның иеліктері, Алтын Орданы Ақ Ордадан бөліп тұрған Көк Орда («Жайық ордасы»); 3) «Ақ Орда» – қиыр шығыстағы Орда-Еженнің иеліктері. Көк Орда да, Ақ Орда да «Алтын Орда» деген жалпы ұғымға енген, ол кең мағынада Жошы Ұлысы болып табылады. Ақ Орда XIII ғасырдың ортасында пайда болды және XV ғасырдың бірінші ширегінің соңына дейін Орда-Ежен мұрагерлерінің иелігі ретінде өмір сүрді. «Ақ Орданың» өзі «Алтын Орданың сюзеренитетін шартты түрде мойындаған дербес мемлекеттік құрылым» болды [20, 94-95 б.].

1983 жылы «XV-XVIII ғғ. Қазақстан, Орта және Орталық Азия» жинағы жарық көрді, онда белгілі қазақстандық шығыстанушы В.П. Юдиннің ортағасырлық кезеңнің Еуразия даласында ордалардың пайда болуы мен өмір сүру мәселесіне тікелей арналған үлкен тұжырымдамалық мақаласы жарияланды. Бұл мақаланы Н. Мынғұловтың мақаласына жауап ретінде қарастыруға болады, онда «атаулардың шығу тарихы, пайда болу және жойылу уақыты, аумақ пен шекара мөлшері, қарым-қатынас сипаты, олардың державалар немесе географиялық ұғымдар болу-болмауы...» және т.б. сұрақтардың кең ауқымы қарастырылды [21, 116 б.].

Автор түркі-моңғол тілдерінде «орда» (орду) терминінің пайда болуына егжей-тегжейлі этимологиялық түсініктеме береді, олардан бұл сөздің бастапқы мағынасы «киіз үй, хан киіз үйі, сарай киіз үйі, салтанатты киіз үй» болып табылатынын, ол кейін «ханның, билеушінің ордасы, резиденциясы» ұғымына ұласатынын дәлелдейді. «Сарай»; «өргә (өргә/өрге)» - киіз үй, хан ордасы және т.б. сияқты өзінің синонимдік мағынасы жағынан жақын немесе тең мағыналы сөздер бірте-бірте пайда болды. Мақала авторы «орда» сөзінің бастапқы мағынасы киіз үй немесе жолым үй екенін атап өтті. Бұл терминнің семантикалық берілуіндегі қиындықтар, шығыс дереккөздерін басқа тілдерге, атап айтқанда орыс тіліне аударғанда, оны түсіндіру қиындығын тудырды және семантикалық мағынасына сәйкес келмейтін ұғымдар пайда болды. Орыс тілінде орда сөзінің екі мағынасы болды: 1) «хан киіз үйі, хан шатыры, хан резиденциясы» және 2) «дала көшпелі бірлестігі, көшпелі держава».

Сондықтан орыстар үшін Ордаға бару «хан ордасымен бірге» қозғалатын көшпелі тайпаларды да білдірген Алтын Ордаға баруды білдірді¹³ [21, 117-119 б.].

Ақ, Көк және Алтын Орда тарихымен байланысты мәселелерді шешу үшін В.П. Юдин XVI ғасырдың ортасында Өтеміс қажы ибн Маулан Мұхаммед Досттың «Шыңғыс-наме» (Шыңғыс кітабы) түркітілді тарихи шығармасын аудару жұмысы кезінде кездестірген бірегей мәліметтерге ерекше назар аударды. Бізді қызықтыратын жағдай Шығыс Дешті-Қыпшақтағы жоғарғы биліктің ауысуы туралы әңгімеде келтірілген.

Өтеміс қажының баяндауындағы далалық ауыз әдебиетте Жошының өлімінен кейін оның мұрагерлері – үлкен ұлдары Орда (Ежен) мен Бату (Сайын) «бір-біріне хан болуды» ұсына бастады, бірақ таққа мұрагерлік мәселесін екі жақты шеше алмады да, басқа ұлдарымен бірге атақты атасы - Шыңғыс ханға жүгінді. «Олар өздерінің [атасына] ханына қызметке келгенде, хан оларға үш киіз үй: «Саин ханға алтын табалдырығы бар ақ киіз үй; Еженге күміс табалдырығы бар көк орда; Шайбан үшін болат табалдырығы бар сұр орда тұрғызды». Осылайша, Шыңғыс ханның қалауымен Ұлыстың нақты билеушісі Бату болды. Ақ түс пен алтын Бату мен оның ұрпақтарының үлкендігінің белгісі болды, ал «көк түс және күміс – Орда-Еженнің бағыныштылығы, сұр түс пен болат – Шайбанның Батуға, Орда-Еженге бағыныштылығының белгісі» болды. Бұл жерде түркі-моңғол көшпелі халықтарының түс символдарының келесідей жұптық тәртіптегі айқын иерархиясы көрінеді: «ақ және алтын, көк және күміс, сұр және болат»¹⁴ [21, 121-123 б.].

Осы тарихи әңгімеден В.П. Юдин келесідей қорытындылар жасады. Біріншіден, «Ақ Орда мен Көк Орданың тікелей мағынасы - ақ және көк түсті киіз үйлер». Екіншіден, ақ және көк киіз үй Ақ және Көк Орданың мәртебелік саралауының түстік көрінісі болды, онда «Көк Орда» ұлыстың шығыс бөлігінде, сол қанаттағы Орда-Ежен ордасы, ал «Ақ Орда» батыста орналасқан

¹³ Төменде В.П. Юдин мындай түсіндірмені ескеру керек екенін атап өтті: «Орда сөзін орыс тілінде және басқа да көптеген тілдерде қолданудың кең ауқымы көбінесе осы тілдерде оның ежелгі тарихына деген жалған әсер тудырады. Сонымен қатар, бұл тілдерге ол сөз тек моңғолдар дәуірінен кейінгі уақытта ғана қолданысқа енген. Ғылыми әдебиеттерде, аудармалар мен зерттеулерде орда сөзі түркі-моңғол мағыналарында да, орыс немесе басқа еуропалық тілдердің мағыналарында да жиі қолданылады. Орда сөзінің семантикасын дамытудың осы екі автономды бағытын өзара үйлестірудің нәтижесінде оны әдебиетте түсіндірудің қиындықтары одан сайын күшейе түсті. Алтын және басқа ордаларды зерттеуде шығыстану ғылымы дәл осы қиындықтарға тап болады. Жоғарыда айтылғандар ғылыми әдебиеттерде орда сөзін қолдануда қандай да бір шектеу принципін қолдану керек дегенді білдіреді. Орыс және басқа ғылыми мәтіндердегі орда сөзі негізінен зерттелетін шығыс мәтнінде қолданылатын жағдайлармен шектелуі керек сияқты» [21, 120 б.].

¹⁴ Біздің көзқарасымыз бойынша «боз» сөзін орыс тіліндегі «сұр» мағынасына аудару дұрыс емес. Бұл туралы толығырақ мына жерден қараңыз: [22, 26-53 б.].

оң қанат болды. Одан әрі бауырлар арасында Жошыға Шыңғыс ханнан келген аумақ, яғни Шығыс Дешті-Қыпшақта Шыңғыс хан ұрпақтарының Батыс жорығына дейін (1236-1242 жж.) орналасқан аумақ қайта бөлінді. Сондықтан Батудың бірінші ордасы («Ақ киіз үй») Жайық өзенінің шығысында орналасқан, ал Орда-Ежен ордасы («Көк киіз үй») Ертісте (Сырдария, Алакөл, Еміл) орналасқан. Ордалар атаулары (Ақ Орда, Көк Орда) сол кезде державалардың немесе географиялық аудандардың ресми белгілері болған жоқ, олар метафоралық, яғни ауыспалы мағынаға ие болды. «Көк Орда Жошы ұлысының сол қанаты, Орда-Еженнің иелігін, ал Ақ Орда Жошы ұлысының оң қанаты, Батудың иелігін білдірді».

Үшіншіден, Шыңғыс хан ұрпақтарының 1236-1242 жылдардағы әйгілі Батыс жорығынан кейін Жошылықтардың иеліктері жаңа жерлердің қосылуының арқасында едәуір ұлғайды және осылайша бұл ордалардың батыс бағытта орналасуы айтарлықтай өзгерді. Ортағасырлық авторлар Ақ және Көк Орданың ерте және кеш орналасқан жері туралы осы ақпаратты талдаусыз және тіпті кездейсоқ қолданған, Ұлыста болған оқиғаларды қарама-қайшы түрде бейнелеген. Мұның себептері, ғалым атап өткендей, «біздің заманымыздың кейбір мамандары мағынаны, мазмұнды және нақты тарихи, аумақтық және саяси мазмұнды қазіргі заманғы түсінікке сүйене отырып, жұмыс істудің мүлдем басқа көрінісін көргісі келеді». Ақ және Көк ордалардың орналасуы туралы пікірталасты қорытындылай келе, В.П. Юдин сол кезде «Ақ Орда» батыста, ал «Көк Орда» шығыста орналасқан деп сенді. Сонымен бірге, Батыс жорығынан кейін Алтын Орда Ақ Орда деп анықтала бастады [21, 124-126 б.].

1985 жылы В.Л. Егоровтың Алтын Орданың тарихи географиясына арналған арнайы жұмысы жарық көрді, онда автор қазақстандық авторларды Жошылықтардың сол қанатының тарихын өте шатастырып баяндағаны үшін сынға алды (Қазақ КСР тарихы ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейін, 2 т.). Бұл кітапта автор, сол кездегі деректерге сүйене отырып, Алтын Орданың аумағын, шекарасын, әкімшілік құрылымын және оның екі құрамдас бөлігін – Ақ Орданы (оң қанат) және Көк Орданы (сол қанат) дәйекті түрде қарастырды [23, 65-66 б.].

90-шы жылдардың өзінде, қазақстандық тарихнамада Ұлыстың шығыс бөлігін сәйкестендіру дәстүрі жалғасқан бұрынғы тәсілдің қателігін түсіне отырып, Ақ ордамен бірге Орда-Еженнің басқаруынан бастап, Қазақстан тарихы жөніндегі жаңа

академиялық басылымда өзге де, кейде ерекше нұсқалар да ұсынылған болатын. Олар сәйкессіздіктер мен қарама-қайшылықтарды жеңуге дайын болды. Осылайша, К.А. Пищулина бастапқыда Көк Орда шығыста болғанын, бірақ уақыт өте келе XIII ғасырдың аяғында астананы Сырдариядағы Сығанаққа ауыстыру кезінде «Орда-Еженнің бұрынғы моңғолдық шағын «Көк Орда» ірі, жергілікті этникалық негіздегі Ақ Орда державасына айналғанын, оның атауымен бірге үлкен аумақтар мен Шайбанидтер ұлысын біріктіргенін атап өтті. XIV ғасырдың екінші жартысынан бастап ол Өзбек ұлысы деп атала бастады». Осылайша, К.А. Пищулинаның ойынша, 150 жыл ішінде осы саяси құрылымның мемлекеттік мәртебесі «Көк Орда – Ақ Орда – Өзбек ұлысы» болып үш рет өзгерді [24, 79, 89, 114 б.]. Сол уақыт үшін мұндай тұжырым Ұлыстың сол қанатының салыстырмалы түрде күрделі тарихының қисынды түсіндірмелерінің бірі болды. Бұл жағдайда, егер біз шибанидтердің иеліктерін шығыс қанатының құрамына енгізу туралы айтатын болсақ, онда Көк Орда атауы неғұрлым барабар (қолайлы) болуы керек, осылайша Шибанидтердің иеліктері өз атауымен аталатын еді, керісінше емес, өйткені бұл Ордалықтардың саяси үстемдігін білдіреді.

Бүгінгі күннің шындығына сүйене отырып, Жошы ұлыстарының сол және оң қанаттарының атауларының барлық конвенциялары табиғи түрде көрінеді, бірақ ол тарихнама мен қоғамның тарихи санасына бұрын да әсер етті және әлі де әсер етеді.

Егер Алтын Орданы ресейлік және қазақстандық зерттеудің екі тарихнамалық дәстүріне салыстырмалы шолу жасасақта, соңғысы, мұндай салыстыру кезінде, ескірген идеялық-теориялық құралдармен неғұрлым консервативті болып көрінетінін анық байқауға болады. Қазір Жошы ұлысының тарихын зерделеудің теріс тәжірибесін де, жаңа пәнаралық тәсілдерді қоса алғанда, сәтті сынақтан өткен әдіснамалық тәсілдерді де ескере отырып, әртекті дереккөздердің бүкіл жиынтығын кешенді тарту негізінде XIII-XV ғасырлардағы Алтын Орданың (Жошы ұлысының) саяси, этномәдени және әлеуметтік тарихының түйінді проблемаларын ұғыну аса қажет.

Қазіргі кезеңде қиындықпен болса да, бірақ Қазақстанның тарих ғылымына енді Алтын Ордасыз одан арғы оқиғалардың барысын түсіну мүмкін емес деген түсінік еніп келеді, Қазақстан аумағында мемлекеттіліктің дамуының тарихи үдерісінің өзі, сайып келгенде, қазақ тарихының түйінді тақырыбы – қазақтар-

дың этногенезі осы проблематикамен тікелей байланысты болып отыр. Біздің тарихымызды баяндаудың әулеттік желісін ұстанатын болсақ та, Қазақ хандығының пайда болуы бір кездері біртұтас және үлкен Алтын Орданың этномәдени және саяси кеңістігінің аумағында болғандығы айдан анық.

Әдебиеттер тізімі:

1. Шакарим Қудайберды-ұлы. Родословная тюрков, казахов, киргизов и ханских династий. Пер. Б. Каирбекова. –Алма-Ата, СП Дастан, 1990. – 120 с.

2. Ерофеева И.В. «Добрый» или «святой» Джанибек-хан (1342– 1357) в устной исторической памяти кочевников-казахов // Золотоордынское обозрение. 2021. Т. 9, № 1. – С. 149–165.

3. Чулошников А.П. Очерки по истории Казак-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен: Лекции, читанные в Оренбургском отделении Московского археологического института в 1921 году. Ч. 1. Древнее время и средние века. Оренбург: Киргизское государственное издательство, 1924. XII + 291 с.

4. Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казакского народа. Ташкент: Восточное отделение Киргизского государственного издательства, 1925. 75 + 14 с.

5. Hammer-Purgstall J. Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak: das ist der Mongolen in Russland. Pesth: Hartleben, 1840. 683 s.

6. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 478 с.

7. Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды. – Саранск: Мордовское книжное издательство, 1960. – 279 с.

8. Сафаргалиев М. Рецензия на книгу «Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский. Золотая Орда и её падение». Академия наук СССР. – Москва - Ленинград. 1950. 428 + 53 // Вопросы истории. № 9. Сентябрь 1950. – С. 139-142.

9. Советская историческая энциклопедия: [В 16 т.]. – Т. 5. – М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1964. – 960 с.

10. Дахшлейгер, Г. Ф. Историография советского Казахстана (очерк). – Алма-Ата: Наука КазССР, 1969. – 191 с.

11. Митрошкина А.Г. Термин «Золотая Орда» // Труды Иркутского государственного университета им. А.А. Жданова. Том. 65. Вып. 4. – Иркутск, 1968. – С. 25-32.

12. Федоров-Давыдов Г.А. «Аноним Искандера» и термины «Ак-Орда» и «Кок-Орда» // История, археология и этнография Средней Азии. К 60-летию со дня рождения чл.-кор. АН СССР д-ра ист. наук проф. С. П. Толстова. – М.: Наука, 1968. – С. 224-230.

13. Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. – М.: Изд-во МГУ, 1973. – 177 с.

14. Богатова Г.А. Золотая Орда // Русская речь. № 1. Январь-февраль. 1970. – С.70-76.

15. Султанов Т.И. К вопросу о терминах «Ак-Орда», «Кок-Орда» и «Юз-Орда» // Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. VI годичная научная сессия ЛО ИВ АН. М.: Глав. ред. вост. лит., 1970. – С. 94-96.

16. Султанов Т.И. О терминах Ак-Орда, Кок-Орда и Йуз-Орда // Известия АН КазССР. Серия общественная. 1972. № 3. – С. 73-74.
17. История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. 3-е изд.; переработ. Алматы, 2011. – 670 с.
18. Пищулина К.А. Юго-Восточный Казахстан в середине XIV – начале XVI веков (вопросы политической и социально-экономической истории). – Алма-Ата: Наука КазССР, 1977. – 288 с.
19. История Казахской ССР: С древнейших времен до наших дней. В 5-ти томах. Т. II. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1979. – 423 с.
20. Мингулов Н.Н. К некоторым вопросам изучения истории Ак-Орды // Казахстан в эпоху феодализма (Проблемы этнополитической истории). – Алма-Ата: Наука КазССР, 1981. – С. 79-95.
21. Юдин В.П. Орды: Белая, Синяя, Серая, Золотая... // Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XV-XVIII вв. – Алма-Ата: Наука, 1983. – С.106-165.
22. Кушкумбаев А.К. «Болат босағалы Бозорданы Шәйбанғә салды»: «Йуз Орда» или «Боз Орда» в восточных источниках // «Фаизхановские чтения» XIII. «Наследие Золотой Орды в государственности и культурных традициях народов Евразии». Материалы международной научно-практической конференции. М.: ООО «Медина», 2017. – С. 26-53.
23. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. – М.: Наука, 1985. – 246 с.
24. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Том 2. – Алматы: «Атамұра», 1997. – 624 с.

ЗАЙЦЕВ Илья Владимирович

РФА ҚФФАИ Өркениеттерді салыстырмалы
зерттеу орталығының басшысы,
тарих ғылымдарының докторы, профессор
(Мәскеу қ.)

МӘСКЕУ МҰРАФАТТАРЫНДАҒЫ XIX ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ ТАРИХНАМАСЫНЫҢ ЕСКЕРТКІШТЕРІ

Қазақстанның ортағасырлық тарихы бізге негізінен қазіргі Республикадан тыс түрлі тілдерде жасалған мәтіндердің арқасында белгілі. Қазақ даласының тарихнамасының ескерткіштерін біз білмейміз. Алайда XIX ғасырда бір жағынан ұлт-азаттық күрестің күшті серпінінің арқасында, ал екінші жағынан орыс шығыстанушылары мен әкімшілігі тарапынан айқын ықпалсыз осы тарихнаманың екінші рет туылуы орын алды: қазақ авторларының қаламынан түрлі жанрларда құрылған бірнеше тарихи мәтіндер пайда болды. Мұнда біз куәгердің сөзінен жазылған өткен оқиғаларды еске түсірудің бір түрін, батырлық-дастандық рухта жазылған толғау эпостарын және өлеңмен жазылған хикаяттарды байқаймыз. Құрылымы жағынан фольклорға өте жақын, бірақ мазмұны жағынан өте тарихи болып табылатын өзінің тарихнамалық дәстүрінің пайда болуының бұл құбылысы және оның ішкі ұлттық қозғалыс пен сыртқы әсерлермен байланысы бөлек қарастыруға лайық екені анық. Әзірге біз XIX ғасырдағы қазақ тарихнамасының ескерткіштері деп санауға болатын Мәскеу қаласының жинақтарындағы тарихи мазмұндағы бірнеше бірегей қолжазба мәтіндерінің қысқаша сипаттамасымен шектелеміз.

1889 жылы Ташкентте сұлтан Ахмет Кенесарыұлының әкесі Кенесары мен ағасы Садық туралы кітабы жарық көрді [Кенесарин 1889; Кенесарин 1992]. Сырдария облыстық статистика комитетінің толық мүшесі Евгений Тимофеевич

Смирнов оны баспасөзге дайындады және ескертпелермен қамтамасыз етті.¹⁵

Бұл мәтіннің пайда болу тарихын Е.Т. Смирновтың өзі егжей-тегжейлі сипаттаған: «1864 жылдан 1876 жылға дейінгі уақытты қамтитын Садықтың қызметі Қоқан мен Хиуа хандықтарын жаулап алу тарихы, Бұхарамен болған соғыстар және Қашқармен қарым-қатынас үшін қызықты және құнды материал болуы керек, осыған орай 1886 жылы оған өзінің өмірбаянын жазуды ұсыну идеясы пайда болды, сондықтан да мен оған бағдарлама бердім. Өкінішке орай, Садықтың өзі қаламды жақсы меңгермегендіктен істі қолға алмады, оны 1877 жылы қырғыз тілінде қолжазбаны жеткізген бауыры сұлтан Ахмет Кенесарыұлына тапсырған. Сырдария облыстық комитетінің төрағасы генерал-майор Н.И. Гродеков мырзаның тапсырмасы бойынша мен оның орыс тіліндегі жолма-жол аудармасын баспасөз үшін қайта жасадым, фактілерді баяндаудың анықтығына қатысты біршама өңдедім және қажетті ескертпелермен жабдықтадым.

Қолжазба осы бағдарламадан айтарлықтай ауытқулармен, кемшіліктер мен олқылықтармен жасалғанын атап өткен жөн, бірақ соған қарамастан, онда келтірілген фактілер біздің қарсыласымыздың Орта Азиядағы соғыстардың әртүрлі эпизодтары туралы әңгімесі ретінде өте қызықты. Олардың ішіндегі ең көрнектілері біздің ресми және жеке ақпаратымыз бойынша істі білдіретін ескертпелермен түсіндірілген. Кенесарының өмірбаянының егжей-тегжейлі әңгімесінде автор әкесінің беделді іс-әрекетіне құрмет көрсете отырып, шындықтан елеулі шегініс жасаған. Алайда бұл ауытқу іске үлкен пайда әкелді, өйткені әңгіме Кенесары мінезінің көптеген ерекшеліктерін және ол туралы біздің әдебиетімізде сол кезге дейін белгісіз болып келген оның қызмет ету жағдайларын анықтайды. Осылайша, бір өмірбаянның орнына Кенесары мен Садық, біздің ең белсенді және іскер қарсыластарымыз, Орта Азиядағы түркі халықтарының тәуелсіздігі үшін күрескерлер туралы екі өмірбаян шықты» [Кенесарин 1992: 13-14].

Е.Т. Смирнов қолжазбаның түпнұсқасының тағдыры туралы ештеңе жазбайды. Сонымен қатар, сұлтан Ахмет Кенесарыұлы-

¹⁵ Евгений Тимофеевич Смирнов (1913 ж. қ.б.) - өлкетанушы, Түркістанның терең білгірі, Орыс географиялық қоғамының Түркістан бөлімінің мүшесі, Орта Азия археологиясының негізін қалаушылардың бірі, «Орта Азия» альманахының (1895), кейін «Ортаазиялық хабаршы» ғылыми-әдеби журналының редакторы. Сырдария облысының егжей-тегжейлі сипаттамасының [Смирнов, 1887] және бірнеше мақалалардың авторы [Смирнов, 1899]. Ташкентте 30 жылға жуық жұмыс істеді (үзіліспен 1899 жылдан 1912 жылға дейін).

ның арабографиялық түрік қолтаңбасы Н.И. Гродековтың қорында, Мәскеудегі Мемлекеттік тарихи музейдің жазба деректер бөлімінде сақталған. Мәтін орыс фабрикасының қағазында филигралсыз жазылған, оның парақтары ақ жіптермен тігілген: 8 дәптер 68 парақты бір дәптерге тігілген. Парақтың өлшемі 18,5 x 23 см.

Бұл дәптер істің (МТМ ЖДБ, 307 қ., 1 жазба, сақтау бірлігі 51, п.158-91)¹⁶ бір бөлігін құрайды, онда барлық шежірелер, соның ішінде Бұхара билеушілері, Қоқан хандары, Қазақ сұлтандары, бірнеше құлпытастағы жазулар және тіпті 1890 жылғы 16 қыркүйекте ташкенттік көпес Епифан Ильич Ильиннің өмірбаяны жинақталған.

Мұқабада орыс тілінде «Биография рода Кенесариных» деген мәтін бар. Сондай-ақ, мұқабада сия мен қарындашпен жазылған қолжазбаның ескі шифрлары мен нөмірлері көрсетілген: 544/220 II 79 (шамасы, МТМ шифры) және № 54 (бұл нөмір сызылып тасталған; мүмкін, бұл Н.И. Гродеков кеңсесінің ішкі нөмірленуі шығар). Дәптерде ол құрастыру ісінің бөлігі болғанға дейін жасалған 1-парақтан 68-параққа дейінгі қарындашпен жазылған ішкі нөмірлері бар. Алайда, бастапқыда нөмірлеу мүлдем болған жоқ, өйткені дәптерде хафиздер (кустодтар) бар.

Парақ нөмірлерін көрсеткенде төменде мен алдымен парақтың нөмірін түпнұсқа пагинация бойынша, содан кейін жақшада – МТМ ЖДБ пагинациясы бойынша көрсетемін.

Мәтін 68 парақтың 64 парағын қамтиды (64-бетте қарындашпен нөмірлену аяқталады). Сия қара түсті. Бір бетте 10 жол бар (8 және 11 жолды парақтар да бар). Беттердегі мәтін парақтың сол жақ шетіне жеткізіледі, ал беттердің оң жағында шамамен 4 см кең өріс қалады. Өріс мистар-транспарантты қолданған кезде пайда болатын тік сызықпен сызылған.

Шығарма автордың алты тарауына – фасылға бөлінген. Олардың нөмірленуі сөздермен, басқа сиямен (ақшыл көк-күлгін), бірақ сол қолжазбамен жазылған, бұл мәтін аяқталғаннан кейін тарауларға бөлінген деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Тараулардың бөлінуі келесідей: 1-ші тарау «Кенесары ханның орыс мемлекетіне қарсы әрекеттері» – п.1-8жал.(98); 2-тарау «манаптар Жантай мен Орман әрекеттері» – п.8жал.(98)-19(109); 3-тарау «Кенесары ханның ұрпақтары туралы әңгіме» –

¹⁶ Дәл осы тәртіпте, өйткені мұражай пагинациясы еуропалық үлгіде, яғни солдан оңға қарай жүргізілді.

п. 19(109)-24(114); 4-тарау «Кенесары ұлдарының Сыр жағалауларына қоныс аудару себептері» – п. 24(114)-26(116); 5-тарау - п. 26(116)-45жал.(135жал.); 6-тарау – п.(135жал.)-64(154).

22 парақ (112) таза. Автор хат алмасу кезінде оны кездейсоқ жіберіп алған шығар, өйткені мәтін келесі парақта үзіліссіз жалғасады, оны хафиз де көрсетеді.

Мәтін басмаладан басталады. Колофонда (соңғы бет) (64п. (154)) автор өзін (Ахмет Кенесарыұлы) атайды, сондай-ақ өз шығармасының атауын – «Насаб-наме-йи Сұлтан Садық» («Сұлтан Садық шежіресі») көрсетеді.

Оқиғалардың уақыты христиан хронологиясында берілген. Содан кейін мәтін өңделді: өңдеу, сызу және кейде бүкіл абзацтар қосымшалар іздері көрінеді. Сонымен қатар, өңдеу басқа сиямен жүргізілді (негізгі мәтін жазылғандай емес).

Құжат емлесінің ерекшеліктеріне төменде үш нүктесі бар син әрпін жазу, сондай-ақ мәтінде сөйлемдер бөлінетін «теңдік» (=) белгісі түріндегі тыныс белгілері жатады. Мәтіндегі Құран сөздері тек жарияланып қана қоймай, сонымен қатар астындағы сызықтармен де ерекшеленеді.

Ахмет Кенесарыұлы тарихының түркі мәтінін табу бізге осы тарихи еңбектің шынайы бастапқы атауын білуге мүмкіндік беріп қана қоймай, оның орысша аудармасы-мазмұндамасын түпнұсқамен салыстыруға да мүмкіндік береді. Е.Т. Смирновтың аудармасы (оның авторы маған белгісіз) өте дәл болып табылатындығын атап өткен жөн. Бірінші басылымның оқырмандары үшін сипатталған оқиғалар өте жақында орын алған, әлі де өзекті болды, сондықтан кітап тарихи мәтіннің нақты ғылыми жарияланымы болған жоқ. Алайда, түпнұсқадағы орыс оқырманына түсініксіз көптеген жайттарды Е.Т. Смирнов өз ескертпелерінде түсіндірді. Мысалы, Кенесарыны қырғыздар өлтіргені туралы әңгімеде Ахмет Кенесарыұлы былай дейді: «біз Құдайдан жаратылғанбыз және Құдайға ораламыз». Е.Т. Смирнов бұл «мұсылмандар біреудің қайтыс болғаны туралы сөйлескенде немесе естігенде қолданатын араб аяты» екенін түсіндіреді [Кенесарин 1992: 28, 135]. Түпнұсқада Құраннан сөз бар, онда: «Шынында, біз Алланың құлымыз және Оған ораламыз» дейді (Құран, 2:156).

Бір айта кетерлігі, баспагер мәтінде өзгерткен жалғыз нәрсе – еңбекті тарауларға бөлу болып табылады. Алғашқы 4 тарауды өзгеріссіз сақтай отырып, ол соңғы 2 тарауды бөліп, нәтижесінде он тарау болды.

1887 жылы Ахмет Кенесарыұлы аяқтаған бұл бірегей қолжазбаны біз 2017 жылы қолтаңба көшірмесімен, аудармасымен, сондай-ақ археографиялық алғы сөзімен және ескертпелерімен [Кенесарин, 2017] жарияладық.

Тағы бір тарихи мәтін Ахмет Кенесарыұлының еңбегі аяқталғаннан кейін 6 жыл өткен соң пайда болды. Бұл 1830-40 жылдары Сырдария қазақтарының Хорезм мен Қоқанға қарсы күресін, ал 1850 жылдары Ресей империясына қарсы көтерілісті басқарған шекті руынан шыққан қазақ батыры, Кенесары Қасымұлының замандасы Жанқожа Нұрмұхаммедұлына (1774-1860) арналған қазақ жыршы-жырауы, Мұсабайдың толғауы. Біз баспаға дайындаған «Жанқожаның толғауы» тарихи шығармасы (И.В. Аничковтың 1894 жылғы орыс тіліндегі аудармасымен) РМӘӨМ-дағы Н.И. Веселовский мұрағатының бір бөлігі болып табылады, онда XIX ғ. қазақ тарихының драмалық оқиғаларына қатысты тарихи мазмұндағы басқа да қазақ ақындық мәтіндері сақталған [Зайцев, 2020]. Толғау мәтіні үлкен мұрағат ісінің бір бөлігі болып табылады (РМӘӨМ, ф.118, оп.1, сақ. бір. 500А, п.65-59).

Бұл қазақ қиссасы Н.И. Веселовскийдің мұрағатындағы ең қызықты шығармалардың бірі болса керек. Колофонға сәйкес, толғау 1893 жылы 24 қыркүйекте Қазалы қаласында аяқталды [Аничков, 1894. 209 б.]. Біздің алдымызда автордың, жырау Мұсабайдың қолтаңбасы бар. Араб графикасындағы және орыс тіліне аударылған мәтінді Н.И.Веселовский жариялады [Веселовский, 1894. Б. 72-82 (аударма), 117-125 (мәтін)] Мәтінде Құранның 3 сүресінен (25 аят) өте шешен эпиграфпен: «айтыңызшы: О, Құдай, патшалықтардың патшасы, сіз қалаған адамға патшалық бересіз және қалағаныңыздан патшалық аласыз» жазылған. Бұл мәтінді оған И.В. Аничков жеткізді, ол оны орыс тіліне аударды. Енді қолжазба табылғаннан кейін біз мәтінді зерттеуге жаңа мүмкіндіктер ашамыз. Көп ұзамай осы толғау аудармалары мен ескертулері бар көшірме қолжазба жарық көреді деп үміттенемін.

Н.И. Веселовскийдің мұрағатындағы қазақ тарихына тікелей қатысы бар тағы бір олжа – 1852 жылы түркі тілінде жазылған және автор жазғандай ұрпақтарға арнап құрастырылған қолжазба хикаят (РМӘӨМ, ф.118, оп.1, сақтау бірлігі 500А, п. 206-201). Бұл хикаятта әңгіме Адай қазақтарының, Жанбұқа, Тәуке және Мұрат сұлтандардың орыстармен қақтығыстарға қатысуы туралы жазылған. Сонымен қатар, автор Перовский мен орыс жа-

уынгерлерін, мысалы, Григорьев, Аничкин және Жемчужниковті де (бұл Түркістан жорықтарының қатысушысы Аполлон Аполлонович Жемчужников болуы мүмкін, 1848 жылы қайтыс болған) атайды. Бұл Веселовский былай деп жазған мәтін болуы мүмкін: «В.П. Наливкин маған Ташкентте сарт тіліндегі Түркістанды орыстардың жаулап алуы туралы өлең берді. Бұл өлең кейінірек шығарылуы әбден мүмкін» [Веселовский, 1894. IV б.] алайда, шығарылмауы да мүмкін. Бұл ерекше шығарма да жақын арада жарық көреді деп үміттенеміз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Аничков И.В. Киргизский герой (батыр) Джанходжа Нурмухаммедов // Известия Общества истории, археологии и этнографии при Казанском университете. Т. XII, вып.3. – Казань, 1894.
2. Веселовский Н.И. Киргизский рассказ о русских завоеваниях в Туркестанском крае. – СПб., 1894.
3. Зайцев И.В. Тюркские и персидские рукописи и документы коллекции Н. И. Веселовского в Российском государственном архиве литературы и искусства (краткий обзор) // Электронный научно-образовательный журнал «История». 2020. Т. 11. Вып.5(91). URL: [https://history.jes.su/s207987840010382-91/DOI 10.18254/S207987840010382-9](https://history.jes.su/s207987840010382-91/DOI%2010.18254/S207987840010382-9)
4. Кенесарин А. «История Кенесары Касымова и Садыка Кенесарина» («Насаб-наме-йи султан Садык» – «Родословная султана Садыка») Факсимиле текста, перевод, примечания. Археографическое предисловие, подготовка текста, примечания и указатели И.В. Зайцев. – М.: Пресс-Бук, 2017. – 140 с.
5. Кенесарин А. Султаны Кенесары и Сыздык. Алма-Ата: Жалын, 1992. – 144 с.
6. Кенесарин А. Султаны Кенесара и Садык. – Ташкент: Сыр-Дарьинский областной статистический комитет; Типо-Литография С.П.Лахтина, 1889. – 144 с.
7. Историография исторических наук в Узбекистане. Биобиблиографические очерки. Сост. Лунин Б.В. – Ташкент: Фан, 1974. – 386 с.
8. Смирнов Е. Сырдарьинская область. – СПб., 1887. – 355 с.
9. Смирнов Е. Дервишизм в Туркестане. Ташкент, 1898. То же в: Сборник материалов по мусульманству. Под ред. В.И.Ярового-Равского. – СПб., 1899. – С.49-71.

ЛАПИН Николай Сергеевич

ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының
Еуразиялық және саяси зерттеулер бөлімінің басшысы,
тарих ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор
(Нұр-Сұлтан қ.)

XVI-XVII ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ МЕН ОРЫС МЕМЛЕКЕТІНІҢ АЛҒАШҚЫ ЕЛШІЛІК БАЙЛАНЫСТАРЫ

Қазақ-орыс өзара қарым-қатынастарының тарихында ерте кезеңдегі жүйелі зерттеулер өте аз, немесе олар фрагменттік сипатқа ие, көбінесе тек бір мезгілде екіжақты қатынастардың тарихына, дипломатиялық байланыстардың қалыптасу тарихына әсер етеді.

Бұл көбінесе дереккөздердің қолжетімсіздігіне байланысты, олардың жетіспеушілігі бүгінде әсер етеді.

Тағы бір себеп ұзақ уақыт бойы қалыптасқан тарихнамалық дәстүрде жатыр, онда 1730 және одан кейінгі жылдардағы оқиғалар зерттеушілердің назарын XVI-XVII ғасырлардағы екіжақты қатынастардың ерте тарихымен байланысты оқиғаларға «аударды».

Баяндамада біз қазақ-орыс дипломатиясының ең алғашқы кезеңіндегі өзара байланыстарын анықтауға және жүйелеуге тырысамыз. Қолда бар дереккөздердің негізінде Қазақ хандығы мен Орыс патшалығының XVI-XVII ғғ. ішіндегі елшіліктік байланыстарының динамикасын көрсетеміз.

Тарихшылар Қазақ хандығы мен Ресейдің белгілі бір дипломатиялық байланыстарының бар екендігін ерте анықтаған. Олар туралы мәліметтер Иван Грозныйдың (1533-1584) билік еткен уақытына қатысты «Патша мұрағатының тізімдемесінде» бар [1, 335-355 б.; 2, 15-44 б.]. «Тізімдеме» бір кездері патша мұрағатында сақталған істердің («жәшіктердің») лапидарлық

сипаттамасын қамтиды, онда орыс патшалығының Елшілік бұйрығының істері де көрініс тапты, бұл орыс билеушілерімен белгілі бір дипломатиялық байланысы бар мемлекеттер мен халықтарды сенімді түрде елестетуге мүмкіндік береді.

Жазбалардың ішінде «38 жәшіктің» қысқаша тізімдемесі бар, онда тізімдемеден көрініп тұрғандай, «Қасым патшаның қазақтарының кітаптары мен тізімдері» болған [1, 339-Б.; 2, 244-б.].

Бұл жаңалықты түсіндіре отырып, тарихнамада Қазақ хандығы мен Ресейдің алғашқы байланыстарын даталау бойынша бірнеше бағалау қалыптасты. Мысалы, қарым-қатынас орнату XV ғасырдың аяғынан басталады [3, 62 б.; 4, 53 б.; 5, 388 б.; 433 б.] немесе бұл Василий III (1505-1533) билік еткен уақытқа негізделген [7, 275 б.; 8, 138 б.; 9, 11 б.; 10, 35-38 б.]. Басқа нұсқалар да айтылады [11, 205-206 б.].

Алайда, бұл нұсқаларды реттеуге болады. Біздің ойымызша, бірінші қазақ-орыс дипломатиялық байланыстарының басталған уақытын Василий III тұсында емес, тікелей қазақ билеушісі – Қасым ханның тұсында орын алды деп белгілеу қиынды болды.

Қасым хан өзінің саяси салмағын иемденіп, ресми билік құрғанға дейін дербес билеуші болғаны белгілі [7, 272 б.]. Осыған сүйене отырып, тізімдемеде Қасым патша титулына тікелей нұсқау («Қасым патшаның тұсында») Қасымның саяси беделінің артуынан емес, ресми билікке келуі, яғни хан атағын қабылдаған уақыттан бастап тікелей дипломатиялық қарым-қатынастар туралы толықтай айтуға болады дегенді білдіруі мүмкін. Тарихнамада Қасым ханның ресми билік еткен уақытына қатысты бірнеше баға мен пікір бар [12, 112 б.; 13, 51 б.; 14, 742 б.]. Әртүрлі еңбектерді саралай келе, Қасым ханның билік құруының негізгі уақыты XVI ғасырдың екінші он жылдығына тұспа-тұс келіп отыр деп есептеуге болады. Бұл ретте біз Қасым ханның қайтыс болу уақытын (1520/1521 жж. қыс мезгілі) нақты білеміз [15, 61 б.].

Алайда, бұл деректерді де нақтылап, Қазақ хандығы мен Орыс мемлекетінің алғашқы дипломатиялық байланыстарының орнатылуын одан да нақты даталауды ұсынуға болады. Ол үшін Қасым ханның өмірінің соңғы жылдарындағы сыртқы саяси белсенділігіне назар аудару қажет.

Зерттеушілерге белгілі болғандай, Қасым хан сыртқы саясатының маңызды бағыттарының бірі сол кездегі Батыс Қазақстанның аумағын басқарған Ноғай билеушілерімен қарым-қатынасы болған.

Ноғай Ордасы тарихының ірі зерттеушісі В.В. Трепавловтың жорамалы бойынша, 1513 ж. Ташкентті басып алу жөніндегі сәтсіз жорықтан кейін Қасым-хан өзінің адами және материалдық ресурстарын қалпына келтіру үшін ноғайлықтарды бағындырғысы келіп, оларға назар аударды. Осы мақсатта ол ауқымды жорық дайындап, жүзеге асырды, оның мақсаты В.В. Трепавлов жазғандай, «ноғайларға өз билігін түпкілікті және берік бекіту» болды [17, 197-198 б.]. Қасым хан ноғайлардың аумағын толықтай дерлік жаулап алды, соның нәтижесінде қазақтар Еділге шығып, батысқа ықпал ету шекарасын едәуір кеңейтті және осылайша Орыс мемлекетінің иелігіне жақындады. 1510 жылдардың аяғында Еділ бойында қазақтардың пайда болуы сол кездегі деректерде нақты түрде жазылған [15, 57-58; 16 б., 64 б.].

Зерттеушілердің бір бөлігі (А.Исин, Н.Атығаев) [16, 65 б.; 18, 392 б.] ноғайларға қарсы жорық уақытын қазақ-орыс қарым-қатынасын орнату фактісімен байланыстырады. Бұл болжам ноғай иеліктерінің Қазақ хандығына қосылуы нәтижесінде Солтүстік Каспий өңірінде қалыптасқан жағдай тұрғысынан өте қисынды және түсінікті.

Осылайша, «Патша мұрағатының тізімдемесі» деректеріне негізделе отырып, Қасым ханның ресми басқару уақытын ескере отырып, «ноғайларды бағындыру» оқиғасын назарға ала отырып, қазақ-орыс дипломатиялық байланыстарының басталуы 1519-1520 жылдардан кешіктірілмей, яғни алғашқы ресми қазақ-орыс байланыстарының орнауы кемінде 500 жыл бұрынғы уақытпен даталанады деп салыстырмалы сенімділікпен болжауға болады.

Қазақ-орыс дипломатиялық байланыстарының жалғасы немесе қайта қалпына келуі бірнеше онжылдықтар өткен соң, 1570 жылдарды орын алды. Атап айтқанда, дереккөздер осы жылдардағы екі дипломатиялық эпизод туралы айтуға мүмкіндік береді.

Біріншісі, Третьяк Чебуков басқарған Ресей елшілігі, елшілік 1573 жылдан басталады. В.Я. Басин Чебуковты негізсіз «Ресейдің қазақ даласына тікелей жіберілген алғашқы елшілерінің бірі» деп атаған жоқ [4, 85 б.]. Бірнеше жылнамалардан белгілі болғандай, 1573 жылдың жазында елшілікті Сібір билеушісі шибанид Көшімнің жиені сұлтан Мәметқұл тонаған, ал елшіліктің барлық мүшелері («қызметші татарлар») мен орыс елшісінің өзі өлтірілген [19, 10 б.; 20, 6 б., 53 б.]. Дереккөздерде Чебуков миссиясының мақсаттары мен нақты міндеттері туралы ештеңе айтылмаған, дегенмен тарихнамада сауда байланыстарын орна-

ту [21, 186 б.] немесе «Сібір ханы Көшіммен күресу үшін әскери одақ» құру деген тұжырым бар [4, 85 б.].

Екінші сюжет аз танымал өзара елшіліктермен және мүмкін басқа байланыстармен байланысты, шамамен 1570 жылдардың бірінші жартысынан басталады. Тарихнамада алғашқылардың бірі болып оларға А.И. Исин назар аударды.

Ол ноғай билеушілерінің Мәскеуге жазған хаттарына сүйеніп отырып, осы уақытқа дейін ноғайлықтар арасында алаңдаушылық тудырған белгілі бір қазақ-орыс саяси байланыстары болғанын анықтады [22, 164 б.].

Елшілік байланыстардың болуы Ноғай Ордасының билеушісі Ұрыс биді едәуір алаңдатқандықтан [15, 170 б.], Орыс мемлекеті мен Қазақ хандығы арасында қалыптасқан немесе бұрыннан бар байланыстар әскери сипатта болды және, ең болмағанда, қазақтар тарапынан ноғайларға қарсы бағытталған белгілі бір одақ құруды болжаған болуы мүмкін деп нақты сеніммен айтуға болады.

Осы байланыстардың бастамашысы Хақназар хан тұлғасындағы қазақ тарапы болды. Бұл туралы Иван Грозныйдың Ноғай билеушісі Ұрыс биге жолдаған хатында нақты айтылған: «в прежних летех, как нагайские мирзы от нашего жалованья поотстали были и сложась с крымским царем воевать приходили на нашу землю, а в то время Акназар царь присылал к нам своих послов. И мы одна послали были своих служилых татар к Акназару царю казацкому. А после того мы к Акназару царю в Казацкую Орду ни послов своих, ни служилых татар не посылавали есмь, и впредь посылать не учнем» [15, 171 б.].

Жоғарыда келтірілген үзіндіден Қазақ хандығының Мәскеумен дипломатиялық қарым-қатынасы тұрақты емес, жеке сипатта болғандығы анық көрінеді.

Қазақ хандығы мен Ресейдің екіжақты елшіліктік байланыстарының ең жарқын сюжеті 1590-шы жылдармен байланысты. 1594 жылы Қазақ ханы Тәуекелдің Мәскеуге сол кездегі патша Федор Ивановичтің сарайында елшілік аттандырды.

Елшілікті Құлмұхамед басқарып барды, оны бүгінгі таңда тарихтағы Ресей еліндегі алғашқы белгілі қазақ елшісі деп атауға болады. Қазақ елшісінің өмірбаянының егжей-тегжейі, сондай-ақ атағы, билеуші ханның отбасына жататындығы және басқа да деректер белгісіз, бірақ кейде тарихнамада ол (болжам бойынша, қандай да бір дереккөздерге сілтеме жасалмаса да) бек деп аталады [23, 240 б.]. Елшіліктермен байланысты белгілі дереккөздерде Құлмұхамед басқа лауазымда-

ры, атақтары және т.б. аталмай, тек «Қазақ ордасының елшісі» деп аталады.¹⁷

Құлмұхаммедтің және оның бауырының (есімі аталмаған) Мәскеудегі екінші елшілікке қатысуы (1595 жылдың жазында жіберілген) бізге белгілі жалғыз факті болып табылады, бұл туралы Тәуекел хан ордасында болған орыс елшісі Вельямин Степанов өз есебінде хабарлады. Болжам бойынша, Құлмұхаммедтің бауыры онымен бірге алғашқы елшіліктің құрамында да болуы мүмкін деп пайымдауға болады.¹⁸

1595 жылдың қаңтарында өткен Құлмұхаммед пен Ораз Мұхамедтің әңгімесінің мазмұнына тоқталатын болсақ, бұл миссия бірден бірнеше мақсатты көздеді: әскери-техникалық көмек алу, шибанидтерге қарсы бағыты бар ситуациялық әскери одақ құру және 1588 жылдан бастап Ресейде болған Қазақ ханның жиені болған сұлтан Ораз Мұхамедтің өзін босату.¹⁹ Дереккөздер Құлмұхаммедтің Мәскеуде болған кезінде қазақ елшісінің Ораз Мұхамедпен кемінде үш жеке кездесу өткізгендігі туралы айтуға мүмкіндік береді. Ол осылайша қазақ-орыс келіссөздеріне белсенді қатысты.²⁰ Миссия барысында Құлмұхаммед Ресей үкіметінің ықыласына бөленіп, Ораз Мұхамедтің қатысуымен сол кездегі Мәскеудегі бұрынғы парсы елшісі Гәдібекпен кездесіп қана қоймай, «қызылбас шахы Дербіш Мамет адамы» деп аталған парсы елшілігінің өкілі Құлмұхаммедпен бірге қазақ ханының ордасына барып, келіссөз жүргізуіне рұқсат алды.²¹

Қазақ елшілігінің тәжірибелік нәтижесі жауап ретінде Елшілік бұйрығының аудармашысы, бояр ұлы Вельямин Степанов басқарған орыс елшілігін ұйымдастыру болды.²² Қазақ хандығында болған алғашқы орыс тумасы Степанов туралы бүлік дәуіріне дейін елшілік бұйрығында жиырма жылға жуық уақыт бойы аудармашы болып қызмет еткені белгілі [24, 369-370 б.]. И.А. Мухаммадееваның пікірінше, ол «шоқынған татарлардың» тумасы болған [25, 13 б.]. Д.В. Лисейцевтің деректеріне сәйкес, орыс елшісі Тәуекел ханға қазақ миссиясымен байланысты оқиғалардан басқа «Парсы елшілерінің Мәскеуге келуіне байланысты 1592-1597 жылдары елшілік бұйрығында айтылған», сондай-ақ оның «1602/03 жылдары Қырым елшілерінің аула-

¹⁷ РГАДА Ф. 122. Оп. 1. Д. 1. Л. 1; РГАДА Ф. 122. Оп. 1. Д. 2. Л. 82.

¹⁸ РГАДА Ф. 122. Оп. 1. Д. 2. Л. 82.

¹⁹ РГАДА Ф. 122. Оп. 1. Д. 2. Л. 9.

²⁰ РГАДА Ф. 122. Оп. 1. Д. 1. Л. 1; РГАДА Ф. 122. Оп. 1. Д. 2. Л. 6-16.

²¹ РГАДА Ф. 122. Оп. 1. Д. 2. Л. 12-16, 27; РГАДА Ф. 122. Оп. 2. Д. 1. Л. 7.

²² РГАДА Ф. 122. Оп. 2. Д. 1. Л. 8.

сына барғаны белгiлi. Кейiнгi анықтамада В. Степанов елшiлiк бұйрығында қызмет еткен және Мәскеу маңында 100 жұп мүлкi болғандығы көрсетiлген» [24, 369-370 б.].

Тәуекел ордасындағы орыс елшiлiгi туралы, содан кейiн Құлмұхаммедтiң Ресейге 1595 жылдың күзiнде екiншi рет келуi-не байланысты оқиғалар туралы мәлiметтер ең алдымен Вельямин Степановтың қағаздарында жазылған. Елшi өзiнiң миссиясының кейбiр нәтижелерiн, сондай-ақ Хан шатырындағы Ресей елшiсiнiң ресми қабылдауының үзiндiсiн сипаттаған керi жолда жазған жазылым сақталды.²³ Вельямин Степановтың өзi жасаған хабарға сүйене отырып, ол тұтастай алғанда өз миссиясын орындады деп қорытынды жасауға болады. Бiрiншiден, Тәуекел хан тарапынан қазақ хандығы мен Орыс патшалығы арасында мемлекетаралық байланыс орнатуға мүдделiлiк расталды. Мұны келесiдей бiрнеше сәттер айқын көрсетедi: елшiнi, iс жүзiнде «Патша Ордасына», яғни хан ордасына келген сәттен тез арада қабылдау, бұл Тәуекелдiң орыс елшiсiмен кездесуге деген қызығушылығын айқын көрсетедi.²⁴ Екiншiден, елшiлiк миссиясының қолайлы қабылдауы мен мазмұны, ол туралы Степанов былай дедi: «и Тевкель-царь твоему... жалованью добре обрадовался и на твоём государеве жалованье челом бил и меня, холопа твоего, чтил и корм присылал доволен».²⁵

Алайда, елшiлiктiң негiзгi нәтижесi патша Федор Ивановичтiң хан ұлдарының бiрiн жiберу және жаңа қазақ миссиясын Мәскеуге жiберу туралы шарттарын қабылдаудан көрiнетiн дипломатиялық байланыстардың жалғасы шығар. Вельямин Степанов өзiнiң алғашқы есебiнде былай деп жазды: «а послал [Таваккул-хан] к тебе государю сына свое[го] Мурата царевичя да посла своего Кул-Маметя, который был у тебя государя наперед сего, да с послом, государь, брат его да людей его 3 человеки».²⁶

1595 жылдың шiлде айының соңында төрт жарым аптадан кейiн Тәуекел ордасында болған Вельямин Степанов барлық ерiп жүрушiлермен (стрелецтер, татарлар), сондай-ақ Құлмұхаммед пен сұлтан Мұратпен бiрге Ресейге аттанды. Iс жүзiнде, бұл (Степановтың) бiр миссияның аяқталуын, бiрақ екiншiсiнiң (Құлмұхаммед) басталуын бiлдiрдi.

Өкiнiшке орай, дереккөздердiң шектеулiлiгi қазақ елшiсi Құлмұхаммедтiң Ресейдегi екiншi миссиясы туралы нақты ай-

²³ РГАДА Ф. 122. Оп. 1. Д. 2. Л. 81-84; РГАДА Ф. 122. Оп. 1. Д. 2. Л. 91-94.

²⁴ РГАДА Ф. 122. Оп. 1. Д. 2. Л. 93.

²⁵ РГАДА Ф. 122. Оп. 1. Д. 2. Л. 82.

²⁶ РГАДА Ф. 122. Оп. 1. Д. 2. Л. 82.

туға мүмкіндік бермейді. Вельямин Степановтың қағаздарынан ол қазақ миссиясымен бірге жолда елеулі қиындықтарды жеңіп, 1595 жылдың 21 қыркүйегінде Самара қаласына жеткені, ал сол жылдың 1 қазанында Степанов пен қазақ миссиясы Қазанға барар жолда тұрған, Еділ бойындағы кішкентай Тетюша бекінісінде болғаны белгілі.²⁷ Алайда, әрі қарай, дереккөздер оқиғалардың қалай дамығанын үнсіз қалдырады. Орыс елшісі екі күннен кейін Тетюшадан кеткені белгілі, алайда бір өзі немесе сұлтан Мұратпен және елші Құлмұхаммедпен бірге кетті ме, белгісіз.

Осы уақытқа дейін тарихнамада екінші қазақ елшілігінің болашақ тағдыры, оның нәтижелері, Құлмұхамедтің өзі мен Тәуекел ханның ұлы сұлтан Мұраттың тағдыры құпия болып қала береді. Алайда, соңғысының тағдырындағы кейбір эпизодтар туралы қатысты болжамдар бар, бірақ олар әлі де гипотетикалық сипатқа ие [26, 77 б.; 27, 1164 б. қараңыз].

Құлмұхамедтің екінші елшілігінен кейін Мәскеуден Тәуекел ханға қызмет етуші татар Исенчюра Байкешевтің 1595 немесе 1596 жылы жіберілгені белгілі [2, 136 б.].

Осыдан кейін көптеген ондаған жылдар бойы, XVII ғасырдың 80-жылдарына дейін Қазақ хандығы мен Орыс мемлекетінің қандай да бір дипломатиялық байланыстары туралы деректер жоқ.

Осылайша, 1590 жылдардағы дипломатиялық оқиғалар XVI ғасырдағы екі елдің дипломатиялық қатынастарының соңғы және ең қарқынды эпизоды орын алды.

1680-1690 жылдары екі ел арасындағы қарым-қатынас ғасырлық үзілістен кейін қалпына келді және белгілі бір даму қарқынына ие болды. Бұл жылдар Орыс мемлекеті мен Қазақ хандығының өзара қарым-қатынасындағы екінші кезеңнің басы болды.

Егер қарым-қатынастың алғашқы тарихының бірінші кезеңіндегі оқиғалар тарихи әдебиеттерде, Н.М. Карамзин мен А.И. Левшиннің еңбектерінде жазыла бастаған болса [28, 111 б.; 29, 50 б. қараңыз], онда XVII ғасырдың аяғында екіжақты қатынастардың қалпына келу тарихы, олардың жаңа кезеңінің басталуы аз зерттелген және шамамен бір ғасырдан кейін зерттеле бастады.

Іс жүзінде, қазақ билеушілері мен Ресей арасындағы елшілік байланыстардың қайта басталуы 1687 ж. Тәуке хан орыс Сібірінің «астанасы» Тобольск қаласына жіберген елшіліктен

²⁷ РГАДА Ф. 122. Оп. 1. Д. 2. Л. 83-84.

басталады. Елшілікті Тәшім батыр басқарды, онымен бірге Тәуке хан азат еткен орыс тұтқындары болды.

Көптеген жайттардың болмауына қарамастан, белгілі бір сенімділікпен бұл миссия Ресейге кейінгі қазақ миссиялары үшін белгілі бір бағыт берді деп айтуға болады. Тәуке хан саяси байланыстарды қалпына келтіруге және елшілік байланыстарды жандандыруға бастамашы болып қана қоймай, одан әрі байланыстар кезінде жиі көтерілетін тағы бір мәселе енгізді. Яғни, сауда қатынастары орнатылды. Осы мақсатта қазақ миссиясының құрамына елшінің өзінен басқа қазақ сауда адамдары да енгізілді, ал хан жолдауында орыс тарапына Тобольскіде қазақ елшісін «пожаловали з добрым посланником и с торговыми людьми отпустили» шақыру болды [30, 83 б.]. Яғни Тәукеге орыс елшісін және көпестерін жіберуге шақырды.

Осы жағдайларға байланысты тарихнамада Тәшім батыр жеткізген Тәуке хан хатының осы үзіндісі де жиі келтіріледі: «біздің арамыздағы ізгі даңқ қажет; қазір біздің азаматтарымызға бейбітшілік қажет, елшілер мен сауда адамдары біздің арамызда жүрді, біздің арамыздағы жақсы даңқ жақсы болады» [30, 83 б.].

Кезінде А.П. Чулошников 1690 жылдардың басын қазақ-орыс қатынастарының «аса шиеленіскен кезеңі» деп сипаттады. Мұны ол орыс билігінің атақты қазақ мырзалары Сары мен Келдейді тұтқындауымен, сондай-ақ 1693 жылы қазақтардың Жетікөл көлінің жетеуінде [31, 525 б.] Василий Шулыгин бастаған орыс отрядын талқандауымен түсіндірді.

Бұдан басқа, А.П. Чулошников Қазақ хандығындағы екі-жақты қарым-қатынастардың сипатына, атап айтқанда, қазақ билеуші дегдарлары арасында Ресейге қатысты саясат құруға қарама-қарсы көзқарасы бар екі партияның болуына әсер еткен салыстырмалы түрде күрделі ішкі саяси жағдайға қатысты қорытынды жасады [31, 525 б.].

Тарихнамада қабылданған В.Я. Басиннің бағалауы бойынша, 1680 – 1690 жылдардың бірінші жартысында Тәуке хан Ресейге кем дегенде бес елшілікті жіберді [4, 107 б.].

Ресей тарапынан екі миссия туралы белгілі, бірін Андрей Неприпасов бастаған, екіншісін Федор Скибин басқарған [32, 66-73 б.].

Қазақ елшісі Тайкөмір мен Федор Скибиннің орыс елшілігі миссиялары аса танымал болып табылады.

1693 жылы Тайкөмір Тобылға келді. Елшінің ауызша хабарламасына және Тәуке ханның жазбаша жолдауына сәйкес қазақ тарапы көтерген негізгі мәселелер алдыңғы елшіліктерде

айтылған өзара сауда, сондай-ақ шекарадағы жағдайды қалыпқа келтіру туралы мәселе болды.

Бұған дейін тұтқындалған қазақ ханының мырзасы Келдейді босату туралы мәселе жеке көтерілді: «Адам заманнан бері осы уақытқа дейін елшіні ұры деп айыптау болған емес» [30, 86 б.].

Қарама-қайшылықтарға қарамастан, оның ішінде қазақ дегдарларының арасында Ресеймен қарым-қатынас мәселесі бойынша қазақ ханы қарым-қатынастарды жалғастыру, әсіресе екіжақты сауданы қолдау бағытын табанды түрде ұстанғаны ерекше назар аударады. Бұрын елшімен бірге Тобылға қазақ саудагерлері жіберілді, ал Тәуке хан өз жолдауында қазақ-орыс қарым-қатынастарының келешегін көріп, тек саяси ғана емес, сонымен қатар мемлекеттер арасындағы сауда байланыстарын да атап өтті: «Сіздің және біздің мейірімділігіңізбен елшілер мен сауда адамдары бұрынғыдай жүретін болады» [30, 86 б.].

Бұған дейінгі елшіліктерге және тікелей Тайкөмір елшілігіне жауап ретінде Тәуке ханға Тобыл казақы Федор Скибин бастаған елшілік жіберілді.

Бірқатар мән-жайларға тап болып, елшілігімен бірге жіберілген мырза Келдейдің көмегінің арқасында елшілік төрт айдан кейін ғана Түркістанға, Қазақ хандығының астанасына жете алды.

Келдейдің қайтып оралуына қарамастан, Ф. Скибиннің елшілігі ұстамдылықпен қарсы алынды, ал елшілік мүшелерінің өздері ұсталып, Қазақ хандығы аумағында бір жылдан астам уақыт өткізді. Тек 1695 жылы Скибиннің өзі және елшіліктің басқа да мүшелері қашып құтыла алды. 1696 жылы Бұхара, Хиуа, қалмақ иеліктері, Яицкий қаласы, Уфа арқылы Федор Скибин Тобылға оралды.

Скибин елшілігінің ұсталу себептері толық деңгейде анық емес. Андрей Неприпасов бастаған бұрынғы орыс елшілігін ұстаудың басты себебі Тобылдағы қазақ елшісі Келдейдің ұсталуы болды, ал енді мырза Келдей оралды, және мырзаның айтуы бойынша, орыс тұтқынында, «оған ешқандай қысым жасалмады, жалақы мен тамақ уақытылы әрі қанағатты беріліп отырды» [32, 68 б.].

Зерттеушілердің пікірінше, бұл шекарадағы жағдайдың шиеленісуіне байланысты болды [4, 114 б.]. Ф. Скибиннің миссиясы осы қарым-қатынас кезеңіндегі соңғы белгілі елшілік болды. Осыдан кейін он жарым онжылдық ішінде, XVIII ғасырдың екінші онжылдығына дейін Қазақ хандығы мен Ресей арасындағы елшілік байланыстар орнатылмаған.

Қазақ хандығы мен Ресей елшіліктерінің XVI–XVII ғасырлардағы ерте кезеңдегі екіжақты байланыстарының келесі динамикасын қорытындылай келе, алғашқы байланыстарды 1519–1520 жылдардан кешіктірмей мерзімдеп, олар қазақ ханы Қасым ханның қызметімен байланысты деп айтуға болады.

Кейінірек елеулі үзіліс орын алып, қарым-қатынастарды қайта бастау әрекеті 1570-ші жылдарға жатады, кем дегенде Иван Грозныйдың қазақ ханы Хақназарға жұмсаған орыс елшілігінің бір сәтсіз әрекеті және аяқталған екі әрекет – бір қазақ және бір орыс елшілігі туралы айтуға болады. Бұл ретте өзара қызығушылық туралы айтуға болады, өйткені 1573 жылғы елшілікті Мәскеу бастамалаған, ал 1570-ші жылдардың бірінші жартысынан басталатын басқа да миссиялар қазақ тарапының бастамасы бойынша өткен.

1590 жылдардағы өзара елшіліктер Қазақ хандығы мен Орыс мемлекеті арасындағы байланыс тарихындағы елеулі оқиға болды. Бұл 1594–1595 жылдардағы оқиғалар, мемлекеттер арасындағы тікелей қатынастардың болуы туралы сенімді түрде айтуға мүмкіндік береді, бұл алдыңғы байланыстармен салыстырғанда салыстырмалы түрде жақсы сақталған бастапқы көздердің массивінің болуымен расталады.

Кейін ұзақтығы кемінде тоқсан жыл болатын елеулі үзіліс орын алды, одан кейін 1687–1695 жылдар ішінде елшілік байланыстар қайта жанданады. XVI–XVII ғасырларда тұрақты қазақ-орыс елшілік байланыстарының бар екенін айту мүмкін болмаса да, оларды одан әрі мұқият зерделеуді талап ететін жалпы ұзақ тарихын айту қажет.

Қазақ хандығы мен Орыс мемлекетінің XVI–XVII ғасырлардағы қарым-қатынастарының ең алғашқы кезеңіндегі дипломатиялық байланыстарының тарихы тұтастай алғанда екіжақты қарым-қатынастардың қалыптасуында маңызды бөлік болып табылады, оны зерделеу Қазақстан-Ресей қарым-қатынастарының үлкен тарихының келесі кезеңдерінің ерекшеліктерін анықтауға және түсінуге көмектеседі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Описание царского архива // Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографическою экспедициею Императорской академии наук / Дополнены и изданы высочайше утвержденною комиссиею. Том I, 1294–1598. – СПб.: В Типографии II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1836. – С. 335–355.

2. Описи царского архива XVI века и архива Посольского приказа 1614 года. Под редакцией С.О. Шмидта. – М.: Издательство восточной литературы, 1960. – 195 с.

3. Чулошников А.П. Торговля Московского государства с Средней Азией в XVI–XVII веках // Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. Часть I: Торговля с Московским государством и международное положение Средней Азии в XVI–XVII вв. / Ред. издания академик А.Н. Самойлович. – Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1932 (1933). – С. 61–88.

4. Басин В.Я. Россия и казахские ханства в XVI–XVIII вв.: Казахстан в системе внешней политики Российской империи. – Алма-Ата: Наука, 1971. – 276 с.

5. Абусеитова М.Х. Хакназар-хан. Укрепление государства во второй половине XVI века // История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. – Т.2. – Алматы: «Атамұра», 1997. – С. 383–397.

6. Валиханов Е.Ж. Взаимоотношение с Россией и соседними народами // История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. – Т.2. Алматы: «Атамұра», 1997. – С. 433–445.

7. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. – Алма-Ата: «Рауан», 1992. – 380 с.

8. Абуев К. Хан Абылай и его время. – Астана: Елорда, 2006. – 304 с.

9. Темиргалиев Р.Д. Казахи и Россия. – М.: Междунар. отношения, 2013. – 352 с.

10. Васильев Д.В. Касимовское ханство и первые дипломатические контакты России и Казахстана // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики Тамбов: Грамота, 2015. № 7 (57): в 2-х ч. Ч. II. – С. 35–38.

11. Темиргалиев Р.Д. Настоящая история Казахского ханства. – Караганда: типография «Гласир», 2009. 324 с.

12. Султанов Т.И. Кочевые племена Приаралья в XV–XVII вв. (Вопросы этнической и социальной истории). – М.: Издательство «Наука» Главная редакция восточной литературы, 1982. – 134 с.

13. Атыгаев Н. А. Хронология правления казахских ханов (XV – середина XVI века) // Тюркологический сборник. – М.: Вост. лит., 1970–2006 / ред. кол. С.Г. Кляшторный (пред.), Т.И. Султанов, В.В. Трепавлов. 2007. – С. 50–62.63

14. Сабитов Ж.М. Хронология правления казахских ханов в XV – середине XVI века // Молодой учёный. № 2 (106), январь, 2016 г. – С. 737–743.

15. История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Том I: Посольские материалы Русского государства (XV–XVII вв.) / Составление, транскрипция скорописи, специальное редактирование текстов, вступительная статья, комментарии, составление словариков указателей А. Исина. – Алматы: Дайк Пресс, 2005. – 704 с.

16. Исин А.И. Казахское ханство и Ногайская Орда во второй половине XV–XVI в. – Семипалатинск, 2002. – 139 с.

17. Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. 3-е изд., испр. и доп. – М.: Квадрига, 2020. – 1040 с.

18. Атыгаев Н.А. Казахское государство (Казахское ханство) в XVI–XVII веках // История казахской государственности (древность и средневековье): Монографическое исследование. – Алматы: изд. «Адамар», 2007. – С. 386–415.

19. Летопись Сибирская, содержащая повествование о взятии Сибирских земель Русскими при царе Иоанне Васильевиче Грозном; с кратким изложением предшествовавших оному событий. – СПб.: В типографии Департамента народного просвещения, 1821. IX+88+8 с.

20. Сибирские летописи. Издание Императорской археографической комиссии. СПб.: Типография И.Н. Скороходова, 1907. XXXVIII+365+20 с.

21. Аполлова Н. Г. Присоединение Казахстана к России в 30-х годах XVIII века. – Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР, 1948. – 256 с.

22. Исин А.И. Материалы Посольского приказа Русского государства о Казахском ханстве XVI – начала XVII в. // Вопросы историографии и источниковедения Казахстана: (дореволюционный период). – Алма-Ата: Наука, 1988. – С. 161-170.

23. Мухамадеева И.А. «Казачьей орды султан» Ураз-Мухаммед – хан подмосковного Касимова // Вестник Карагандинского университета. Серия История. Философия. Право. 2007, №3 (47). – С. 238-242.

24. Лисейцев Д.В. Посольский приказ в эпоху Смуты. – М.: Институт российской истории РАН, 2003. – 485 с.

25. Мухамадеева И.А. Становление дипломатических связей Казахстана и России в конце XVI века // Вестник Карагандинского университета. Серия История. Философия. Право. 2008, №2 (50). – С. 10-15.

26. Беляков А.В. Чингисиды в России XV-XVII веков: просопографическое исследование. – Рязань: «Рязань. Мир», 2011. – 512 с.

27. Сабитов Ж.М. К вопросу об обстоятельствах появления Ураз-Мухаммеда и Кадырала Жалаири в Сибири // История «Молодой учёный». №11 (91). Июнь, 2015 г. – С. 1163-1165.

28. Карамзин Н.М. История государства Российского. Том X. – СПб.: В типографии Н. Греча, 1824. – 292+168 с.

29. Левшин А.И. Описание киргиз-кайсацких или, киргиз-казачьих орд и степей. Часть вторая. Исторические известия. – СПб.: В типографии Карла Крайя, 1832. – 334 с.

30. Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 гг. Сборник исторических документов в 2-х томах / Автор проекта, введения, биографии ханов, научных комментариев; составитель и ответственный редактор И.В. Ерофеева. Т. I. Письма казахских правителей. 1675–1780 гг. – Алматы: АО «АБДИ Компани», 2014. – 696 с.

31. Чулошников А.П. Казахский союз и Московское государство в конце XVII в. (материалы) // Известия АН СССР. Отделение общественных наук. 1936. № 3. – С. 525-529.

32. Княжецкая Е.А. Путешествие тобольского казака Федора Скибина в Казачью орду в 1694-1696 гг. // Страны и народы Востока. Выпуск 22. Средняя и Центральная Азия. География, этнография, история. Кн. 2. Сборник статей. Под общ. ред. Д.А. Ольдерроге. – Москва: «Наука», 1980. – С. 66-73.

ВАСИЛЬЕВ Александр Дмитриевич

РҒА Шығыстану институтының аға ғылыми қызметкері,
тарих ғылымдарының кандидаты
(Мәскеу қ.)

КЕҢЕСТІК РЕСЕЙДЕГІ ӘЛІПБИДІ ЛАТЫНДАНДЫРУДЫҢ ТАРИХИ ТӘЖІРИБЕСІ

XX ғасырдың 20-шы жылдары КСРО-да жазу жүйесін реформалау бойынша белсенді күш-жігер жұмсалды. Кеңес республикалары үшін жазу реформасы ұлттық мәдениеттің дамуындағы, сауатсыздықты жоюдағы және Бірінші дүниежүзілік соғыстан, революциядан және азаматтық соғыстан кейінгі күйреуді жеңудегі маңызды кезең болды. Ресейдегі түркі және фин-угор тілдерінің латындандырылуына байланысты маңызды оқиға 1926 жылы Бакуде өткен алғашқы түркітану съезі болды, ол латындандыру жөніндегі жұмысты тәжірибелік бағытқа ауыстырып, Ресей мен шет елдерден жазуды латындандыруды жақтаушылар арасында байланыстар орнауына ықпал етті. БКП(б) ОК нұсқауы бойынша съезд өзінен кейін қандай да бір тұрақты жұмыс істейтін орган қалдырмауға тиіс болса да, 1927 жылы Жаңа (түркі) әліпбиінің Бүкілресейлік Орталық Комитеті (Ж(Т)ӘБОК) құрылды, ол жазуды латындандыру жөніндегі жұмысты жалғастырды.

Комитет бастапқыда халық комиссариаты жанындағы Ұлттар ісі жөніндегі кеңеске, кейіннен – БОАК-ке бағынды және КСРО халықтарында жаңа латындандырылған әліпбиді енгізу жөніндегі жұмысқа жетекшілік етті. 1930 жылдардың басында, әліпбиді латындандыру бойынша жұмыс тегі түркілік емес Ресей халықтарына таралған кезде, комитет атауынан «түркі» сөзі жоғалып кетті.

КСРО-дағы латындандыру үдерісі соңғы 25 жыл ішінде белсенді зерттелді және өте кең библиографияға ие.²⁸ Алайда, Ж(Т)ӘБОК қызметі деректердің жетіспеушілігіне байланысты іс жүзінде зерттелмеген. Осыған қарамастан, ЖТӘБОК-ты зерделеу өте маңызды, өйткені дәл осы комитет латындандырудың нақты шешімдері мен стратегияларын қабылдауға жауап беретін және жаңа түркі әліпбиінің өңірлік және жергілікті комитеттеріне, «Яналиф» және «Долой неграмотность» қоғамдарына әзірлемелер мен циркулярлық нұсқаулар беру арқылы осы үдерісті басқарған орталық атқарушы билік органы болды. ЖТӘБОК қызметі туралы негізгі деректер Ресей Федерациясының Мемлекеттік мұрағатында болған деп есептелді. Оның халық комиссариатының қызметіне байланысты қорларында, ең алдымен, ЖТӘБОК-тің шаруашылық және қаржылық қызметіне және осы ерекшеліктерге байланысты зерттеу алаңын шектейтін құжаттар сақталған. Алайда, біздің зерттеуіміз барысында, ЖТӘБОК ғылыми материалдарының көп бөлігі, ЖТӘ-нің аймақтық бөлімшелерімен есептер мен хат алмасулары Ресей Ғылым Академиясының мұрағатына түскендігі анықталды. Мақалада автор осы материалдар негізінде КСРО-дағы әліпбиді латындандырудың кейбір маңызды мәселелерін және оның жеке эпизодтарын қысқаша атап өтуге тырысты.

КСРО-дағы түркі әліпбиін латындандыру үдерісінде бір мезгілде Әзірбайжан ОСК төрағасы болған ЖТӘБОК төрағасы С.Ағамалыоғлының рөлін атап өткен жөн. Маңызды проблемалардың бірі жазу жүйесін жаңғырту бағытын таңдау мәселесі болды.

С.Ағамалыоғлы ұсынған латындандыру нұсқасынан басқа, республикалардың өкілдері де әліпбиді жаңғыртудың нұсқаларын ұсынды. Осылайша, ЖТӘ қазақстандық комитетінің өкілі Н.Төреқұлов пен Қара Қырғыз АКСР халық ағарту комиссариатының басшысы Қ.Тыныстанов Бакуге бірнеше рет әліпбилерді латындандыру бойынша өз жобаларымен жүгінген болатын. Алайда, олардың ұсыныстарын С.Ағамалыоғлы қабылдамады, ол өзінің бас тартуын Әзірбайжан нұсқасы уақыт сынынан өтті және ғылыми және тәжірибелік тұрғыдан жетілдірілді деп түсіндірді.²⁹

Сонымен бірге, КСРО аумағында түркі және мұсылман мәдениеті мен мемлекеттіліктің дәстүрлі орталықтары тарапынан

²⁸ Алпатов В.М., Ашнин Ф.Д., Насилов Д.М. Репрессированная тюркология. Москва, 2002; 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı. Tutanaklar. Çevirenler K.V. Nerimanoğlu, M. Öner. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2008; Frings, A. Die tatarische Schriftreform und das kulturelle Gedächtnis. Mainz, 2004; Кельнер-Хайнкеле, Б., Ландау, Я. Языковая политика в современной Центральной Азии: национальная и этническая идентичность и советское наследие. Москва, 2015.

²⁹ Архив Российской Академии наук (РАН). Ф. 676. Оп. 1. Д. 6. Лл. 10-12.

латындандырудың жалпы бағытына қатты қарсылық болды. Мәскеуге жергілікті татар зиялыларының өткір шағымдарына әкелген, модернизацияланған араб шрифті енгізу нұсқасын қорғаған Қазан өте белсенді қарсылық көрсетті³⁰. Жалпы, құжаттар «арабшылдар» деген атпен біріктірілген дәстүрлі немесе модификацияланған нұсқаларында ескі жазуды жақтаушылар мен латындандыруды жақтаушылар арасында, сондай-ақ латындандырылған әліпбидің бәсекелес жобалары арасында айтарлықтай қарама-қайшылықты көрсетеді.

Жаңа әліпбиді енгізу тәжірибелік қиындықтарға да тап болды. Мәселен, ЖТӘБОК қызметі барысында елдің барлық органдарын латын типографиялық қаріптермен қамтамасыз ету, жаңа әліпбиге арналған жазу машинкалары мен телеграф аппараттарын жасау маңызды мәселе болды. Бұл мәселе латындандыруды үнемі кідіртіп отырды, бірақ ұйым алдымен Мәскеуде, содан кейін қажетті қаріптер шығарылған Бакудегі, Симферопольдегі және Қазандағы қаріп құрайтын кәсіпорындарда да ішінара шешті.³¹ Құжаттар бұл мәселе С.Ағамалыоғлының жеке бақылауында болғанын көрсетеді. Алайда, ол 1930 жылы қайтыс болғаннан кейін, қаріптерді дайындау және латындандырудың техникалық жағы туралы мәселе күн тәртібінен түскен жоқ.

Жаңа әліпбиде ғылыми, оқу және әдістемелік әдебиеттерді шығару маңызды мәселе болды. Әдебиеттің өткір жетіспеушілігі үнемі сезіліп отырды, сондай-ақ жаңа әліпбидің жергілікті және аймақтық комитеттері ЖТӘБОК-тен оларға жетіспейтін кітаптарды жіберуді сұрап отырды. Мұрағат материалдары жаңа түркі әліпбиіндегі әдебиеттің жан-жақты баспа жоспарларын қамтитындығымен құнды болды. Жоспарлар ЖТӘБОК-тың жергілікті бөлімшелерінің қажеттіліктеріне сәйкес жасалды және сонымен қатар басып шығаруға қажетті қаржыландыруды да қамтыды. Осы материалдардың негізінде оқулықтар, әріптер мен оқу кітаптарын, педагогикалық әдебиеттерді басып шығаруға және жаңа әліпбиге көшуді насихаттайтын үгіт материалдары мен плакаттар шығаруға артықшылық берілді деп қорытынды жасауға болады. Басылымға қажетті қаріптердің болмауы және Бакудегі ЖТӘБОК баспаханасының жоғары жүктелуі қиындық тудырды.³²

³⁰ Валиев Р.М. « По материалам... значитися националистом» // Гасырлар авазы, 2004, № 2. https://web.archive.org/web/20120324104732/http://www.archive.gov.tatarstan.ru/magazine/go/anonymous/main/?path=mg:/numbers/2004_2/05/05_7/ (режим доступа – 01.06.2021)

³¹ АРАН. Ф. 676. Оп. 1. Д. 4. Лл. 19-27.

³² Сол жерде

Бірыңғай қаріптерді жасауды, орфографияның жалпы ережелерін әзірлеуді және әліпбиді іс жүзінде енгізуді қиындатқан әліпбиді біріздендіру мәселесі де елеулі қиындық туғызды. ЖТӘБОК-тың барлық күш-жігеріне қарамастан, бұл мәселе соңына дейін шешілмегенін атап өтуге болады.

Мұрағат құжаттарында ресми іс жүргізуді латын әліпбиіне көшіру туралы кеңестік республикалар (Әзірбайжан, Қазақстан, Түркіменстан, Өзбекстан, Қырғызстан) басшыларының қаулы және декрет құжаттарының жеке топтамасы да бар. Кеңестік үгіт стилінде жазылған олар кеңестік ұлттық зиялылардың жаңа қоғам құруға деген ынтымақын көрсетеді. Құжаттар 1923-1928 жж. мерзімделген және түпнұсқа болып табылады.³³

ЖТӘБОК басшылығының Түркияда болып жатқан тіл реформасын қалай талдағанына арналған мұрағат құжаттары ерекше назар аударуға тұрарлық. Осылайша, 1928 жылы тамызда С.Ағамалыоғлы Сыртқы істер халық комиссариатының басшылығына (халком Г.В. Чичерин) ЖТӘБОК-қа жаңа әліпбидің шет елдердегі қозғалысы туралы толық ақпарат жіберуді өтінді. Ол сондай-ақ СІХК-нан КСРО-да жаңа әліпбиге көшу туралы қоғамдық талқылау барысымен танысу үшін «Хакиmiet-и Миллие», «Жумхуриет», «Миллиет», «Тюрк Юрду» түрік газеттерін жіберуді ұйымдастыруды сұрады. С.Ағамалыоғлының ұсынысы бойынша КСРО СІХК 1928-1929 жылдары Түркиядағы жаңа әліпбидің қозғалысы туралы тұрақты ақпараттық мәлімет ұйымдастырды. Сондай-ақ, С.Ағамалыоғлы СІХК немесе БМБҚ (шет елдермен Бүкілресейлік мәдени байланыстар қоғамы) желісі бойынша Түркияның әліпбилік комиссиясымен байланыс орнатуды сұрады.³⁴

1928 жылдың қыркүйегінде СІХК талдау материалдары негізінде С.Ағамалыоғлы мен ЖТӘБОК-нің жауапты хатшысы А.Камчин-бектің «Түркиядағы жаңа әліпби» атты баяндамасы осы қызметтің қорытындысы болды. Атап айтқанда, Түркияда латын әліпбиі үшін қозғалыс кең ауқымды болды, ал қоғамда жаңа әліпбидің қалың бұқараны тез ағарту үшін болашағы туралы сенім пайда болды. Баяндамада 29 әріптен тұратын жаңа әліпби жобасын жасаған арнайы түрік «тіл комиссиясының» қызметі атап өтілді. С.Ағамалыоғлының айтуынша, комиссияның баяндамаларын М.К. Ататүрік пен үкімет мүшелері жоғары бағалады. Атап айтқанда, барлық түрік газеттері түрік әліп-

³³ АРАН. Ф. 676. Оп. 1. Д. 1. Лл. 1-33.

³⁴ АРАН. Ф. 676. Оп. 1. Д. 77. Лл. 8-10.

биінің парағын ашып, жаңа әліпбиді қолдау бойынша жүргізілген үгіт-насихат түрік қоғамының өмірінің барлық салаларына енгені айтылды. Түрік муниципалитеттері жаңа әліпби қажеттілігі үшін ақша жібере бастады, ірі қалаларда – Стамбул, Анкара, Смирна, Кония және т.б. халыққа, бастауыш мектеп мұғалімдеріне және білім инспекторларына курстар ұйымдастырылды. С.Ағамалыоғлы Анкарадағы 4-ші мұғалімдер конгресінің барысын атап өтті, онда мұғалімді «мәдени революцияның жауынгері» деп атаған білім министрі Нежати бей отты сөз сөйледі. Ағамалыоғлы өз баяндамасында түрік министрінің сөзін келтірді: «Жолдастар! Әр келген адамнан жаңа әліпбиді білетіндігін сұраңыз. Егер жоқ болса, оған зерттеу жолын көрсетіңіз!» Баяндама авторлары латын әліпбиінің өмірге келу жылдамдығын атап өтті. Қалаларда да, шеткері аймақтарда да латын атаулары, баяндама авторларының пікірінше, араб қаріпін тез ауыстырды. Осыған байланысты жаңа реформаға белсенді қатысуы жаңа тілді насихаттауды күшейте түскен Мұстафа Кемал Ататүріктің рөлі атап өтілді. Авторлар елдің барлық прогрессивті элементтері түрік мәдени төңкерісін қолдайтынын атап өтті. С.Ағамалыоғлы 1928 жылы 5 қазандағы ТҰҰЖ ашылуымен тілді реформалау жобасын қолдайды және бекітеді деп сенді. Соңында А.Камчин-бек пен С. Ағамалыоғлы Түркиядағы тілдік реформаның алдын ала қорытындыларын талдай отырып, реформаның іргетасы қаланды деп жазды, алайда арабизмді жою және жаңа кітаптар, оқулықтар, сөздіктер және т. б. шығару бойынша әлі де көптеген қиын әрі тынымсыз жұмыс күтіп тұр деп тұжырымдады.³⁵

Бір қызығы, келесі құжат сол авторлардың – А.Камчин-бек пен С.Ағамалыоғлының «Жаңа түркі әліпбиінің жетістіктері» аналитикалық жазбасы болып табылады, онда КСРО мен Түркияның түркі халықтарының жетістіктерін салыстыра отырып, 1928 жылға қарай КСРО-дағы жаңа түркі әліпбиінің жағдайын сипаттайды.³⁶

XX ғасырдың 20-30-жылдарында КСРО-да әліпбидің ауқымды реформасын зерделеу осы күнге дейін өзекті болып қала береді. Жалпылама жұмыстардың болуына қарамастан, әртүрлі түркі және моңғол тілді халықтарға қатысты реформаның ғылыми-ұйымдастырушылық аспектілерін қарастыру енді ғана басталып жатыр. Ресей мұрағаттарынан ЖТӘБОК қызметі тура-

³⁵ АРАН. Ф. 676. Оп. 1. Д. 77. Лл. 111-113.

³⁶ АРАН. Ф. 676. Оп. 1. Д. 77. Лл. 114-122.

лы кең жаңа және аз зерттелген материалдар зерттеушілерге қолжетімді болғандықтан, КСРО-да латындандыру тәжірибесін зерттеу барған сайын егжей-тегжейлі болып келеді, осы жұмыстың көптеген ерекшеліктері маңызды бөлшектері анықталып жатыр. Жаңа мұрағаттық құжаттар мен материалдар 1920-1930 жылдары Ресейде жүргізілген латындандыру бойынша ауқымды және бір мәнді емес бағаланатын жұмысқа жарық түсіруге мүмкіндік береді.

Дереккөздер:

- АРАН. Ф. 676. Оп. 1. Д. 1. Лл. 1-33.
- АРАН. Ф. 676. Оп. 1. Д. 4. Лл. 19-27.
- АРАН. Ф. 676. Оп. 1. Д. 4. Лл. 19-27.
- АРАН. Ф. 676. Оп. 1. Д. 6. Лл. 10-12
- АРАН. Ф. 676. Оп. 1. Д. 77. Лл. 8-10.
- АРАН. Ф. 676. Оп. 1. Д. 77. Лл. 111-113.
- АРАН. Ф. 676. Оп. 1. Д. 77. Лл. 114-122.

Әдебиеттер тізімі:

1. 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı. Tutanaklar. Çevirenler K.V. Nerimanoğlu, M. Öner. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2008.
2. Frings, A. Die tatarische Schrifreform und das kulturelle Gedachtnis. Mainz, 2004.
3. Алпатов В.М., Ашнин Ф.Д., Насилов Д.М. Репрессированная тюркология. – Москва, 2002.
4. Валеев Р.М. «По материалам... значится националистом» // Гасырлар авазы, 2004, №2. https://web.archive.org/web/20120324104732/http://www.archive.gov.tatar-stan.ru/magazine/go/anonymous/main/?path=mg:/numbers/2004_2/05/05_7/ (режим доступа – 01.06.2021)
5. Келльнер-Хайнкеле, Б., Ландау, Я. Языковая политика в современной Центральной Азии: национальная и этническая идентичность и советское наследие. – Москва, 2015.

БЕКМАХАНОВА Наиля Ермұханқызы

РФА Ресей тарихы институтының бас ғылыми қызметкері,
тарих ғылымдарының докторы, профессор
(Мәскеу қ.)

XIX ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КӨШІ-ҚОН ҚОЗҒАЛЫСЫ

XIX-XX ғ.басында Қазақстан мен Орта Азияға орыс халқының еркін және үкімет қамқорлығымен қоныс аудару жалғасып жатты. Аймақтың қоныстануында келесі кезеңдерді бөлуге болады: а) XVIII-XIX ғасырдың ортасы, орыс халқының көші-қоны баяу қарқынмен жүріп жатқан кезең; ә) XIX ғасырдың екінші жартысы, аймаққа орыс халқының ағымы күшейген кезең; б) XX ғасырдың басы (1897-1916 жж.) – орыс қоныс аударушыларының өте қарқынды ағымының уақыты. Қазақстан мен Орта Азия Кавказды, Новороссияны және басқа да көптеген дәстүрлі қоныс аудару аудандарын екінші орынға ығыстыра отырып, жаппай қоныстандыру аудандарының қатарына шығарылады.

Қазақ даласының шеткері аудандарын орыстармен қоныстандыру XIX ғасырдың 20-шы жылдары басталды. 1858 жылы қазақ далаларында 38,6 мың, ал 1870 жылға қарай 52,6 мың қоныс аударушылар өмір сүрді. Олар негізінен Саратов, Самара және Орынбор аймақтарынан келді.

Қазақстан мен Орта Азияны қоныстандыру қарқыны 1870 жылдан 1896 жылға дейін өсті, сол кезде орыс қоныс аударушыларының саны алты еседен астам ұлғайды. 60-70-ші жылдары шаруалар, әдетте, өз еркімен қоныс аударды, сондықтан патша әкімшілігі тарапынан ешқандай қолдау таппады. 1870 жылға қарай Ресейдің еуропалық губернияларынан 245,9 мың адам Қазақстан мен Орта Азияға қоныс аударды. Орыс халқы - 52,6 мың адам Қазақстанда және Орта Азияда қоныстанды, Орал казак армиясында орыс халқы көбейіп, 79,6 мың адамды, Сібір казак армиясында – 113,7 мың адам құрады [1] (Сібір желісінің Пресногорьков учаскесі).

XIX ғасырдың 80-ші жылдары үкімет Ресейдің орталық аумағы аз шеткері аймақтарындағы аграрлық мәселенің шиеленісуіне байланысты шаруалардың шет аймақтарға қоныс аударуын шектеді. Көші-қон құқығын тек жаңа жерлерге көшуге және сатып алуға қажетті қаражаты бар ауқатты адамдар алды. 1881 жылдың 10 шілдесінде «Шаруаларды бос мемлекеттік жерлерге көшіру туралы уақытша ережелер» бекітілді [2]. Олардың мақұлдауына сәйкес, жаңа қоныстанушылар жан басына шаққанда сегіз десятина жер алды, ол үшін олар мемлекетке салық төледі.

1889 жылдың 13 шілдесінде «Ауыл тұрғындары мен тоғышарлардың қазыналық жерлерге ерікті түрде қоныс аударуы туралы» жаңа заң жарияланды [3]. Осы заң бойынша Қазақстан мен Орта Азияның Жетісу, Ақмола және Семей облыстарына қоныс аударушылар мемлекеттік жерді тұрақты пайдалануға алды, бұл үшін қазынаға жер телімін беріп, қазыналық және земстволық міндеттерін өтеп берді. Ішкі істер министрлігінің (ИИМ) 1894 жылғы 29 маусымдағы өкімхатымен шаруалардың Сібірге, Қазақстанға және Орта Азияға қоныс аударуы түпкілікті заңдастырылды [4]. Осылайша, 80-ші жылдардан бастап экономикалық ауқатты шаруалардың Ресей империясының шетіне қоныс аударуы заңды және тіпті мемлекет үшін пайдалы деп танылды.

Алайда 80-ші жылдардан бастап барлық қазақ облыстары қоныстандыру үшін ашық болған жоқ. Орал облысы 1899 жылдан, ал Торғай облысы 1904 жылдан қоныстандырыла бастады [5].

1871-1896 жылдары Қазақстанда және Орта Азияда Ресей империясының шет аймақтарына қоныс аударған шаруалардың жалпы санының 8,25%-ы қоныстанды. Мигранттардың басым бөлігі осы жылдары Сібірде (30%), Кавказда (29,72%) және Новороссияда (23,15%) қоныстанды.

Негізінен шаруалар Қазақстан мен Орта Азияда осы жылдары Ақмола және Жетісу облыстарына қоныстанды. Мұнда Пермь, Тобыл, Самара, Саратов, Орынбор, Курск, Воронеж, Орел және Тамбов шеткері аймақтарынан келген қоныс аударушылар орналасты.

1870 жылға қарай орыс қоныстанушыларының бір мың адам (0,31%) тұрған Торғай облысында 1897 жылы 30 мыңға жуық адам (6,71%) орыс қоныстанушылары болды. 1897 жылға қарай Сырдария облысында 31,8 мың орыс, негізінен Ташкент және Әулие-Ата уездерінде тұрды. Ақмола және Орал облыстарында орыстар халық санының төрттен бір бөлігіне, Семейде – 9,09% және Жетісу облысында – 4,55% жетті. Көшіп-қонушы-

лардың негізгі бөлігі келген Ақмола облысында орыстар 1897 жылғы санақ бойынша 174,5 мың адам (25,54%) болып шықты.

Орал және Семей облыстарында ХІХ ғ.70-90-шы жж. көрініс өзгерген жоқ. Жетісу облысында 1897 жылға қарай орыстардың үлесі 8%-ға дейін көтерілді. Орыстардың көпшілігі Верненский, Лепсі, Пржевальский уездеріне қоныстанды.

Жалпы, ХІХ ғасырдың 70-90 жылдары Ақмола және Жетісу облыстарының, сондай-ақ Торғай облысының Қостанай уезді, Сырдария облысының Ташкент және Әулие-Ата уездері, Семей облысының Семей уезі қарқынды түрде қоныстандырылды. 1897 жылы Қазақстанға 320 мыңнан астам қоныс аударушылардың келуі мен табиғи өсімінің арқасында орыстардың саны 539,7 мыңға жетті, ал олардың үлес салмағы өңірдің барлық халқының 10,94%-ына дейін көтерілді [6].

ХІХ ғасырдың 70-90-шы жылдары Қазақстан мен Орта Азияның орыс халқының механикалық қана емес, табиғи өсімі де жоғары болды.

К.П. Теннің мәліметтері бойынша, Каспий сырты облысындағы алғашқы орыс қоныстары 1884 жылы бұрынғы Гершаб және Кулкулаб ауылдарының жерлерінде пайда болды, олардың байырғы тұрғындары Ресей мен Парсы мемлекеті арасындағы 1881 жылғы 9 желтоқсандағы конвенция бойынша Персы мемлекетіне көшірілді. Осы ауылдардың орнында Михайловское және Дмитровское деген екі орыс ауылы пайда болды, онда жалпы саны 156 адамнан тұратын 32 орыс отбасы қоныс аударды [7].

Самарқан және Ферғана облыстарында 1893 жылға дейін орыс халқы аз болды және қалаларда тұруды жөн көрді.

Ф.К. Гирстің мәліметі бойынша, 1882 жылы Ферғана облысының орыс халқы 3025 адамды, ал Самарқан облысында 2500 адамды құрады. Ал тек алты жылдан кейін, 1888 жылы Самарқан облысында 10141 орыс қоныс аударушылары өмір сүрді [8].

ХІХ ғасырдың 60-шы жылдарында Ферғана және Самарқан облыстарының қалалық орыс халқының тез өсуі Орта Азиялық мақта бағасының өсуімен түсіндіріледі (АҚШ-тағы Азаматтық соғысқа байланысты – 1861-1865 Орта Азиялық мақтаның бір пұты 4-5 рубль, 1866 жылы оның бағасы 22-24 рубльге дейін көтерілді) [9]. Қалаларға қоныстанған мыңдаған ресейлік кәсіпкерлер, шенеуніктер, көпестер, офицерлер мен қызметшілер мақта өсіру үшін жер сатып алып, жергілікті халыққа жалға берді [10].

Қоныс аударған шаруалардан басқа, Түркістанға табыс іздеп көптеген орыс жұмысшылары мен қызметкерлері келді.

Мәселен, Каспий сырты облысы бастығының мәліметі бойынша, 1891 жылы Каспий сырты темір жолындағы орыс жұмысшылары мен қызметкерлерінің саны олардың отбасы мүшелерін есептегенде 994 адамға артты.

Түркістан облысының жергілікті билігінің алдын-ала мәліметтері бойынша 1892 жылы өлкеге қоныс аударған шаруалар мен төменгі шендердің 1393 отбасы ғана қоныстанды, 1891 жылы орыс қоныс аударушыларының 7 мың адамы қонысқа орналастырылмай қалды. 1892 жылы Ресейдің аштық жайлаған губернияларынан қоныс аударушылардың жаңа ағынын болжай отырып, Түркістан әкімшілігі үкіметтен орыс шаруаларының Орта Азияға қозғалысына тыйым салуды сұрайды. Ішкі істер министрлігі Тамбов, Самара және Пенза шеткері аймақтарының басшыларына Түркістан генерал-губернаторлығына, Каспий сырты облысына өз бетінше қоныс аударуды тоқтату және өз еркімен қоныс аударған шаруаларды бұрынғы тұрғылықты жерлеріне қайтару үшін қажетті шаралар қабылдауға нұсқау берді [11]. 1893 жылы Орта Азияға қоныс аударушылар ағымы біршама әлсіреді.

Бұхара және Хиуа хандығы Ресейге вассалды түрде тәуелді болды. Мұнда орыс тұрғындарының жалпы саны 1897 жылы 16087 адамға жетті. Орта Азияда 1897 жылға қарай орыс халқы 1,7% құрады (Каспий сырты облысында – 7,3%, Самарқан облысында – 1,4%, Ферғана облысында – 0,5%). Фасырдың аяғында мұнда 73,4 мың орыс келді.

Олардың басым бөлігі Каспий сырты облысының Ашхабад (28 мың адам) және Мерв уездерінде (49 мың адам) орналасты. 17 орыс егіншілік қонысы 1888-1896 жылдары Каспий сырты облысында, Маңғышлақ, Красноводск, Ашхабад, Мерв уездерінде пайда болды.

Самарқан облысында 1888 жылы 9,5 мың орыс болды. 1891-1896 жылдары 6894 адам келді (Воронеж облысынан – 3426, Тамбов облысынан – 473, Курск облысынан – 471 адам). Олардың 1635-і ауылдық жерлерде, ал қалғандары қалаларда қоныстанды.

1876 жылы пайда болған Ферғана облысында 1883 жылы 2388 орыс тұрғыны, ал 1897 жылы 8140 адам болды, олар негізінен Марғұлан округінде орналасқан. Алғашқы егіншілік орыс қонысы – Покровское Әндіжан уезінде пайда болған.

Орта Азияның орыс халқы 1916 жылға қарай (Хиуа хандығы бойынша деректерсіз көрсетілген) Каспий сырты облысында – 103 365, Самарқан облысында – 62 018, Ферғана облысында – 61 809, барлығы – 227192 адамды, ауылдық жерлерде – 30 888 адамды және қалаларда – 202 304 адамды құрады [13]. 1917 жылға

қарай Бұхара хандығында 60 мың орыс өмір сүрді [14]. Егер 1897 және 1916 жылдардағы деректерді салыстыратын болсақ, онда 1914-1916 жылдардағы Бірінші дүниежүзілік соғыстың басталуымен және мұнда әскери жұмылдыруды жүргізумен байланысты болған осы салалардағы орыс халқының азаюын атап өтуге болады.

Жергілікті тұрғындар да шақырылды, бірақ майданға емес, тыл жұмыстарына шақырылды, бұл оның 1916 жылғы көтеріліске шығуын және Ресей империясынан тыс жерлерге ішінара қоныс аударуын тудырды.

XX ғасырдың басында Ресейдегі революциялық дағдарыстың өсуі және патшалықтың орталық аудандарда жер иелігін сақтап қалуға деген ұмтылысы үкіметті қоныс аударуды шектеу саясатынан бас тартуға мәжбүр етті.

Енді қоныс аудару құқығын мүліктік жағдайына қарамастан барлық тілек білдірушілер алды. Патша саналы түрде жерсіз және жер аумағы аз шаруалардың шет аймақтарға қоныс аударуын қолдады. Осылайша ол Орталық шеткері аймақтардағы әлеуметтік шиеленісті жеңілдетуге және кулактардың жер иелігін кеңейтуге ұмтылды. Қоныс аудару саясатының жаңа бағыты 1904 жылғы 6 шілдедегі Заңмен ресімделді [15].

XX ғ.басында 1,3 млн. астам шаруалардың Қазақстан мен Орта Азияға қоныс аударуы мұнда капиталистік қатынастардың тез енуіне ықпал етті. Қоныс аударушы шаруалар шаруашылық қызмет арнасына орасан зор жер алқаптарын тартты.

1897-1916 жылдары Қазақстан мен Орта Азия көші-қон қарқыны бойынша тек Сібірден (барлық қоныс аударушылардың 48,78%) кейін Ресей империясының негізгі қоныстанған ауданына айналып, барлық жер аударушылардың $\frac{1}{4}$ -ге жуығын қабылдады.

1897 жылдан 1916 жылға дейінгі барлық қоныс аударушылардың жартысынан көбін Ақмола облысы (731,5 мың адам) қабылдады, 199 мыңы Торғай облысына, 130,1 мыңы Семейге және 118,5 мыңы Жетісу облыстарына қоныстанды.

Орыс қоныс аударушыларының негізгі бөлігі – 779,4 мың адам (1897-1916 жылдардағы барлық көшіп-қонушылардың 60%-ға жуығы) - 1907-1912 жылдары Қазақстанның солтүстігі мен солтүстік-шығысына бет алды. Олар Қостанай (183,3 мың адам), Ақмола (140,9 мың), Көкшетау (117,7 мың), Ақтөбе (109,6 мың) және басқа уездерде орналасты.

1897 жылдан 1917 жылға дейін аймақтың барлық халқы 54,34%-ға өсті (4932-ден 7611,9 мың адамға дейін), ал империя тұрғындарының саны тек 40,24%-ға өсті [16].

1897-1916 жылдары Қазақстан мен Орта Азиядағы орыс халқы 539,7-ден 1439,1 мың адамға дейiн (екi еседен астам) өстi, ал оның үлес салмағы өңiрдiң барлық тұрғындарының 10,94-тен 18,91%-ға дейiн өстi. Осылайша, 1917 жылы орыстар аймақтағы барлық халықтың 1/5 бөлiгiн құрады. Оның үлесi барлық жерде (Ақмола облысында – 25,54%-дан 27,21%-ға дейiн, Орал облысында – 24,96-дан 41,44%-ға дейiн, Жетiсуда - 7,79-дан 19,41%-ға дейiн, Торғай облысында - 6,71-ден 15,99%-ға дейiн және т.б.) өстi.

Жалпы, XIX ғасырдың 70-шi жылдарынан бастап 1916 жылға дейiн Қазақстан мен Орта Азияға Чернозем орталығынан, Украинаның Сол және Оң жағалауларынан және елдiң басқа да бiрқатар аудандарынан қоныс аударушылардың 18%-дан астамы келдi. Тек Сiбiр 40%-дан астамын, Кавказ барлық қоныс аударушылардың 23%-ын қабылдады. 1870 жылы орыстар жергiлiктi тұрғындардан еш жерде басым болмады. Егер 1897 жылы олар тек Омбы уезiнде көпшiлiктi құраса, 1917 жылы олар Омбы, Петропавл, Қостанай және Орал уездерiнде басым болды [17].

Сонымен, келтiрiлген деректер XIX ғасырдың екiншi жартысы мен XX ғасырдың басындағы Қазақстан мен Орта Азияға орыс қоныс аудару қозғалысының өте жоғары қарқыны туралы айтады. XIX ғ. Қазақстан мен Орта Азияға келген орыс қоныс аударушыларының негiзгi ағыны Солтүстiк Орал өңiрi (Вятская және Пермь губерниялары), Чернозем орталығы және Сiбiрден (Тобыл губерниясы) келдi, онда қоныс аударушылардың бiр бөлiгi өз еркiмен оңтүстiкке кеттi, ал XX ғасырдың басынан бастап – Чернозем орталығы басым болды.

Осы кезеңде Қазақстанда және Орта Азияда орыс халқының пайда болуы аймақтың көпұлтты халқының өмiрiне, психологиясына, мәдени даму деңгейiне әсер еттi. Ауыл мен қала тұрғындарының экономикалық, тұрмыстық және мәдени байланыстары өстi, әртүрлi ұлт адамдарының күнделiктi қарым-қатынасы, өмiр сүру және тұрмыстық жағдайларға, мәдени дағдыларға өзара қызығушылық артып, ұлтаралық қарым-қатынас үшiн орыс тiлiнiң рөлi бiртiндеп өстi.

XIX ғасырдың аяғы-XX ғасырдың басында Қазақстанда және Орта Азияда, бүкiл Ресей империясындағыдай, темiр жолдар, кеме қатынасы, электр энергиясы, пошта, телеграф, баспахана, баспасөз, гимназиялар, мектептер, ауруханалар, дәрiханалар, амбулаториялар, ойын-сауық кәсiпорындары - театрлар, цирктер, кино, мұражайлар, ғылыми қоғамдар, халық оқулары мен серуендер, қалалар мен ауылдардың еуропалық сәулетi, банктер, сауда биржалары дамыды. Аймақта түрлi дiни кон-

фессиялар қатар өмір сүрді. Барлық осы жаңалықтар біртіндеп аймақ халықтарының экономикалық және мәдени қарым-қатынасының шекарасын кеңейтті, дегенмен олардың әсері қалаларда кең және ауылдық жерлерде шектеулі болды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бекмаханова Н.Е., Кабузан В.М. Русско-украинская миграция в Казахстане в XIX – начале XX в. // Известия АН Казахской ССР. Серия общественных наук. – Алма-Ата, 1982. Ч. 2. – С. 14-18.

2. Бекмаханова Н.Е. Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма. – М., 1986. – С. 134-141. Таб. 22, 23; РГИА. Ф. 391. Он. I. Д. 4. Л. 262.

3. ПСЗ-П1. Т. IX. 1889. – С. 61- 98.

4. Скляр Л.Ф. Переселение и землеустройство в Сибири в годы столыпинской аграрной реформы. – Л., 1962. – С. 52.

5. РГИА. Ф. 1290. Оп. 4. Д. 755. – Л. 455-459; Бекмаханова Н.Е., Кабузан В.М. Указ. соч. – С. 16-17.

6. Первая всеобщая перепись Российской империи 1897 г. Вып. VII. Население обоюбого пола по уездам с указанием числа лиц преобладающих родных языков. – СПб., 1905. – С. 10, 36-37; Вып. LXXXVIII. Уральская область. – СПб., 1904. – С. 1-3, 48; Вып. LXXXVII. Тургайская область. СПб., 1904. С. 1-3, 38; Вып. LXXXI. Акмолинская область. – СПб., 1904. – С. 1-3, 50; Вып. LXXXIV. Семипалатинская область. СПб., 1905. С. 1-3, 54; Вып. LXXXV. Семиреченская область. – СПб., 1905. – С. 1-3, 42; Вып. LXXXVI. Сырдарьинская область. – СПб., 1905. – С. 1-3, 56.

7. РГВИА. Ф. 400. Азиатская часть. Д. 39. Ч. 2. Л. 11, 32; Отчет о состоянии Туркестанского края, составленный сенатором тайным советником Гирсом... – СПб, 1888. – С. 55, 86-87.

8. РГВИА. Ф. 400. Азиатская часть. Д. 74. Л. 28-28об.

9. Попов А.Л. Из истории завоевания Средней Азии // Исторические записки. – М., 1940. № 9. – С. 209.

10. Демидов А. П. Экономический очерк хлопководства, хлопковой торговли и промышленности Туркестана. – М., 1926. – С. 42-43.

11. РГВИА. Ф. 400. Азиатская часть. Д. 107. Л. 30; Д. 107. Л. 33об.

12. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. LXXXII. – СПб., 1904. – С. 150-153; Т. LXXXIII. – СПб., 1905. – С. 132-135; Т. LXXXV. – СПб., 1905. – С. 134-137; Т. LXXXVI. – СПб., 1905. – С. 186-189; Т. LXXXVII. – СПб., 1905. – С. 167-177; Население Российской империи по переписи 28 января 1897 г. по уездам. – СПб., 1987. – С. 29, 53.

13. Асаткин А. Очерки хозяйственной жизни Туркестанской республики. – Ташкент, 1921. – С. 28-31; Сельскохозяйственный обзор Туркестанского края за 1915 год. – Ташкент, 1916. – С. 79.

14. Ишанов А.И. Бухарская Народная Советская республика. – Ташкент, 1969. – С. 22-24; Сведениями по Хивинскому ханству на начало XX в. автор не располагает.

15. ПСЗ-Ш. Т. XXIV. 1904. С. 24701.

16. Бекмаханова Н.Е., Кабузан В. – М. Указ. соч. – С. 18.

17. Там же. С. 19-20.

ҚАБЫЛДИНОВ Зиябек Ермұханұлы

ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институтының директоры,
ҚР Ұлттық ғылым академиясының корреспондент-мүшесі,
тарих ғылымдарының докторы, профессор
(Алматы қ.)

ҚАЗАҚТАР МЕН ОРЫСТАРДЫҢ ЖАУЫНГЕРЛІК БАУЫРЛАСТЫҚ ДӘСТҮРІ

XIX-XX ғасырдың бірінші жартысында қазақтар мен орыстар арасында қазақ-орыс жауынгерлік бауырластығының негіздері қаланды.

Қазақтардың 1812 жылғы соғысқа қатысуы.

1812 жылы І Наполеон әскері Ресей аумағына басып кірді: орыс халқының, империяның басқа халықтарының француз басқыншыларына қарсы Отан соғысы басталды. 1812 жылдың 6 шілдесінде патша үкіметі ел халқына Ресейді қорғау қажеттілігі туралы жүгінді. Бұл өтініштің мазмұны күзде Орынбор өлкесінің губернаторы Г.С. Волконский арқылы қазақ ауылдарына дейін жетті: манифест татар тіліне аударылып, өлкенің мұсылман халқы арасында, оның ішінде қазақтар арасында да жарияланды. Ресей мемлекетін қорғау үшін Орынбор аймағы соғысқа әртүрлі халықтардың өкілдерінен тұратын 31 кавалериялық полк, олардың ішінде 5 Орынбор, 5 Орал казактары, 19 башқұрт және 2 типтәр полктерін жіберді. Қазақтарда дербес әскери құрамалар болған жоқ, бірақ біздің қандастарымыз соғысқа көпұлтты Ресейдің басқа да көптеген халықтарымен: орыс, қалмақ, татар және башқұрттармен бірге белсене қатысты. Қазақтар негізінен башқұрт және типтәр атты полктерінің құрамында соғысқан: мысалы, Орынбор полктерінің құрамында шоқынған қазақтардың едәуір бөлігі де соғысқан. Жауынгерлердің басым бөлігін 1801 жылғы наурызда І Павелдің жарлығымен құрылған Бөкей Орда-сының қазақтары құрады [1, 5-7 бет]. Екінші бөлігі 1808 жылғы 23 мамырдағы патша жарлығымен шекаралас Кіші жүз аумағында

жаппай ашаршылық кезінде башқұрт кантондарының аумағына өткен қазақтардан тұрды [2].

Соғысқа қатысқан қазақтардың үшінші тобы 1808 жылғы 23 мамырдағы басқа жарлықпен империяның ішкі губернияларына ата-анасыз жіберілген балалар болды.

Осындай балалардың 20 мыңға жуығы жиналып, христиан дінін қабылдады [3].

Атақты Орынбор ғалымы И.В. Фурорьянский жазғандай: «Он екінші жылдың найзағайы» көпұлтты Орынбор өлкесінің барлық қабаттарында жандана бастады. Орыс, башқұрт, татар, қалмақ, мордва, шуас, қазақтар және басқа да халықтар патриотизмнің, туған жерге деген сүйіспеншіліктің терең сезімімен Отанды қорғауға, қорқынышты қауіпке тойтарыс беруге көтерілді» [4, 66 б.].

Мысалы, генерал М.И. Платовтың казак корпусына кірген I Типтәр полкінің құрамындағы қазақтар атақты Бородино шайқастарында Француз басқыншыларымен батыл соғысқан. Осы шайқасқа қатысқаны үшін қазақ жауынгері Майлыбайұлы күміс медальмен марапатталды, старшина Қарынбай Зындақұлы көгілдір лентадағы медаль алды, ержүрек жауынгерлер Мұрат Құлшаранұлы мен Еріш Азаматұлы хорунжий атағын алды. Француз басқыншыларымен болған шайқастарда жауынгер Боранбай Шәушбайұлы мен жасауыл Ықсан Әубәкірұлы ерлік көрсетті. Вязьма түбіндегі шайқаста I типтәр полкінің жасауылы Сағит Хамитұлы 3-дәрежелі Әулие Анна орденін алды.

Башқұрт қосындарындағы құрамында шайқасқан Нарынбай Жанжігітұлы Георгий орденінің кавалері болды. Осы полктерде басқа қазақтар да шайқасты: Лейпциг және Глогау түбіндегі шайқастарда көрсеткен ерлігі үшін Әмен Байбатырұлы күміс медальмен марапатталды. Мыңдаған дала адамдары орыс әскерлерінің шетелдік жорығына қатысты.

Соғысқа қатысушылардың арасында шоқынған қазақтар да аз болған жоқ: мысалы, III Орынбор полкінде қызмет еткен Яков Беляков орыс қолбасшысы М.И. Кутузовтың қолынан награда алып, кейін туған ауылына оралып, мұсылман дінін қайта қабылдап, отставкаға кетті. Соғысқа қатысқан қазақтардың едәуір бөлігінің ұлттық қару-жарақтары болды: найзалар, сойылдар, айбалталар, шоқпарлар, қылыштар мен садақтар. Кейбір деректер бойынша бұл соғысқа қатысқан қазақтардың саны 5 мыңнан 20 мыңға дейін жеткен.

Соғыс басталғаннан кейін қазақ-орыс саудасы күшейе түсті. Майданға мал, тамақ және киім керек болды. Ішкі Орда және

Кiшi және Орта жүз қазақтары көп мөлшерде алдыңғы шепке жылқыларды жеткiздi: мысалы, 1804-1815 жылдар аралығында тек Iшкi Орданың кейбiр қазақтары (1801 жылы Павел I жарлығымен құрылған Едiл мен Жайық өзендерi аралығында) соғыс мұқтаждарына аттанған 47,2 мың жылқыларды сатты. Шығыс Қазақстанда Риддер, Зырян кенiштерiнде жұмыс iстеген қазақтар Ресейдiң қорғаныс қажеттiлiктерi үшiн 22 мың рубль жинады. Елтон тұз кенiштерiнiң қазақтары әскер үшiн 1 миллионға жуық пұт тұз жинады және қазақтар тарапынан мұндай жәрдем жасау жағдайлары аз болған жоқ. Бiздiң толық емес мәлiметтерiмiз бойынша бұл соғысқа кем дегенде 5 мың қазақ қатысты, бiрақ бұл сандар нақтылауды қажет етедi: бiрлескен қазақ-орыс-француз ғылыми зерттеулерi қажет.

Қазақтардың француз басқыншыларына қарсы орыс халқының азаттық соғысына қатысуы үлкен тарихи маңызға ие болды, қазақ және орыс халықтары арасындағы қарым-қатынастарды жақсартуға ең қолайлы әсер еттi. Бұл құлдықтың жалпы қаупi жағдайында екi халықтың алғашқы бiрлескен жауынгерлiк бауырластығы болды. Өткен жылдар қазақтар үшiн ең ауыр болғанына қарамастан, ұрыс майданында халықтың жауынгерлiк рухы қаншалықты күштi екенiн көрсеттi. Мәселен, Қазақстанда патшалықтың отарлық экспансиясының күшеюi болмаса, қазақ халқы тарапынан көмек одан да көп болар едi. Осылайша, 1810 жылы Кiшi жүз қазақтарынан Илецк қалашығы ауданындағы жалпы ауданы 600 мың ондық жер көлемi алынды [5].

Бұл қазақтардың наразылығын тудырды және кейiнiрек батыр Жоламан Тiленшiұлы бастаған көтерiлiске әкелдi [6].

Қазақтардың 1877-1878 жылдардағы орыс-түрiк соғысына қатысуы (материалдарды жинауға Абдулхаиров Абжемил Закарьянович пен Сергей Ченнык көмек көрсеттi).

Жекелеген қазақтар орыс-түрiк соғысына қатысқан. Мәселен, Ғұбайдолла Жәңгiрұлы Шыңғысхан (1840-1909), Шыңғысханның тiкелей ұрпағы, Iшкi Орда ханы Жәңгiрдiң төртiншi ұлы, атты әскер генералы, 1877-1878 жылдардағы орыс-түрiк соғысына белсене қатысты. Оның толық аты Сұлтан Қажы Ғұбайдолла Жәңгiрұлы Шыңғысхан, ол әскери қызметi үшiн генерал атағын алған алғашқы қазақ болды.

Ресей империясының болашақ әскери және мемлекет қайраткерi 1840 жылы 6 мамырда iшкi Қырғыз Ордасының ханы, император армиясының генерал-майоры Жәңгiрдiң отбасында дүниеге келдi. Неплюев кадет корпусын бiтiрген. 1849 жылы

Ғұбайдолла Ресей империясының элиталық оқу орнына - Паж корпусына келді, ал 1856 жылы камер-паж Ғұбайдолла Шыңғысхан казак полкіне лейб-гвардия корнеті болып шығарылды. Оның мансабының өсуі Александр II-нің билігі кезінде болды, ол оны солтүстік-батыс аймақтағы әскери шоулардың бірінде байқады: жас офицер кейіннен оның флигель-адъютанты болды, ал 1878 жылдан бастап ол императорлық топтың құрамына кірді. Полковник Шыңғысханның одан кейінгі мансабын оның жеке қасиеттері және Ресей империясының жоғары басшылығының қолдауы сияқты екі фактор анықтады. Александр II солтүстік-батыс аймақты аралап жүргенде, оны әрдайым Ғұбайдолла ертіп жүрді: осындай сапарлардың бірінде ол империялық адъютант болды, ол орыс патшасымен өте сенімді қарым-қатынас орнатты. 1876 жылы ақпанда император оған елдің телеграф кеңсесін басқаруды тапсырады: осы бөлімді басқара отырып, Шыңғысхан Түркиямен соғысқа дайындық күйінде болады. Оның бастамасы бойынша Севастополь, Одесса және Очаковтағы маяктар мен жағалаудағы батареялар байланыспен қосылады, телеграф кабелін Қара теңізден Каспий теңізіне жүргізу басталады.

1877 жылы Орыс-түрік соғысының басталған соң полковник Шыңғысхан пошта және телеграф бөлімінің меңгерушісі ретінде ұлы князь Николай Николаевичтің қарамағына майданға аттанады. Оның жоғары өнімділігі, техникалық сауаттылығы және аса тапқырлығы көптеген адамдарды таң қалдырады: ұрыс кезінде телеграф сымдары үшін бақандар қоры таусылғанда, офицер олардың орнына казак найзаларының саптарын пайдалануға бұйрық береді. Әскерге келген орыс императоры оны алғашқылардың бірі болып, жеке ерлігі мен батылдығы үшін алтын Георгий қаруымен марапаттады. Қазақ офицерінің басшылығымен Дунай арқылы телеграф кабелі төселіп, соғыс қимылдарының күрделі театрында сол кезде өте қалың телефон байланыс желісі құрылды. Алайда, 1879 жылы ол іш сүзегімен ауырып, ол үшін соғыс аяқталды. Таққа отырған император Александр III, нөкерлердің қысқаруына қарамастан, Шыңғысханды ішкі істер министрлігіне ауыстырғанға дейін қалдырды, сонымен бірге оған генерал эполеттерін берді. 1888 жылы 30 тамызда Ғұбайдолла атты әскер бойынша запасқа шығарылып, генерал-лейтенант лауазымына тағайындалады. Достары мен әріптестерінің естеліктеріне сәйкес, өмірде бұл сирек кездесетін адам болды: адал, шыншыл, бәріне мейірімді және нағыз патриот: ол Ресейді жақсы көрді, барлық сәтсіздіктері үшін жанын жарды және патшаның шынайы қызметкері болды. Ол Сер-

биялық үлкен офицерлік крестпен марапатталды, қылыштары бар 3-ші дәрежелі Әулие Владимир орденімен, 1-ші дәрежелі Әулие Станислав орденімен және Черногорияның «Ерлігі үшін» алтын медалімен марапатталды. Мәскеу Кремлінде Георгиев залында оның тегі жазылған.

Қазақтардың Бірінші дүниежүзілік соғысқа қатысуы.

Біздің болжалды мәліметтеріміз бойынша, бірінші дүниежүзілік соғысқа шекара сызығының ішкі жағында (Орынбор, Тобыл және Томск губерниялары), сондай-ақ Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстарында тұратын 1000-ға жуық қазақ, оның ішінде 30-ға жуық офицер қатысты. Келесідей мысалдар келтірейік.

Сұлтан Ғабдулхамит Нығметоллаұлы Тоқтамышев 1885 жылы Ақмола облысы Омбы уезінің Омбы болысының (бұрынғы Баба-Бағыш (1875 жылға дейін) - авт) №1 әкімшілік ауласында дүниеге келген. Қазір бұл Омбы облысының Щербакуль ауданының аумағы. Оның генеалогиялық желісі (шежіресі): (Дәуіт, 12 ата Атығай) – Бөкес-Моңыс-Есенаман-Бағыс-Серкеш-Тәңірберді-Назар-Жанұзақ-Тоқтамыс-Сухан-Нығметолла-Сұлтан-Ғабдул-Хамит Нығметоллаұлы.

Тоқтамыс бидің көптеген ұрпақтары Омбы және бұрынғы Көкшетау облыстарында тұрады. Патша заманында олар, әдетте, өздерінің тегі ретінде Көкшетау сыртқы округінің (1824 жылы құрылған - авт.) аға сұлтаны лауазымы үшін күресте Аблай хан ұрпақтарымен бәсекелес болған өзінің атақты ата-бабасы Тоқтамыс бидің атын алды. Өз сауалнамаларында ол және оның бауырлары кейде сұлтандық таптан шыққан деп жазды, бұл мүлдем дұрыс емес: шамасы, олар Көкшетау сыртқы округінің аға сұлтандарының лауазымдарын атқарған ата-бабаларына құрмет көрсетті. Өз есіміне «сұлтан» сөзінің қосылуы да осы сериядан: айталық – уақыт сәні болуы мүмкін. Патша заманында Ресей империясы билік құрылымдарынан осы сословиені ығыстыру саясатын жүргізгеніне қарамастан, Шыңғыс хан ұрпақтары құрметке ие болды [7].

Нығметолланың ұлы Сұлтан Ғабдул Хамит (қысқартылған нұсқасы бойынша оның аты – Хамит - авт.), орыс әскерінің офицері болған. 1908 жылы Сібір кадет корпусын бітірді. Кейін Константин артиллерия училищесінде оқыды. 1909 жылы ол 8-ші Сібір атқыштар дивизиясында лейтенант қызметін бастады. 1916 жылы ол орыс әскерінің капитаны атағына ие болды.

Ол бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында көптеген марапаттарға ие болып, батылдық пен ерліктің үлгісін көрсетті,

олардың ішінде: IV дәрежелі Әулие Владимир ордені; II дәрежелі Әулие Анна Ордені; II дәрежелі Әулие Станислав Ордені; II дәрежелі Әулие Анна Ордені; II дәрежелі қылышы бар Әулие Станислав Ордені; II дәрежелі қылышы бар Әулие Анна ордені; III дәрежелі қылыш пен банты бар Әулие Анна ордені; IV дәрежелі Әулие Анна ордені (Аннинский қаруы); қылышы мен банты бар III дәрежелі Станислав ордені; ерлігі үшін деп жазылған IV дәрежелі Әулие Анна ордені және т.б.

Сұлтан Ғабдул Хамитты Омбыдан Семейге Алаш Орда үкіметінің көшбасшылары шақырылып, бірқатар Алаш полктерінің бірінші командирі болды. Алаш Орда үкіметінің әскери министрі («әскери бөлім бастығы») міндетін атқарды. 1919 жылы тамызда полковник шенін алды.

Қытай шекарасынан өткен кезде Сұлтан Ғабдул Хамитті шекарашылар ұстап алып, 1919 жылдың желтоқсанында большевиктер атып өлтірді. Көкбекті маңында жерленген. Қазіргі аңыз бойынша Сұлтан Ғабдул Хамит Тоқтамышевтың мәйітін большевиктерден ауқатты жергілікті татарлар сатып алып, офицерлік мундир кигізіп, құрметпен жерлеген. Әлі күнге дейін ақталған жоқ.

Оның әйелі ұлты бойынша орыс болатын. Ол күйеуіне және оның идеяларына адал, онсыз өмір сүруден гөрі сүйікті күйеуімен бірге атылғысы келді. Оның өтініші қанағаттандырылды: ол атылып, күйеуімен бірге жерленді. Тағдыры бізге белгісіз қыздары бар деген нұсқа бар.

Оның туған ағасы Сұлтан-Мұрат Неғметоллаұлы да әскери адам болған. Киев әскери училищесінде оқыды. Бірінші дүниежүзілік соғыстың қатысушысы болды.

Қазақтардың Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысуы.

Германияда фашистердің билікке келуі және әсіресе олардың Еуропадағы агрессивті әрекеттері Кеңес Одағының Гитлер Германиясымен соғыстан құтыла алмайтындығы айқын болды. 1941 жылы 22 маусымда фашистік Германия агрессияға қарсы кеңес-герман келісімін (пактісін) бұзды – оның әскері КСРО аумағына басып кірді. Жер бетіндегі барлық соғыстардың ең ауыр және қатал кезеңі басталды.

Германияның Қазақстанға қатысты жоспарлары бір мағыналы болды: «Барбаросса» жоспары бойынша КСРО-ны жеңгеннен кейін фашистер Орта Азия мен Оңтүстік Қазақстан аумағында біртұтас Герман этнотерриториялық кеңістігін құруды, сондай-ақ 1941 жылдың соңына қарай түркі-моңғол халықтарын

құлдыққа алуды жоспарлады. Неміс жоғары барлау мектебі болашақ колониялар картасының жобасын дайындады және 1942 жылдың басында «Еділ-Жайық» және «Үлкен Түркістан» мемлекеттік құрылымдарын құруды жоспарлады.

Қазақстанда соғыс кезінде бір миллион екі жүз мыңға жуық қазақстандық әскерге шақырылды (бұл Қазақстанның әрбір бесінші ересек тұрғыны). Соғыстың алғашқы күндерінен бастап барлық жерде әскери құрамалар мен бөлімдер құрылды. Қазақстанда 12 атқыштар және 4 кавалериялық дивизия, 7 атқыштар бригадасы, 50-ге жуық жеке полк құрылды [8].

Жүздеген мың қазақстандықтармен қатар шайқасқан кеңес жауынгерлері Отан соғысының алғашқы күндерінен бастап барлық майдандарда фашистік басқыншылармен қатал шайқастар жүргізді.

Жаумен соғысқа қатысқан алғашқы қазақстандық құрамалардың бірі полковник (кейіннен генерал-майор) А.Ф. Наумов басқарған 312-ші атқыштар дивизиясы болды.

312-ші дивизиямен бір мезгілде сол солтүстік-батыс бағытта генерал-майор И.В. Панфилов басқарған Алматыда, Қазақстанда құрылған 316-шы дивизия жауынгерлік жорыққа шықты. Өздерінің алдына қойылған міндеттерді абыроймен орындап, панфиловшылар Жоғарғы бас қолбасшылықтың бұйрығы бойынша Мәскеу қорғанысында өздеріне бөлінген 30 шақырымдық учаскені иеленді. Он бес жау танкісімен тең емес шайқаста олар жеңіске жетті: осы тарихи шайқастың 28 қатысушысына КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының Жарлығымен Кеңес Одағының Батыры атағы берілді. Осы ұрыстарда Волоколамск ауданында ержүрек жауынгер, дарынды командир, генерал-майор И.В. Панфилов қаза болғаннан кейін Кеңес Одағының Батыры атағына ие болды, ал 8-ші гвардиялық атқыштар дивизиясы (бұрынғы 316-шы) оның атымен атала бастады. Мәскеу түбіндегі шайқастарда қазақ халқының көптеген ұлдары ерлікпен шайқасты, олардың арасында Кеңес Одағының Батырлары Мәлік Ғабдуллин, Бауыржан Момышұлы, Төлеген Тоқтаров (Мәскеу түбінде қаза тапты), Рашид Жанғозин, Тілеуғали Әбдібеков те бар.

100-ші және 101-ші жеке қазақ атқыштар бригадалары Тверь облысының Ржевск ауданында ерлікпен шайқасып, «Марс» қанды операциясына қатысты [9].

Полковник Г.П. Коротков басқарған 238-ші атқыштар дивизиясының құрамында соғысқан қазақстандық жауынгерлер Мәскеу үшін болған ұрыстарда жауынгерлік даңққа бөленді:

бұл дивизия Қызыл Ту орденімен марапатталды: жеке құрамның табандылығы, батылдығы мен батырлығы үшін ол 30-шы гвардиялық дивизияға айналды. Алексин қаласы маңында қорғанысты қазақ халқының аты аңызға айналған батыры Амангелді Имановтың ұлы, қатардағы автоматшы Рамазан Амангелдиев қызмет еткен дивизияның 843-ші атқыштар полкі ұстады.

1941 жылы Алма-Ата, Ташкент, Фрунзе және басқа қалалардың әскери училищелері курсанттарынан 39-шы жеке атқыштар бригадасы құрылды, ол 8-ші гвардиялық Панфилов дивизиясы сияқты Мәскеу түбіндегі жауды талқандап, неміс-фашист басқыншыларымен басып алынған қаланы азат етті. Жауынгерлік ерлігі, жоғары тәртібі үшін 39-атқыштар бригадасы 73-ші гвардиялық дивизияға қайта құрылды, оған Сталинградская атауы берілді. Еділдегі осы қала үшін болған шайқаста көптеген жауынгерлермен қатар 22-ші артиллериялық полктің артиллериялық қазақтары даңққа бөленді: жеке құрам Гитлер танктерін жою кезінде бұрын-соңды болмаған ерлік көрсетті.

1943 жылы Орал облысынан 24 қазақ қыздары майданға аттанды: Подольск қаласындағы мергендер мектебін бітіріп, олар Сталинград майданына келді. М.Тоқтамышева, Р.Мумынова, А.Бекетова, М.Нестеренко, Е.Семенюк және т.б. ержүрек қазақстандық қыздар туралы даңқ бүкіл майданға тарады.

Үш жылдан астам уақытқа созылған Ленинград үшін шайқас елдің бүкіл солтүстік-батыс бөлігін қамтыды: түрлі ұлт жауынгерлерімен бірге қазақ жауынгерлері Ленинградты қорғанды. Жаудың қоршауына түскен қалаға көмек көрсету үшін Қазақстаннан азық-түлік, оқ-дәрі және әскери құрал-жабдықтары бар көптеген эшелондар аттандырылды. Приладожье үшін алғашқы ұрыстарға қазақстандық 310-шы және 314-ші атқыштар дивизиялары да белсенді қатысты: қазақстандық жауынгерлер Ленинград облысының 22 елді мекенін босатуға қатысты, қоршаудағы қаланың «Үлкен жермен» байланысын қамтамасыз етті, «өмір жолын» салды. Ленинградты (қазіргі Санкт-Петербург) босату және КСРО-ның солтүстік-батыс бөлігін неміс әскерлерінен азат ету үшін орын алған шайқастарда көптеген қазақстандық жауынгерлер ерлік пен табандылық танытты, олардың ішінде 1943 жылы 16 қазанда Псков облысының Невель қаласының солтүстігінде фашистік оқтан қаза тапқан пулеметші Мәншүк Мәметова: мерген Әлия Молдағұлова 1944 жылы қаңтарда Ленинград облысының Новосokolьническая

ауданының Казачиха ауылында қоян-қолтық ұрыста қайтыс болды: Ленинград үшін күрес шежіресінде Әлия Молдағұлованың даңқты есімі мәңгіге қалды. Ержүрек комсомол-мерген III дәрежелі Даңқ орденімен марапатталды, ал 1944 жылдың шілдесінде оған қайтыс болғаннан кейін Кеңес Одағының Батыры атағы берілді.

1944 жылғы 17 ақпандағы Ә.Молдағұлованың ерлігі туралы КП(б) ОК және Қазақстан ЛКЖО ОК жіберілген N-ші әскери бөлім саяси бөлімінің хатынан мынаны оқимыз: «Біздің бөлімде қазақ халқының қызы Лия Молдағұлова қызмет етті. Ол бізге мерген мектебін бітіргеннен кейін келді. 1943 жылдың қазанынан желтоқсанына дейін, біздің бөлім қорғаныста болған кезде, жас Әлия Молдағұлова немістерді тынымсыз қырып, оларды мергендігімен жойды. Осы уақыт ішінде ол 32 неміс солдаты мен офицерін жойды. Қаңтар айында біздің бөлім шабуыл шайқастарын бастады. Біздің алдымызда жаудың күшті қорғаныс жолағын бұзу міндеті тұрды. 1944 жылы 14 Қаңтарда Лия Молдағұлова қызмет еткен 4-атқыштар батальоны жаудың қорғанысын бұзып өтті. Снайпер мылтығы бар Лия ротаның жауынгерлік тәртібімен жүрді. Шабуыл кезінде жау күшті артиллериялық-миномет пен пулемет атысын ашты. Қазақ халқының ержүрек қызы Лия Молдағұлова: «Алға! Сталин Үшін! Отан Үшін!» деп ұрандап, бірінші болып жауға шапты. Жауынгерлер оған үлесе жүгірді. Батальон жаудың траншеяларына кірді. Мылтық пен гранатаны шебер қолдана отырып, Лия траншеяда 10 неміс солдаты мен бір офицерді жойды. Немістер батальонның жылдам соққысына төтеп бере алмай, шегінді. Елді мекен босатылды. Келесі күні Лия теміржол төсемі мен елді мекен үшін шайқаста да алға шықты. Тағы да оның ұраны естілді: «Ура! Қазақтар, соңымнан еріңдер!». Жауынгер қыздың бұл ұраны сарбаздарды көтерді және олар батыл түрде жаудың бекінісіне кірді. Айқаста Лия Молдағұлова тағы 12 неміс жауынгерін өз отымен жойды. Батальон келесі елді мекенді игерді. Қарсылас сол позицияларды қайтаруға тырысып, үш рет қарсы шабуылға шықты. Немістер тізбектесіп шабуылға шыққан кезде, Лия автоматты қолына алып, дәл жойқын отты ашты. Жаудың үш қарсы шабуылына тойтарыс беру кезінде Лия 28 неміс солдаты мен офицерін жойды. Бірнеше жау солдаттары мен бір офицер біз алып жатқан траншеяларға кіріп, қоян-қолтық ұрыс бастады. 8 фашистік сарбаз батыл қыздың оқтарынан құлады. Оған неміс офицері бұқпалап келіп, нысанаға алып, Лияны атып, өлімші жарақаттады. Алайда жау кеткен жоқ. Лия бойынан тағы күш

таба білді. Ол автоматты көтеріп, ұзын отты кезекпен атқылады. Офицер сол жерде өлтірілді. Бұл жауынгер қыз өлтірген соңғы неміс болды. Лия Молдағұлова ерлікпен қаза тапты. Жау жалынды патриоттың өмірі үшін қымбат ақы төледі. Батальон сүйікті қызы, Лияның қайтыс болғаны туралы хабарды бірден алды» [10].

М.Мәметова да Кеңес Одағының Батыры атанды. 1943 жылдың 25 шілдесінде Сұлтан Баймағамбетов жау дзотын кеудесімен жауып, қаза тауып, сол үшін Кеңес Одағының Батыры атағына ие болды. Қазақстанның азаматтары Балтық теңізінің теңіз шептерін де тұрақты қорғады: тек қана «Киров» Қызыл тулы крейсерінде соғыстың басында сол жерге шақырылған 156 қазақстандық болды.

1942 жылдың жазында және күзінде соғыстың шешуші оқиғалары КСРО-ның еуропалық бөлігінің оңтүстік-шығысында, Еділ мен Дон өзендері аралығында болды: Қазақстанда құрылған әскери бөлімдер Еділ шайқасына қатысты. Атап айтқанда, Волгоград батыр қаласы тұрғындарының жадында полковник Г.Сафиуллин басқарған 38-ші атқыштар дивизиясының даңқты жауынгерлерінің ерліктері мәңгіге қалды.

Сталинградқа жақын жердегі қорғаныс шайқастары кезінде дивизияда мергендер қозғалысы өрістеді: Еділ бойындағы және Дон даласындағы ерліктері үшін мыңдаған қазақстандықтар ордендер мен медальдармен марапатталды. Төрт ұшқыш Нүркен Әбдіров, танкист Тимофей Позолотин, мерген Гияз Рамаев, минометші Қарсыбай Спатаев Кеңес Одағының Батыры жоғары атағына ие болды.

Сталинград түбіндегі артиллериялық сержант Құрманбаевтың ерлігі туралы подполковник Н. Оразалиннің Қазақстан КП (б) ОК-не 1944 жылғы 7 желтоқсандағы ерлік пен солдаттық борыш туралы жолдаған хатында былай делінген: «Офицер Гастаев бөлімшесінің қапталында аға сержант Құрманбаевтың танкке қарсы қаруы тұрған. Қозғалыста оқ ата жылжыған танкілер жақындап қалды, жау снарядтары Құрманбаев қаруының жанында жарылды. Зеңбірекші, қорғаншы және зарядтаушы істен шықты, зеңбірек есептеусіз қалды, оның орнына қарай 8 танк келе жатты. Бірақ оның командирі, коммунист Есентай Құрманбаев тірі еді, сондықтан зеңбірек ұрысқа дайын болды. Бас танк сарайға жақындап, біздің атқыштарымыздың жауынгерлік тәртібі бойынша оқ жаудырды. Неміс танкистері өз борттарын Құрманбаевтың қаруына қойды деп күдіктенбеді. Ол жіберген алғашқы снаряд нысанаға тиді, қатты жарылыс мұнараны

машинаның корпусынан жұлып алды және ол өртенді. Осы уақытта екінші танк біздің траншеяларымызды шынжыр табандарымен тегістей бастады. Құрманбаевтың зеңбірегі қайтадан атылып, екінші жау машинасы өртенді. Үш адамның орнына жұмыс істей жүріп, терін төгіп, Құрманбаев снарядтың артынан жау жағына снаряд жіберді, ұрыс алаңында 5 неміс танкісі жанып жатты. Бірақ Құрманбаевтың снарядтары біте бастады, сол кезде ержүрек артиллерияшы неміс машиналарын қатты жақындатып, тек дәл атқылай бастады. Төрт снарядпен Құрманбаев тағы 2 танкті өртеп жіберді.

Сегізіншісі алға жылжуды жалғастырды. Бұл танк батырдың зеңбірегінен 100 метр қашықтықта өз ажалын тапты. Құрманбаев оны маңдайына тікелей соққымен өртеді. Осылайша коммунист, Сталинградтың қорғаныс батыры, қазақ Есентай Құрманбаев 8 неміс танкісін жойды... Мұндай мысалдар өте көп, Жауынгер қазақтар өз халқының борышын абыроймен орындайды» [1].

Көптеген қазақстандықтар Курск доғасындағы шайқасқа Брянск, Орталық, Воронеж және дала майдандарының әскери құрамалары мен бөлімдері қатарында қатысып, неміс-фашист әскерлерінің жеңілуіне елеулі үлес қосты.

Ерлігі мен батылдығы, үздік жауынгерлік әрекеттері үшін 73-ші гвардиялық атқыштар дивизиясының 7500 сарбазы, сержанттары мен офицерлері, соның ішінде А.Бельгин батальонының барлық жеке құрамы КСРО ордендерімен және медальдарымен марапатталды, дивизияның 27 жауынгері Кеңес Одағының Батыры атағына ие болды. Днепрдегі әскери борышын өтегені үшін 73-ші гвардиялық дивизияның 210 жауынгері, 72-ші гвардиялық дивизияның 29 жауынгері, 8-ші гвардиялық дивизияның 46 жауынгері Кеңес Одағының Батыры атағына ие болды. Жоғары үкіметтік наградаға ие болған жауынгерлердің қатарында Ә.Әлімбетов, Ж.Сүлейменов, С.Жақсығұлов, Қ.Шәкенов және басқалары болды. 1943 жылғы 4 желтоқсандағы Қазақстан еңбекшілеріне арнаған хатында 25-гвардиялық атқыштар корпусының командирі былай деп жазды: «Днепрдегі ұлы шайқаста қазақ халқының ұлдары жауымызға ана-Отанға деген ыстық сүйіспеншілігін тағы да көрсетті, олардың 146 тамырында халық батыры Амангелді батырдың қаны суыған жоқ екенін дәлелдеді. Днепр мен Днепр түбіндегі шайқаста қазақтардың жасаған барлық ерліктерін атап өту мүмкін емес».

Қазақстандықтар майданда ғана емес, жау тылында да шайқасты. Елдің басқа халықтарымен бірге олар уақытша жау

басып алған аумақтардағы партизандық қозғалысқа қатысты. Украинаның партизан құрамалары мен отрядтарында (толық емес мәліметтер бойынша) – 1500, Ленинград облысында – 220-дан астам қазақ соғысқан.

Смоленск облысында 15 партизан бригадасы мен отрядтарында Қазақстанның 270 тумасы соғысқан. 1500-ден астам қазақстандық Беларуссияның әртүрлі аймақтарында жұмыс істейтін 65 партизан бригадалары мен отрядтарының құрамында болды. Соғыс жылдарында партизан қозғалысына қатысқан қазақстандықтардың саны 3,5 мыңға жетті. Ғалым Ахмедьяров, Сатымбек Төлешев, Ғалым Омаров, Нұрым Садықов, Қасым Қайсенов және т.б. партизан қозғалысының батырларының есімдері кеңінен танымал болды. Жауынгерлер, халық кек алушылары арасында Қазақстан әйелдері Нұрғаным Байсейітова, Тұрғаш Жұмабаева, Жамал Ақәділова жанқиярлықпен шайқасты. Еуропа елдеріндегі қарсылық қозғалысына қатысушы қазақстандықтар фашистермен күресте ерлік пен батырлық көрсетті.

1941 жылы 316-шы атқыштар дивизиясы құрылып, майданға жіберілді. Мәскеу түбіндегі шайқаста оның жауынгерлері жаппай ерлік көрсетті: 1990 жылы 11 желтоқсанда бұл адамға қайтыс болғаннан кейін Кеңес Одағының Батыры атағы берілді. Партизан отрядтарында Жамбыл облысынан Салтынбек Төлешев, Шығыс Қазақстан облысынан Константин Трокин, Қарағанды облысынан Михаил Авдейчик, Қызылорда облысынан Омар Тоимбетов және т.б. шайқасты. Словакиядағы Турея өзенінің бассейнінде қазақстандық Петр Величконың басшылығымен партизан отряды жұмыс істеді.

Чехословакияны неміс-фашист басқыншыларынан азат ету кезіндегі ұрыс партизандық операцияларына алматылық Алексей Ильин, семейлік Николай Мошкин, Оңтүстік Қазақстан облысының тумасы Жұбандық Сұранқұлов, павлодарлық Николай Таранов тікелей қатысты. Көкшетаудан шыққан жауынгер Телжан Желқожинов, Ақтөбе облысының тумасы Арық Есентаев Югославия жерінде фашист басқыншыларын талқандады. Грекия аумағында жаумен болған шайқастарда алматылық Петр Рева даңққа ие болды, француз Қарсыласу қатарында басшыларының бірі Даулет Қаражумин болған қазақ партизан отряды соғысты. 1943 жылдың жазында Бельгияда алғашқы партизандық отрядтар жұмыс істей бастады, олардың құрамына фашистік тұтқыннан қашқан кеңес жауынгерлері кірді. Олардың арасында Ақтөбе облысынан Өтеген Абдуллин,

алматылық Иван Карасев, Ақтөбеден Борис Бондаренко, Талдықорған облысынан Федор Малахов болды. Қазақстанның 23 жауынгері италиялық қарсыласу қатарында соғысқан: Қарағандыдан Тәкіш Әлпейісов, Қызылордадан Қалданбек Дүйсенбеков, Ақтөбеден Жаймақ Күлшіков, Ақмола облысынан Топай Сәдуақасов, Николай Дрожков және басқалары. Партизан қозғалысын ұйымдастыру үшін Словакияға алматылық А.С. Егоров жіберілді. 1945 жылдың мамыр айында оған Кеңес Одағының Батыры атағы берілді.

Бүкіл соғыстан өткен және әскери бөлімдер ретінде сақталған қазақстандық он екі дивизия құрметті атақтарға ие болды. Олардың бесеуі бір орденмен, төртеуі - екі, екеуі – үш орденмен марапатталды. Бес дивизия гвардия болды. Жауынгерлік еңбегі үшін жүздеген мың қазақстандық медальдармен және ордендермен марапатталды. 134 қазақстандық Даңқ орденінің толық иегерлері атанды. 497 қазақстандық Кеңес Одағының Батыры атанды, олардың ішінде екі әйел – Әлия Молдағұлова мен Мәншүк Мәметова. Төрт қазақстандық Кеңес Одағының екі мәрте Батыры атанды – Талғат Бигелдинов, Леонид Беда, Иван Павлов және истребитель-ұшқыш Сергей Луганский.

1965 жылы көрсеткен ерлігі мен қолбасшылық дарыны үшін Генерал С.Рахимовқа Кеңес Одағының Батыры атағы берілді.

Б.Момышұлына мынадай мінездеме берілген: «8-ші гвардиялық атқыштар дивизиясының 1073-ші гвардиялық атқыштар полкі командирінің, майор Б.Момышұлының жауынгерлік сипаттамасы. Жолдас Момышұлы 8-ші гвардиялық дивизия құрылған күнінен бастап қызмет атқарады. Дивизиямен бірге ол даңқты жауынгерлік жолдан өтті. Біздің Кеңестік Отанымыз үшін шайқастарда жолдас Момышұлы өзін Лениннің ұлы ісіне берілген ерекше батыл және ержүрек командир ретінде көрсетті. Жолдас Момышұлы тактикалық тұрғыдан жақсы дайындалған, неміс-фашистік басқыншылармен болған қиян-кескі ұрыстарда тәжірибелі командирлік жұмыста өзінің әскери білімін арттырып, оларды ұрыста шебер қолданды» [12].

1998 жылғы 6 мамырда Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев 1941 жылғы 26 маусымда жау танк колоннасына бомбалаушыны бағыттап, ерлікпен қаза тапқан экипаж мүшесі Бақтыораз Бейсекбаевқа Халық Қаһарманы атағын берді.

Рейхстагқа шабуыл жасап, оған жеңіс туын тіккендердің арасында қазақстандықтар болды: Р.Қошқарбаев, капитан Б.В.

Чупрета, минометші А.Бақтыгереев, пулеметші П.Е. Вицько, байланысшы К.М. Волочаев.

Осылайша, XIX–XX ғасырлар бойы Ресей жүргізген бірқатар соғыстарға қазақтар да қатысты. Бұл қазақ-ресей жауынгерлік бауырластығының негізін қалады.

Әдебиеттер мен дереккөздер тізімі:

1. Государственный архив Оренбургской области, ф.6, оп.10, д.2861. – ЛЛ.5 – 7
2. Полное собрание законов Российской империи. – Спб., 1809. – Т.30. – С.276.
3. Добросмыслов А.И. Тургайская область. Исторический очерк // Известия Оренбургского отдела императорского Русского Географического общества – Оренбург, 1901. – Выпуск №16. – С.225-226
4. Футорянский И.В. История Оренбуржья. Учебное пособие. – Оренбург: Оренбургское книжное издательство, 1996. – С. 66.
5. Мейер Л. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Киргизская степь Оренбургского ведомства. – Спб., 1865. – С.30
6. Материалы по истории Казахской ССР (1785 – 1828 гг.). – М.-Л., 1940. – Т.IV. – С. 543
7. Казахи Омского Прииртышья. Энциклопедия. Книга первая. – Омск, 2016. – С.163
8. АП РК. Ф.708. Оп.9. Д.1362. Л.1–2
9. Абенов К. Операция Марс в «Долине смерти». – Алматы, 2010 – С.2
10. АП РК. Ф.812. Оп.1. Д.2464 – а Л.46 и об.
11. АП РК. Ф.708. Оп.9. Д.1366. Л.1–2.
12. Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945. 9/Сборник документов и материалов. – Т. 1. –Алма-Ата, – 1964. – стр. 193
13. Амиров Т. Крах легиона. – Алматы, 1995. – С.83-85

ӘБДІҒАЛИҰЛЫ Берік

ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты,
саяси ғылымдарының кандидаты
(Нұр-Сұлтан қ.)

РЕСЕЙ ИМПЕРАТОРЛЫҚ ӘСКЕРІ ҚАТАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ОФИЦЕРЛЕРІ

Бұл мақала орыс-жапон (1904-1905) және бірінші дүниежүзілік соғысқа (1914-1917) қатысқан біздің он отандасымыз, кадрлық офицерлер туралы. Олардың көпшілігінің тағдыры кейіннен қайғылы болды. Олардың кейбіреулері алған жарақаттарынан қайтыс болды, басқалары азаматтық соғыс кезінде қайтыс болды, ал аман қалғандар Кеңес өкіметі тарапынан қуғын-сүргінге ұшырады.

Көпшілігінің ұрпақтары қалмады және іс жүзінде олар ұмытылып кетті. Оның ішінде жақын туыстары, кейбіреулері тіпті шежіреден алынып тасталды. Олардың кейбіреулері туралы аз жарияланған мақалалар бар, өйткені көп жағдайда олар туралы құжаттар жойылып кетті. Олардың әрқайсысы туралы ақпарат үлкен қиындықпен жиналды. Бұл мақаланы әзірлегеніме бесінші жыл болды. Және бұл тек басы ғана. Қазір жыл сайын мұрағат деректерімен жұмыс істеудің жаңа мүмкіндіктері пайда болуда, жаңа дереккөздер пайда болып жатыр.

Жақын арада олардың әрқайсысы туралы кітаптар, фильмдер шығарылады деп үміттенеміз және біз олардың аттарын лайықты түрде мәңгі сақтаймыз.

XVIII ғасырдың аяғынан XIX ғасырдың аяғына дейін Ресей императорлық әскерінің офицерлік шендерін негізінен хан-сұлтан ақсүйектерінің өкілдері алды. Бастапқы кезеңде әскери шендердің көпшілігі лауазымы бойынша және тану

белгісі ретінде (аға сұлтандар, болыс, старшиналар) берілді, бұл ретте олардың балалары жүйелі түрде кадет корпустарында оқып, кейіннен офицерлік атақ алып, Дала өлкесінің отарлық билік жүйесінде әкімшілік лауазымдар атқарды.

Сонымен қатар, олар патша әскерінің жаулап алу жорықтарына қатысты, элиталық кавалериялық бөлімдерде қызмет етті, империяның жоғары ордендерімен және медальдарымен марапатталды, Ұлттық киім элементтері бар офицерлердің әскери формасын киді.

Алайда, XIX ғасырдың аяғынан бастап кәсіби әскери мектептердің түлектері Императорлық әскердің әскери бөлімдерінде «еріктілер» ретінде қызмет етіп, әскери іс-қимылдарға қатысты. Мысалы, біздің мәліметтеріміз бойынша қазақтардың кем дегенде үш офицері орыс-жапон соғысына қатысып, командалық лауазымдарда болды және жауынгерлік наградалармен марапатталды.

Шенді шығыстанушы

Жетпісбаев Ноғобай Сексенбайұлы (1863 жылы туған, Зайсан уезі) – подполковник (1908 ж.). Омбы әскери прогимназиясында және Қазан юнкер училищесінде білім алған (1883 ж.). Училищеден кейін Семей резервтік жаяу әскер батальонында подпоручик қызметін атқарды, штабс-капитаны (1900 ж.), 15-ші Шығыс Сібір атқыштар полкінің рота командирі (1901 ж.). Қытай жорығына (1900-1901 жж.) және орыс-жапон соғысына (1905 ж.) қатысқан. 1908 жылы денсаулық жағдайына байланысты подполковник атағымен отставкаға шықты және Сергиополь бекетіне жіберілді. 1915 жылы 700-ші Тобыл жасағында қызмет етіп, оны әскерге қайтару туралы өтініш берді. Оның өтініші қабылданбады.

Император Александр III атындағы күміс медальмен және 1897 жылғы алғашқы жалпы халық санағы үшін медальмен марапатталды.

Археология әуесқойларының Түркістан үйірмесінің белсенді мүшесі. Үйірме отырыстарында Жетісу мен Алтайдың тас мүсіндері, Түркістан халықтарының аңыздары мен әңгімелері туралы баяндама жасады. Араб, парсы және қазақ тілдерінің оқулығын құрастырған. Келесі жұмыстардың авторы: Начальное руководство арабского, персидского и киргизского языков с арабско-персидско-русско-киргизскими словами в конце / Сост. Н.С. Джетбысбаев, подпоручик Семипалатинского резервного пехотного (кадрового) батальона. – Казань, 1890; Три

каменных столба на Алтае // ПТКЛА. 1898-1899; Ров Тамерлана // ТВ.1899. № 88); Хорхут-аулие // ТВ. 1899. № 92; Слово «муг», курганы и каменная баба // ПТКЛА. 1900; Экспедиция против хунхузов в Маньчжурии // Разведчик. 1901. № 542.

Ағайынды Аблайхановтар

Миғдатша Ишмухаметұлы Аблайханов – 1878 жылы туған. Сібір кадет корпусын (1898 ж), Павлов әскери училищесін 3-разряд бойынша бітірген. 242-Белебеев резервтік батальонының подпоручигі (1900 ж.), поручик (1905 ж.) рота командирі, 28-Сібір атқыштар қосалқы полкінің штабс-капитаны (1916 ж.).

М.Аблайханов 1904 жылдың қазанынан 1905 жылдың қазанына дейін 5-Сібір Әскери корпусының құрамында Жапониямен болған соғысқа қатысады. Жауынгерлік жетістіктері үшін III дәрежелі Әулие Станислав және III дәрежелі Әулие Анна (1905 ж.), II дәрежелі Әулие Станислав (15.08.1916 ж.) ордендерімен марапатталған.

1916 жылы Омбы қаласындағы әскери тұтқындарға арналған лагерь коменданты қызметін атқарады. 1917 жылдың желтоқсанында Ақмола облыстық Алашорда кеңесінің құрамына сайланып, Ақмола қаласында Алаш әскери отрядын құруға атсалысады. 1919 жылы 17 сәуірде ұзақ науқас салдарынан Омбы қаласында қайтыс болады.

Миғдатшаның әкесі статтық кеңесші Ишмухамет Аблайханов 1910 жылға дейін Ақмола генерал-губернаторы кеңсесінде аудармашысы болған. Зейнеткерлікке шыққаннан кейін Қапал уезінің Жоғарғы Қаратал болысында тұрды.

Миғдатшаның інісі 1880 жылы туған Меделхан Аблайхановтың тағдыры қилы да қызықты. Ол Омбы мұғалімдер семинариясында оқуын аяқтаған соң Дала генерал-губернатор басқармасында жұмыс істейді. 1903 жылы Округтік интендант басқармасына ауысады. Кейіннен Омбы қалалық полиция басқармасының кеңсе қызметкері болып орналасады. 1914 жылы өз еркімен әскер қатарына шақырылып, майданға аттанады.

1917 жылы «Коллежский секретарь» шенінде Қапал уезінің Уақытша үкіметінің комиссары болып тағайындалады. Меделхан ағасы сияқты Алашордаға қолдау көрсетпеген, оларды «автономистер» деп айыптап, өзін «монархист» патша өкіметінің жақтаушысы деп есептеген.

Азамат соғысы кезінде ол Жетісу казактар атаманы Щербакпен бірге болады, кейіннен атаман А.Дутовпен жақында-

сады. Жетісуға келгеннен кейін, 1919 жылдың соңында Орынбор армиясының қолбасшылығынан босатылған атаман Дутов Лепсі қаласына көшіп келіп, Жетісу өлкесінің бас бастығы, яғни азаматтық губернаторы болады. Меделхан Аблайханов атаман Дутовпен бірге Қытайға қоныс аударып, оның жанында аудармашылық міндетін атқарады. 1920 жылы оған әскери подполковник атағына теңестірілген «Надворный советник» атағы беріледі.

Жазушы Кемел Тоқаевтың «Соңғы соққы» романында атаман Дутовтың өліміне қатысты, Қасымхан Чанышевтің досы ретінде көрсетілетін «Аблайханов» атты кейіпкер осы Меделханның нақты прототипі. Меделхан 1930-жылдарға дейін Шыңжаң өлкесінде тұрақтап, ашаршылық және төңкеріс салдарынан қоныс аударған отандастарына барынша қолдау көрсетеді. Құлжа қаласында жерленген.

Маңғышлақ комиссары

Оспан Көбеев – 1878 жылы 28 сәуірде Маңғышлақ уезінде туған. 2-Орынбор кадет корпусын (1897 ж.), Александровск әскери училищесін 1-разряд бойынша (1899 ж.) бітірген. 2-Түркістан артиллериялық бригадасының 5-тау батареясының подпоручигі. 1905 жылы Харбин қаласына Бірінші Шығыс Сібір таулы артиллериялық бригадасының қарамағына жіберіліп, 2-Түркістан артиллериялық бригадасының 2-батареясын басқарады, шені штабс-капитан (1906 ж.).

Көбеев 1912 жылы Ашхабадтағы Арнайы артиллериялық лагерьлік жиын штабының адъютанты лауазымына атқарушы болып тағайындалады. Одан кейін 1913 жылы Мерв қаласында орналасқан 4-Түркістан атқыштар артиллериялық дивизионының капитаны қызметін атқарып жүргенде, Бірінші дүниежүзілік соғыс басталып кетіп, Кавказ майданында шайқасқа араласады. 1917 жылы подполковник шенімен туған жері Маңғышлақ уезі Форт-Александровскіге оралады.

Патшалық әскери қызметте болған жылдары IV дәрежелі Әулие Анна орденімен (1905 ж.), 1904-1905 жылдардағы орыс-жапон соғысын еске алуға арналған қола медаль және III дәрежелі Әулие Станислав ордені (1909 ж.), сондай-ақ 1913 жылы Романовтар династиясының билік етуінің 300 жылдығын еске алуға арналған қола медальмен марапатталған. Бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде, яғни 1915 жылы екі бірдей III дәрежелі Әулие Анна және IV дәрежелі Әулие Владимир ордендерімен марапатталған.

1918 жылы Маңғышлақ уезі Уақытша үкіметінің уездік комиссары болып тағайындалады. 1920 жылы 6 сәуірде Форт-Александровскіде Маңғышлақ жұмысшылар, шаруа және солдат депутаттарының Кеңесі Президиумының хатшысы болып сайланады. Кейін жер бөлімін басқарып, 1930 жылы тұтқындалып, атылады.

Алашорда үкіметінің мүшесі

Молданияз Бекімов – 1882 жылы 9 қыркүйекте Орал облысы Қаратөбе ауылында дүниеге келген. 1902 жылы Орал әскери училищесін, кейін 1905 жылы Қазандағы жаяу әскер-юнкерлік училищесін бітірген. 1905-1906 жылдары 6- Либавенск жаяу әскерінде, 130-Херсон полкінде, Каспийлік атқыштар полкінде, 1-Ташкент резервтік батальонында қызмет атқарған қазақтан шыққан кәсіби офицердің бірі.

1906-1908 жылдары Түркістан әскери округінің штабында, 1-Түркістан атқыштар батальонында, Кушка әскери гарнизоны әскерлерінің құрамында қызмет етеді. 1910 жылы Жаркентте 21-Түркістан атқыштар полкінің рота командирі болып тағайындалады. 1913 жылы 5 қарашада штабс-капитан атағын алады. 1914-1915 жылдары Бірінші дүниежүзілік соғысқа қатысып, 1915 жылы 21 қаңтарда ауыр жараланады.

1917 жылы 5-13 желтоқсанда Екінші жалпықазақ съезінде Алашорда үкіметінің мүшелігіне кандидат болып сайланады. 1919 жылдан бастап атаман Анненковтың Жетісу әскерінің Сидоров бригадасының штаб бастығы, 1920 жылдың басында Жаркент қаласына шабуыл жасауға қатысады. 1921 жылы «босқын қазақтар» өкілі ретінде Шыңжаңнан босқындарды қайтару жөніндегі мемлекетаралық комиссияның жұмысына белсенді атсалысады. 30-жылдардың басында ол Қытайдан оралып, туыстарының айтуынша, Орынбор облысына қоныс аударып, жасырын өмір салтын ұстанады. Одан арғы тағдыры белгісіз.

Әскери қызметте болған жылдары: Романовтар династиясының билік етуінің 300 жылдығын еске алуға арналған медаль (1913 ж.), III дәрежелі Әулие Анна (1915 ж.), IV дәрежелі Әулие Анна (Анниндік қару) (1915 ж.), IV дәрежелі Әулие Владимир (1915 ж.), II дәрежелі Әулие Станислав (1916 ж.) ордендерімен, «Ақ бүркіт» орденінің лентасында «1914 жылғы жалпыға ортақ жұмылдыруды үздік орындау бойынша еңбегі үшін» медальмен (1915 ж.) марапатталған.

Этнографиямен және орыс классиктерін қазақ тіліне аударумен айналысқан. 1903 жылы А.С.Пушкиннің «Капитан қызы»

повесін қазақ тіліне аударып, Қазан қаласында басып шығарған. Халық ауыз әдебиетінің үлгілері: ертегі-аңыздар және басқа да фольклорлық мұраларды жинаумен айналысқан. Императорлық Қазан университеті жанындағы Археология, тарих және этнография қоғамының «Известия» баспасында (1904, т. XX 5-6 шығ.) «Қырғыздардың (қазақтардың) халық эпостарын зерттеу бойынша материалдарында» Бекімов жазған алты ертегі («Жын-перілерді жеңген батыр», «Алдар-көсе», «Бай мен айлакер қызметкері», «Қарашаш сұлу мен Қаражан батыр», «Алдар-көсенің айласы», «Алтын шашты Тотамбай мен оның сиқыршы қарындасы», «Біреудің көрген түсін сатып алып, патша болған мырза») және «Орал облысындағы қырғыздардың (қазақтардың) үйлену дәстүрлері» атты мақаласы жарық көрді. 1909 жылы «Қазақ тілін оқып, үйренуге басшылық кітабы» жарық көрді. «Айқап» журналында «Қазақ халқы жайынан» атты мақаласы жарияланды (1912, № 1).

Мұсылман майданы комитетінің төрағасы

Нұғман Сарбупин – 1890 жылы Орал облысында дүниеге келген. Александр училищесінің түлегі, 41-Сібір атқыштар полкінің подпоручигі (1914 ж.), 533-жаяу әскер Новониколаев полкінің штабс-капитаны (1917 ж.), Батыс майданы Мұсылман комитетінің төрағасы.

Нұғман 1917 жылы Батыс майданында 1-Мұсылман корпусын құруға белсенді қатысып, белгілі халық комиссары Крыленкомен тікелей келіссөздер жүргізеді. 1917 жылдың екінші жартысында Орынборға оралып, жаңа ұлттық үкіметті құру жұмысына белсене араласты. Орынборда Кеңес өкіметі орнағаннан кейін, 1918 жылдың басында қызылдардың қолынан қаза табады.

IV дәрежелі Әулие Анна (1915 ж.) және III дәрежелі Әулие Станислав (1916 ж.) ордендерімен марапатталған.

Сарыхуджин Сабыржан Кучербаев – 1883 жылы 5 мамырда Орал облысы Ілбішін уезінде дүниеге келген. Орал әскери училищесін, кейін 1904 жылы Мәскеу әскери училищесін 1-разряд бойынша бітірген. Әскери қызметін 2-резервтік саперлік батальонның подпоручигі (1904 ж.) болып бастап, поручик (1907 ж.) штабс-капитан (1911 ж.) шеніне көтерілген. 1914 жылы 3-Кавказ саперлік батальонының капитаны қызметіне тағайындалса, 1916 жылы 15 маусымда инженерлік әскерлер бойынша есепке алынып, Киев әскери округінің штабы жанындағы шендер резервіне ауыстырылды.

Әскери қызмет кезінде: III дәрежелі Әулие Станислав (1908 ж.), III дәрежелі Әулие Анна (1911 ж.), IV дәрежелі Әулие Владимир (1915 ж.), II дәрежелі Әулие Станислав (1915 ж.), «Ерлігі үшін» жазуы бар IV дәрежелі Әулие Анна (1916 ж.) қатарлы бес орденмен марапатталған.

Куәгерлердің естеліктеріне сүйенсек, 1918 жылы құрылған Күнбатыс Алашорданың жұмысына қатысумен бірге, 1919 жылы «Сарыхуджин Юрий» деген атпен Севастопольден «Генерал Алексеев» кемесіне отырып, Еуропаға көшіп кеткен. 1925 жылы Болгарияда қайтыс болған.

Алашорданың әскери министрі

Хамит Нығматоллаұлы Тоқтамышев – 1890 жылғы 14 қазанда Омбы уезінде туып, 1919 жылы желтоқсан айында Семей уезі Көкпекті стансасында атылған. Сібір кадет корпусындағы курстарды және Константиновск артиллериялық училищесін бітірген (1908 ж.). 1909 жылы 8-Сібір атқыштар артиллериялық бригадасының подпоручигі, Терск казак әскерінің 3-Горск-Моздок полкінің (1915 ж.), 6-понтон батальонының поручигі бола жүріп Бірінші дүниежүзілік соғысқа қатысып, асқан ерлік көрсеткен. Әскери қызметі кезінде, IV дәрежелі Әулие Анна (1915 ж.), II дәрежелі Әулие Станислав (1915 ж.), II дәрежелі Әулие Анна (1915 ж.), III дәрежелі Әулие Анна (1915 ж.), III дәрежелі Әулие Станислав (1915 ж.), II дәрежелі Әулие Станислав (1916 ж.), II дәрежелі Әулие Анна (1916 ж.) қатарлы жеті орденмен марапатталған.

1917 жылы эсерлер қатарына қосылды. 1918 жылдың маусымынан бастап әскери бөлімнің меңгерушісі бола отырып, «Алашорда» үкіметінің әскери министрі міндетін атқарып, Алаш әскерін жасақтаумен тікелей айналысты. 1-Алаш Дала атты полкінің командирі (1918 ж.), 1-Партизан атты қазақ полкінің командирі (желтоқсан 1918 – маусым 1919 жж.), Жеке атты қазақ бригадасының командирі (маусым 1919 ж). Шені полковник (1919 ж.). 1919 жылғы желтоқсанда Семей қаласынан шегіну кезінде жұбайымен қызылдар қолынан қаза тапты.

Хамит Тоқтамышевтің 1889 жылы туған ағасы Мұрат Нығматоллаұлы Тоқтамышев Сібір кадет корпусындағы курстарды және Константиновское артиллериялық училищені бітірген (1907 ж.). 25-Сібір атқыштар генерал-лейтенант Кондратенко полкінің подпоручигі. 8-Сібір атқыштар артиллериялық бригадасының поручигі (1915 ж.). Бірінші дүниежүзілік соғысқа қатысып, 1915 жылы ауыр жараланады. Шені – штабс-капитан (1916 ж.).

IV дәрежелі Әулие Владимир (1915 ж.), IV дәрежелі Әулие Анна (Анниндік қару) (1915 ж.), III дәрежелі Әулие Станислав (1916 ж.) ордендерімен марапатталған. Одан арғы тағдыры белгісіз.

Соңғы кездерге дейін ағайынды Тоқтамышевтардың шығу тегі мен ұлты белгісіз болып келді. Зерттеу нәтижелері анықтағандай ағайынды Тоқтамышевтар Көкшетау сыртқы округтік бұйрығының аға сұлтаны, подполковник (1827 ж.) Тоқтамыс Янузаковтың (1826-1829 жж. Атығай-Бағышев болысы) шөберелері болып табылатыны анықталды. Оның ұлы Сухан Тоқтамышұлы Хамит пен Мұраттың атасы Көкшетау сыртқы округтік бұйрығының сұлтандық хат жүргізушісі, коллеждік тіркеуші (1850 ж.). Сібір кадет корпусын бітірген (1842 ж.) болса, Хамит пен Мұраттың әкесі – 1849 жылы туған Нығметолла Суханұлы Тоқтамышевтің да капитан шені болған.

Алашорда әскерінің алғашқы министрі Х.Тоқтамышев пен Қазақ КСР Компартиясының бірінші хатшысы қызметін ұзақ жыл атқарған Жұмабай Шаяхметов (1902-1966) жақын туыстар. Атап айтқанда, екеуі де Тоқтамыс Янузаковтың ұрпақтары болып есептеледі. Мүмкін, осыған байланысты Атығай-Бағыс шежіресінде ағайынды Хамит пен Мұрат Тоқтамышевтар көрсетілмеген.

2-Алаш полкінің командирі

Қазақтан шыққан тағы бір офицер Ғали Самұратбеков – 1884 жылы Қапал уезінде туып, 1928 жылы Семей қаласында дүниеден өтті. Арғы тегі Көшек ханның ұрпағы. Верный ерлер гимназиясының толық жеті сыныбын бітірген, 1903-1907 жылдары Тифлис жаяу әскер юнкерлік училищесінің түлегі, 1907 жылдан бастап 2-Новогеоргиевск жаяу әскер полкінің подпоручигі, 5-Батыс-Сібір атқыштар батальонының поручигі (1909 ж.). 1915 жылы сәуірде 21-Түркістан атқыштар полкінің поручигі қызметінде жүріп, майданда басынан жарақат алса да, саптан шықпай қызметін жалғастырып, 22-Түркістан атқыштар полкінің капитаны (1916 ж) шеніне көтерілген. III дәрежелі Әулие Станислав (1915 ж.), IV дәрежелі Әулие Анна (1916 ж.) ордендерімен марапатталған. 1919 жылы қазан айында подполковник шенімен 2-Алаш полкінің командирі міндетін жүктеген. 1920 жылы қызылдар жағына өтті.

Кіші Жантөрин

Жәңгір Сәлімгерейұлы Жантөрин – 1894 жылғы 16 қазанда Уфа қаласында дүниеге келген, 1916 жылы Николаев кавалериялық училищесін бітірген. 5-драгун полкінің поручигі. Бірін-

ші дүниежүзілік соғысқа қатысушы. 1919 жылы 18 тамызда «Ақ әскер» құрамындағы Уфа гусарлық полкінің 4-эскадронының қолбасшысы болған. Қазақтың белгілі мемлекет қайраткері, Мемлекеттік Думаның 1-шақырылымының депутаты Сәлімгерей Жантөриннің ұлы. Азамат соғысы аяқталғаннан кейін Түркияға қоныс аударды деген ақпарат бар.

Алаш подпоручигі

Ахмет Ғалымұлы Әбдірахимов – 1895 жылы Ақмола облысында дүниеге келген екен. 1916 жылы 2-Омбы прапорщиктер мектебін бітірген. 1915-1917 жылдары 27-Сібір атқыштар қосалқы полкінің құрамында қызмет етіпті. Бірінші дүниежүзілік соғысқа қатысушы. 1918 жылдан бастап 5-Сібір атқыштар дивизиясының 1-Қазақ атты (Алаш) полкінің подпоручигі болып қызмет атқарды. Одан арғы тағдыры белгісіз.

Қазақтардың бірінші дүниежүзілік соғысқа қатысуы, өкінішке орай, әлі күнге дейін «ақтаңдақ», аз зерттелген тақырып болып табылады. Қазақстанның қазіргі тарихшыларын бірінші дүниежүзілік соғыс тақырыбы қызықтырмайды. Кеңестік Қазақстанда бұл тақырып жабық болды. «Патшаға қарсы қазақтардың шығуы», 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс тақырыбы танымал болды, бұл тақырып әлі күнге дейін басым келеді.

Бұл тізім, әрине, соңғы емес. Қатардағы құрам арасында майданға өз еркімен кеткен жерлестеріміз аз емес. 1916 жылдың соңында 43 «қырғыз-аңшылар» қатарынан жасақталып, Түркімен полкінің құрамына кірген «Жетісу қазақ ат дивизионының» тағдыры әлі күнге дейін белгісіз. Олардың бірі кейіннен генерал Корниловтың жеке конвойы болды.

Он үш жарым мыңнан астам қазақ Батыс майданында болды, тыл жұмыстарында жұмыс істеді. Жалпы алғанда, 100 000-нан астам отандасымыз әртүрлі майдандарда, қорғаныс кәсіпорындарында болды және Бірінші дүниежүзілік соғыстың қатысушылары болып табылады. Келесі жұмыстарды осыған арнаймыз.

ӘБІЛ Еркін Аманжолұлы

ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры,
тарих ғылымдарының докторы, профессор
(Нұр-Сұлтан қ.)

ОРЫС-ҚАЗАҚ ШЕКАРАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕСІНІҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ*

Ресей-Қазақстан шекарасының қалыптасу тарихы ғылыми проблема ретінде Еуразиялық кеңістіктегі ең ірі екі этностың – орыстар мен қазақтардың этникалық аумағын қалыптастыру және өзгерту процесімен тығыз байланысты. Бұл ретте ғылыми пікірталас мерзімді түрде академиялық шеңберден шығып, баспа БАҚ беттерінде және желілік форматта кең қоғамдық талқылауларға алып келеді. Көбінесе бұқаралық санада өзара байланысты екі түрлі, бірақ соған қарамастан тәуелсіз процестердің – саяси (мемлекетаралық шекаралардың) қалыптасуы мен этносаралық шекаралардың қалыптасуы араласады. Егер біріншісі жеткілікті түрде айқын болса және заңды құжаттар негізінде орнатылса, екіншісі бұлыңғыр, табиғи процестер нәтижесінде пайда болады, аралас этникалық құрамның салдарынан мүмкін емес аймақтардың көптігімен сипатталады [1, 18 б.].

«Этникалық аумақ» ұғымы туралы пікірталасты араластырмай, қазіргі әлемдегі белгілі бір аумақтардағы «тарихи құқықтар» делінетін факторы мемлекетаралық және этносаралық қатынастардың шиеленісуіне себеп болатындығын атап өтеміз. Бұған посткеңестік кеңістікте орын алатын «тарихи тұжырымдамалардың қақтығысы» феномені ықпал етеді. Ол ұлттық тарихи мектептердің қалыптасуымен, жаңа тәуелсіз мемлекеттерде жаңа ұлттық бірегейліктің қалыптасуымен байланысты. Қазіргі этникалық қауымдастықтардың, атап айтқанда, Солтүстік Қазақстан мен Батыс Сібірдің оңтүстігінің шекараларында орналасқан аумақтарын мысал ретінде келтіруге бо-

лады. Бұл аймақта тарихи түрде көпұлтты аралас халық болған, этникалық қауымдастықтардың қоныстану аймақтары арасында нақты аумақтық шекаралар жоқ.

Қазақтардың Солтүстік Қазақстан аумағына қоныстану уақыты туралы пікірталас.

Ресей тарихнамасында қазақтардың Сібірде ғана емес, Солтүстік Қазақстанда да кейінірек қоныстануы (XVII ғасырдың соңынан ерте емес) туралы түсінік қалыптасқан. Сөз басын Г.Катанаев салған, ол былай деп жазған: «қазіргі уақытта Ертіс, Горький және Пресногорьков желілері бойынша Сібір казактары жаулап алған жерлер XVII ғасырдың басында және тіпті XVIII ғасырдың бірінші жартысында осында орыстардың келген уақытына дейін қырғыздармен әлі қоныстанбаған. Қазіргі Торғай және Ақмола облыстарының бүкіл солтүстік бөлігі және Семей облысының барлығы сол кезде бос жер, немесе тек бір бөлігіне жоңғар қалмақтары ғана қоныстанған еді...» [2, 1 б.].

Қазіргі ресейлік зерттеушілер бұл пікірді жалғастыруда. Мәселен, ресейлік зерттеуші В.Пузанов қазіргі Қостанай және Солтүстік Қазақстан облыстарының аумақтарына қазақтар емес, орыстар қоныс тепкен, олар «Ресей шекараларына көше отырып, Еділ қалмақтарын ығыстырған, ал Оралда башқұрт және орыс кәсіпшілерін Тобыл және Есілдің жоғарғы жағынан, Ұядан ығыстырған» деп мәлімдейді. Сондықтан Оралдың арғы жағындағы орыс-қазақ шекарасындағы қақтығысты көпірме «патшалықтың отарлық саясаты» деп түсіндіруге болмайды, өйткені орыстар ол жерді бірінші болып қоныстанған» [3, 133 б.].

Дәл осындай тұжырымдаманы орыстардың қоныстануы кезіндегі орта Тобыл маңы тарихына арналған ұжымдық монографиядан да байқауға болады, оның авторлары «XVII ғасырдың 90-жылдарында казак ордасының отрядтары алғаш рет орыс Сібірінің шекараларына жетті» деп мәлімдейді [4, 98 б.]. Осыған ұқсас көзқарас Қорған облысының тарихы жөніндегі оқулықта да баяндалған, онда «XVII ғасырдың 90-жылдары қазақтар мен қарақалпақтардың жасақтары алғаш рет «Орта Азиядан, «Бұхара жерінен» келіп Сібір аумағына шыққан» [5, 66 б.]. Бұл тезис жоқтан туындаған жоқ. Шынында да, «казак» (казак ордасы) деп аталатын топтар, егер Тойбұғы мен Көшімнің қазақтан шыққаны туралы мәліметтерді ескермесек [6, 190-191 бб.; 7, 95-б.], Сібір шекараларында тек XVII ғасырдың 80-90-шы жылдары ғана жазылған.

Алайда, көрсетілген кезеңдегі «қазақ» және «Қазақ орда-сы» – этникалық емес, саяси термин және қазіргі қазақ этносын емес, Орыс әулеті хандарының субъектілерін білдіреді, бұл туралы ауқымды тарихнама бар [8].

Қазақтардың тарихи жадында олар Алтын Орда халқының және оның ыдырауы нәтижесінде пайда болған мемлекеттік құрылымдардың, соның ішінде Сібір хандығының тікелей мұрагерлері болып табылады. 19 ғасырдың бірінші жартысында Г.Спасский, Н.Красовский және А.Левшин жазған қазақтардың хикаялары мен аңыздары Солтүстік Қазақстан халқын Сібір татарларымен тікелей байланыстырады [9]. К.Халид пен Ш.Құдайбердіұлынан бастап Қазақ ұлттық тарихи мектебі Алтын Орданың (өзбектердің) көшпенді халқын қазақтардың өздері деп санайды, бұл «бізді Өзбек хан мұсылман етті, біздің ата-бабаларымыз – өзбектер, біз Өзбек ұрпағымыз» (К.Халид) [10, 223-б.] немесе «оның ұлысында болғандардың бәрі (Өзбек хан – авт.) және біздің ата-бабаларымыз өзбектер деп атала бастады, ал Әз-Жәнібек Ноғай ханынан бөлініп шыққан кезде (Ноғай хандығы бөлінген кезде - авт.) біздің халқымыз оның соңынан ерді, біз қырғыздар мен қазақтар деп атала бастадық» (Ш.Құдайбердіұлы) [11, 41-б.]. Қазіргі заманғы қазақстандық тарих ғылымы, жалпы алғанда, Солтүстік Қазақстанды қазақтардың этникалық аумағының бір бөлігі деп санай отырып, этностың өзі қалыптасқан кезден бастап іс жүзінде сол көзқарасты ұстанады. О.Смағұлов қазақ этносының қалыптасу аумағын «ежелгі ата-баба қазақ жері» деп атауды ұсынды [12, 11-б.].

Конструктивизм және примордиализм: репрезентация қақтығысы.

Төменде біз қазіргі әлемдік этнология мен антропологияда «этникалық топ» немесе «жеке тұлға» конструктивистік ұғымы кең таралғанын көрсетуге тырысамыз. Этнос әлемнің мәдени әртүрлілігін зерттеуге бағдар беруге арналған зерттеу этнологиялық құрылым ретінде түсініледі [13, 60 б.]. Норвегиялық антрополог Ф.Барт «этностықты» «топтар арасындағы шекараларды көбейту арқылы өмір сүретін әлеуметтік ұйымның нысаны ретінде түсіндіреді, оның әрекет ету механизмі осы топтың мәдени сипаттамаларына қарағанда топ мүшелерінің әлеуметтік сәйкестігін айла-шарғы жасау арқылы анықталады [13, 64 б.]. Басқаша айтқанда, этникалық топ - объективті құбылыс емес, элиталардың әлеуметтік сәйкестілікке «айла-шарғы жасауының» нәтижесі.

Кеңестiк және посткеңестiк этнологияда этностың әлеуметтiк-саяси тәжiрибелер барысында құрылған екiншi категория ретiнде түсiнуiне негiзделген конструктивистiк тұжырымдама ХХ ғасырдың 90-жылдары қалыптаса бастады. Сонымен, осы бағыттың көрнектi өкiлдерiнiң бiрi В.А.Тишков «этникалық» немесе «этникалық сәйкестiлiк» терминiнiң пайдасына «этникалық» санатынан бас тартуды ұсынады және этникалық бiрегейлiктi, ең алдымен, әлеуметтiк ұйымның (әлеуметтiк ынтымақтастықтың) бiр түрi ретiнде қарастырады. Ол «этникалық топтар мен олардың сипаттамалары тарихи, экономикалық және саяси жағдайлар мен ситуациялық әсерлердiң нәтижесi» деп санайды [14, 105-б.].

Кеңестiк, көбiнесе, примордиалистiк этнологияның зияткерлiк қорының мұрагерi болған қазiргi заманғы қазақстандық этнологиялық ғылым этнос пен этностықты объективтi түрде бар нәрсе ретiнде, феномен ретiнде және зерттеу объектiсi ретiнде қарастырады. Бұл әдiснамалық нұсқау С.М. Широкого-ровтың [15], Ю.В. Бромлейдiң [16], Л.Н. Гумилевтiң [17] зерттеулерiне негiзделген және этностың әлеуметтiк (Ю.Бромлей) немесе биосоциалдық (Л.Гумилев) табиғатын болжайды.

Этникалық тарих мәселелерiн, оның iшiнде посткеңестiк зияткерлiк кеңiстiктегi этникалық аумақтың қалыптасуын талқылау кезiндегi пiкiрталастардың көпшiлiгi этностың конструктивистiк және примордиалистiк тұжырымдамалары арасындағы қайшылықпен байланысты. Сонымен, конструктивизм тұрғысынан 17-19 ғасырларға дейiн мұндай этностар туралы айтудың мәнi жоқ, ал көшпелi және жартылай көшпелi қоғамдарда «этникалық мифтi» тұжырымдай алатын өз элиталары пайда болғанға дейiн этнос пайда бола алмайды [18]. Егер осындай көзқарастарды ұстанатын болсақ, қазақтар туралы этнос ретiнде 18 ғасырдың аяғы мен 19 ғасырдың басында ғана айтуға болады, ал осы уақытқа дейiн туыс тайпалық бiрлестiктер тобы деп қана айтуға болады. Тиiсiнше, этникалық аумақ 18 ғасырдан ерте қалыптаспаған. Қазақстан зерттеушiлерiнiң көпшiлiгiнiң сұрақтың осылай қойылуымен келiспейтiндiгi түсiнiктi.

Ұлттық тарихнамалық мектептердiң қазiргi өкiлдерi, примордиалистiк көзқарастарға сүйене отырып, өз этностарының тарихын нақты құбылыс ретiнде қайта құрады, олардың ертерек немесе кейiнiрек қалыптасуы туралы, әртүрлi дәуiрлердегi этникалық топтардың қоныстану аймақтары, жекелеген аумақтық топтардың этникалық құрамы туралы даулар бар. Негiзiнен примордиалистiк қазақстандық тарихи мектебi қазiргi

қазақтарды осы кезеңде басқа атаумен (ноғай, өзбек, шайбан) топтардың құрамына кірген Алтын Орда халқының тікелей мұрагерлері деп санайды.

Сонымен қатар, объективті талдау екі теорияда да ұтымды жайтты көруге мүмкіндік береді. Этникалық тарихты зерттеудегі өкілдердің сәйкессіздігі примордиализмнің немесе конструктивизмнің іргелі әдіснамалық қанағаттанғысыздығымен байланысты емес, зерттеушілер тұрғысынан осы процестердің маңызды сипаттамаларын анықтауға әртүрлі көзқарастармен байланысты. Нәтижесінде, елеусіз (зерттеушілердің көзқарасы бойынша) сипаттамаларды елемеу бір репрезентацияға дейін тұйықталуға және зерттеу объектісі туралы толық емес, шектелулі түсініктің пайда болуына әкеледі. Мысалы, Сібірге қазақтардың кеш келуі тұжырымдамасының жақтаушылары қазақтардың тарихи жадында тіркелген және дереккөздерде көрсетілген олардың Сібір татарларынан шығу тегі туралы мәліметтерді есепке алмайды. Этнос кейін пайда болған құрылым ретінде әрекет ететіндіктен, күрделі этногенетикалық процестер барысында қазақтар болған Сібір хандығының бұрынғы халқының бүгінгі ұрпақтары репрезентациядан тыс қалады, ал олардың тарихи жадыны қайта құру әрекеттері мифті құру, «бөтен тарихи мұраға» қастандық ретінде қабылданады.

Толықтыру принципі және этникалық аумақтың қалыптасу мәселесі.

Жоғарыда келтірілген қарама-қайшылықтарды Нильс Бордың комплементарлық принципі деп аталатын әдіснамалық принцип аясында шешуге болады. Оның мәні теориялық көзқарастар мен формализмді анықтау болып табылады, оның көмегімен қарама-қайшылықты көріністер зерттелетін құбылыс немесе объект туралы тиісті түсінік беретін бірлікке дейін азаяды [19, 33 б.]. Физикада бұл принципті сәтті қолдану ұқсас әдіснамалық тәсілді бір-біріне қайшы келетін көріністері бар басқа салаларда қолдану мүмкіндігін ұсынады, әсіресе комплементарлық принципінің авторы, физик Н.Бор ғылымның көптеген салаларында, соның ішінде адами мәдениеттерді зерттеуде қолдану керек деп санайды [20, 147 б.].

Мәселе ретінде комплементарлық принципі объекті қосарлануының танымда анықталған жерінде пайда болады (мысалы, электронға арналған «толқын», «бөлшек») [21, 5 б.]. Бұл қатарға этностың феномен және құрылым ретінде қосарлануы жатады. Сонымен қатар, бұл қосарлылық ғылыми талдаумен

анықталады, оның репрезентативтілігі мен верификациялануына күмәнданудың қажеті жоқ. Көп жылдық дәстүрлі этнографияның ауқымды қоры және жеке тәжірибесі бізге этностардың примордиалдық феномен ретінде өмір сүруінің объективтілігіне күмән келтіруге мүмкіндік бермейді, сонымен қатар этникалық салыстырып тексеру үшін әлеуметтік құрылым болып табылатынын куәландыратын көптеген фактілер бар. Мәселен, инкорпорацияланған кірме-топтар немесе линиджи-патронимиялар сияқты қазақтардың субэтносты - типтік әлеуметтік конструкторлар, яғни нақты әлеуметтік қатынастарды өзектілендіру үшін нақты-тарихи жағдайларда көшпенділер мәдениетімен құрылған жасанды әлеуметтік шындық [22].

Этникалық тарих мәселелерін, оның ішінде этникалық аумақтың қалыптасуын зерттеудегі репрезентациялардың сәйкес келмеуі примордиализмнің немесе конструктивизмнің іргелі әдіснамалық қанағаттанғысыздығымен байланысты емес, зерттеушілер тұрғысынан осы процестердің маңызды сипаттамаларын анықтауға әртүрлі көзқарастармен байланысты. Нәтижесінде, елеусіз (зерттеушілердің көзқарасы бойынша) сипаттамаларды елемеу бір репрезентацияға дейін тұйықталуға және зерттеу объектісі туралы толық емес, шектеулі түсініктің пайда болуына әкеледі. Мысалы, қазақтардың Сібірге кеш қоныстануы тұжырымдамасын жақтаушылар Орта жүз қазақтарының Сібір татарларынан шыққаны туралы 19 ғасырда тіркелген тарихи аңыздарын есепке алмайды. Этнос кейін пайда болған құрылым ретінде көрініс беретіндіктен, күрделі этногенетикалық процестер барысында қазақтар болған Сібір хандығының бұрынғы халқының бүгінгі ұрпақтары репрезентациядан тыс қалады, ал олардың тарихи жадыны қайта құру әрекеттері мифті құру, «бөтен тарихи мұраға» қастандық ретінде қабылданады [18, 20 б.].

Осыдан шығу жолы бір репрезентацияның шеңберінен шығып, оны басқа таныстырылымда маңызды жаңа сипаттамаларды ескере отырып, процестер туралы түсініктерді кеңейтуге мүмкіндік беретін жаңа және арнайы теориялық идеялар өрісіне қою арқылы көрінеді. Ең дұрысы, дуальды репрезентациялардың пайда болу механизмін айқын, көрнекі түрде түсіндіретін үшінші репрезентациясын алуға болады, соңғы кезеңде барлық үш репрезентация бір тұтастыққа дейін ықшамдалады, бұл оның «көлемдік» немесе тұтас сипаттамаларын бір мезгілде түсіндіре отырып, зерттелетін объектінің шынайы түрленуінің ойбағамдық бейнесін жасауға мүмкіндік береді

[19, 34-35 б.]. Бірақ тіпті интеграцияланатын репрезентация құрудың мүмкін еместігі принциптің танымдық құндылығын төмендетпейді.

Тиісінше, этникалық аумақтың қалыптасу проблемасын зерттеуде осы принципті қолдану зерттеушінің алға қойған мақсаттары мен міндеттеріне байланысты примордиалистік және конструктивистік түсіндірулердің дүниетанымдық, әдіснамалық, тұжырымдамалық, әлеуметтік-саяси, тарихи-мәдени баламалығын тану болып табылады. Бұл қазіргі заманғы мемлекетаралық шекаралардың заңдылығы, халықтың жеке-леген топтарын желілік те, нақты саяси форматта да деструктивті, ксенофобтық дискурсқа тарту үшін тарихи жадыны айла-шарғы жасау мәселесімен байланысты алыпсатарлық үшін жосықсыз саясаткерлер қолданатын тарихи тұжырымдамалардың қақтығысын болдырмауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Кушнер (Кнышев) П.И. Этнические территории и этнические границы. – М.: АН СССР, 1951. – 285 с.
2. Катанаев Г. Киргизский вопрос в Сибирском казачьем войске. – Омск, 1904
3. Пузанов В.Д. Военно-административная система России в Южном Зауралье (конец XVI - начало XIX в.). Дисс. канд. ист. наук. – Курган, 1999
4. Слобода Царево городище на Тоболе (1679-1782 гг.): монография. – Курган: Изд-во Курганского гос. ун-та, 2015. – 254 с.
5. История Курганской области (с древнейших времен до 1991 года): краеведческое пособие для обучающихся, студентов и педагогов / отв.ред. Д. Н. Маслюженко. – Курган: Изд-во Курганского гос.ун-та, 2017. – 297 с.
6. Миллер Г. История Сибири. – Т.1. – М.-Л.: Издательство АН СССР, 1937. – 607 с.
7. Фишер И. Сибирская история с самого открытия Сибири до завоевания сей земли российским оружием. – Санкт-Петербург, Императорская академия наук, 1774. – 631 с.
8. Ускенбай К. О терминах «казахи» и «казахское государство» в источниках // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы № 4(08). Режим доступа: <https://edu.e-history.kz/kz/publications/view/533>
9. Абиль Е. Историческая память казахов об Улуг Улусе и Сибирском ханстве // «Алтын Орда – 750 жыл: тарих, әдіснама және қазіргі заманғы мәні» – ғылыми-тәжірибелік онлайн-конференцияның баяндамалар жинағы = «Золотая Орда – 750 лет: история, методология и современное осмысление» – сборник докладов научно-практической онлайн-конференции. – Қостанай: «Центрум» ЖШС, 2020. – С. 3 - 10

10. Халид К. Тауарих хамса: (Бес тарих). – Алматы: Қазақстан, 1992. –304 б.
11. Кудайбердиұлы Ш. Родословная тюрков, казахов, киргизов. Династии ханов. Перевод Б.Каирбекова. – Алма-Ата: СП Дастан, 1990. – 120 с.
12. Исмагулов О. Некоторые размышления в связи с подготовкой новой семитомной истории казахского народа // Отан тарихы №1 (93) 2021 – С. 5-14
13. Перепелкин Л.С. Конструктивизм в этнологии: теория и практика // Вопросы социальной теории, Том VII. Вып. 1-2. 2013-2014
14. Тишков В.А. Реквием по этносу. Исследования по социально-культурной антропологии. – М.: Наука, 2003. – 544 с.
15. Широкогоров С. М. Место этнографии среди наук и классификация этносов // Личность. Культура. Общество. 2000. Т. II, вып. 4. – С. 126-147
16. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. – М.: Наука, 1983. – 418 с.
17. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1989. – 496 с.
18. Реальность этнических мифов. Под ред. М. Олкотт и А. Малашенко/ Московский Центр Карнеги. Аналитическая серия. Вып. 3. – М.: «Гендальф», 2000. – 100 с.
19. Мушич-Громыко В.Г. Дифференциация гуманитарным восприятием принципа дополнительности Н. Бора: проблема поверхностного прочтения // Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки, 2009
20. Бор Н. Атомная физика и человеческое познание. – М.: Изд-во иностр. лит., 1961. – 152 с.
21. Мушич-Громыко В.Г. Концепция дополнительности и гуманитаристика // Вестник Самарского государственного университета. 2008, №5/2 (64)
22. Абиль Е. Субэтноты казахов: проблема определения структуры этноса//Электронный научный журнал «edu.e-history.kz» № 3 (15)

МҰҚАНОВА Гүлнар Қайроллақызы

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры,
тарих ғылымдарының кандидаты
(Алматы қ.)

ҚАЗАҚ АВТОНОМИЯСЫ ТАРИХЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ТРАНСФОРМАЦИЯ КОНТЕКСİNДЕГІ ҚАЗАҚ ЭЛИТАСЫ ӨЗІН-ӨЗІ ТАНУЫНЫҢ КОНФЕССИЯДАН ТЫС АСПЕКТИЛЕРІ

Аймақтағы коммунизм идеологиясымен бірге белгілі уақытта болған толстойшылық сияқты этикалық және моральдық ілімдердің әсері пассивті топтық әлеуметтік наразылық формаларына жанама әсер етті. 1920 жылдары аймақтағы әлеуметтік наразылық бірінші кезекте жер мәселесіне немесе көшудің мөлшері мен ырғағын бұзуға себеп болды. Смағұл Сәдуақасов (1900-1933) Н.А.Бердяевтің сөзі бойынша толстойшылыққа «төселіп» үлгерген Қазақ автономиясы басшыларының бірі болды, сол сияқты Освальд Шпенглердің «Еуропа күнінің батуы» кітабының үндеуін қабылдағанына тең болды. Толстойшылықтың 1917 жылғы наурыз-қазан айындағы Ресейде болған оқиғалар шеңберінде Дала өлкесі мен одан бұрынғы ұлттық интеллигенцияның дүниетанымына әсерінің болғаны сөзсіз. Лев Толстой ілімі Алаш ұлттық қозғалысының көшбасшыларына қосылған прогрессивті қазақ жастарының көзқарастарының қалыптасуына әсер етті. Қазақ элитасының тұрақты әдіснамалық платформа іздеуі тұрғысынан бұрынғы жойылуға жақын қалған ескі негіздерге балама ретіндегі мультикультурализм мен конфессионализм тақырыбы қызықты тарихи параллельдерді тудыра алады.

Мақалада шетелдік этностық және шетелдік конфессиялық идеология, толстойшылық призмасы арқылы ХХ ғасырдың бірінші үштен бірінде Қазақстанның алдыңғы қатарлы зиялылары көзқарастарының эволюция процесіне жақындауға талпыныс жасалды. С.Сәдуақасов аграрлық сектордағы Толстой коммуналарының тәжірибесін ұтымды әлеуметтік құрал ретінде қабылдады, оның көмегімен бүкіл халықтың ғасырлар бойғы өмір салтын эволюциялық өзгерту нақты болып көрінді. Аталған тақырып диалектикалық логиканың, антропологияның және тарихи этнологияның ғылыми әдістерімен байланысты. Зерттеудің практикалық маңыздылығы ұлттық интеллигенцияның мақсатты рухани күресінің фактілерін табудан көрінеді. Ұлттық автономия жетекшілерінің көпшілігі заңсыз саяси қуғын-сүргіннің құрбандары болды, ал олардың дәстүрлі экономиканы қайта құру, жер мәселесі, аудандастыру және тағы басқалар туралы көзқарастары қызығушылық тудырады.

Зерттеу пәні – ХХ ғасырдың басындағы қазақ ішінде негізінен мұсылман, озық интеллигенция деп сәйкестендірілетін толстойшылықтың орны. Қазақ саяси элитасының КСРО-дағы коммунистік партияға қатыстылығын анықтайтын ресми сауалнамалар нақты жағдайды жеткізе алмайды. Сонымен бірге, ұлттық республикаларда Маркс-Лениннің ілімдері дәстүрлі дүниетанымға негізделгені жасырын емес. Зерттеу тақырыбы бойынша баяндау және мұрағат дереккөздерін зерттеу кеңестік мерзімді баспасөздің мазмұнын зерттеумен нығайтылды. Қазақстан Республикасының, Ресей Федерациясының мұрағаттарында қызықты дереккөздер сақталған. С.Сәдуақасовтың ҚазАССР Үкіметіндегі жұмысы бойынша 1930 жылдардағы сыбайластарынан жауап алу хаттамалары болып табылатын құпиясыздандырылған дереккөздер, тарихи кезеңнің сирек кездесетін фотосуреттері, аймақтық баспасөз: «Советская Сибирь», «Еңбекшіл қазақ», «Бостандық туы», «Қызыл Қазақстан» тақырыпты зерттеу барысында пайдаланылды.

Ресейде және кеңес мемлекетіндегі толстойшылық тақырыбының өзіндік тарихнамасы бар. Посткеңестік кезеңдегі басылымдар [Петров, 2003] [Прокопчук, 2010] толстойшылықтың жақтаушыларының географиясы мен әлеуметтік құрамына, коммуналарға мүшелік статистикасына назар аударады. Т.Петухованың зерттеуі [Петухов, 2008] Қазан төңкерісінен кейінгі алғашқы онжылдықты қамтиды. Бұл басылымның құндылығы

- толстойшылықты әлеуметтік трансформация аясында қарастыру. 1917 жылғы ақпан оқиғаларына байланысты толстойшылықтардың белсенді қоғамдық қызметі басталды. Мәскеуде 1917 жылы маусымда Л.Толстойды еске алу үшін Шынайы Бостандық Қоғамы құрылды. [Петухова, 2008:4] Толстойшылықтардың әлеуметтік мәселелерді шешуге және цензурасыз баспаға деген үміттері Ақпан төңкерісімен байланысты болды. [Петухова, 2008: 21]

Алыс шетелдердегі толстойшылық тақырыбы бірқатар басылымдарда жарыққа шыққан, атап айтқанда американдық автор [Green, 1983]. Неміс басылымында [Бирукофф, 1925] Лев Толстойдың Шығыс діндері, әлемдік діндер және т.б. туралы идеялары қарастырылады. Автор Бирюковтың фигурасы Толстойизм библиографиясында жан-жақты: М.Эдельштейн Бирюковтің Сталинге журнал шығаруға батыл түрде ұсыныс жасағанын айтады. «Сектант-коммунист» және «Көшбасшы» ауыл шаруашылығымен айналысатын коммунарларға оң көзқараспен қарады [Эдельштейн].

Шетелде орыс классигінің шығармаларына қызығушылық бәсеңдемеген. 1988 жылы британдық Penguin Classics баспасынан Джейн Кентиш аударған «Лев Толстой. Мойындау және басқа діни шығармалар» жарық көрді. [Кентиш, 1988] Италияндық редактор, аудармашы және алғысөздің авторы Jay Parini сол Penguin Classics баспасында 2009 жылы Лев Толстойдың кейінгі хат алмасуы туралы кітап шығарды. [Parini, 2009] Автор Джей Парини туралы Мидбербериде сабақ беретіндігі және Вермонтта тұратындығы белгілі. Профессор, Zorin Andrei Оксфорд университетінің орыс тілі кафедрасының меңгерушісі, «Еуропаның шеткері аймағы 1762-1825: Ресей элитасының өзін-өзі жариялауы» басылымының және Лев Толстой туралы зерттеудің бірлескен авторы. [Zorin, 2020] Бұл авторлық жұмыс классиктің коммунарларға қатысты көзқарастарына сыни көзқарасымен сипатталады.

Соңғы шыққандардың ішінде, қазіргі уақытқа сәйкесі - Лев Толстой туралы электронды кітап, ол Лондонда жарық көрген, оның үш авторы бар: Гилберт Честертон, Джордж Перрис, Эдвард Гарнетт, 2013 жылы. [Gilbert Chesterton, George Perris, Edward Garnett, 2013]

Шетелдік басылымдардың талдауы көрсеткендей, Л.Толстойдың Африка құрлығында, Үндістан мен Жапонияда жүргізген ілімінің негізінде ауылшаруашылық коммуналарының

бар екендігі расталған фактіге қарамастан, континенттер тұрғысынан тақырыптық жұмыстар табылған жоқ. Шетелдік авторлардың кітаптарында Батыс Сібір мен Қазақстандағы толстойшылықтар туралы мәліметтер жоқ, бұл агрономдар қауіпті егіншілік аймағына жатқызатын аумақтың әлеуметтік-саяси тарихын зерттеудің маңыздылығын көрсетеді. Батыс Сібірдегі толстойшылықтар коммуналары тарихының аймақтық аспектілері, зерттеу кезеңіндегі коммуналардың әлеуметтік құрамы мен санын орыс ғалымдары қарастырды [Петров, Должиков, 2013]. Мұрағаттық және нарративті дереккөздерден тұратын «Толстойшылық шаруалардың естеліктері» атты қызықты жинақта кеңестік кезеңдегі толстойшылықтардың Алматы қауымы туралы жазбалар кездеседі. [Естеліктер, 1989: 147] Алайда бұл бірлестік біздің ізденістің хронологиялық шеңберіне сәйкес келмейді. Сонымен қатар, Смағұл Сәдуақасов іс жүзінде бұл қалада жұмыс істей алмады, өйткені ол республикадан 1928 жылдың басында кетуге мәжбүр болды, бұл кезде Қазақстанның астанасы Қызылордадан Жетісуға көшіру жоспарланған болатын.

XX ғасырдың басындағы Толстой ілімінің ізбасарлары туралы қазақстандық тарихнамада қазақ элитасы арасында республикалық конференция материалдарындағы тезистерді қоспағанда, арнайы жұмыстар жоқ. [Мұқанова, 2013б: 157] Түркістандағы, Ташкенттегі Толстой коммуналарын зерттеудің келешегі бар болып көрінеді. Қуғын-сүргін кезеңі жауап алу материалдарының көптігімен ерекшеленеді, 1931 жылы ҚазМУ-де Партиялық талқылауға ұшырағандардың бірі, оқытушы А.Байділдин коммунист Смағұл Сәдуақасовтың жас кезінде толстойшылыққа әуестенгенін көрсетті. [Мұқанова, 2015: 127] Қазіргі таңда қазақстандық мұрағатшылар құпиясыздандырылған материалдармен үлкен жұмыс жүргізуде, олардың ішінде қазақ Республикасы Үкіметі қызметінің ерте кезеңі (1920-1926 жж.), республика Халық Комиссарлары Кеңесі мен ҚазЦИК-тің діни мерекелер туралы шешімдері қызығушылық тудырады. [Солтүстік Қазақстан облысының мемлекеттік мұрағаты-ГАСКО. Қор 2. Тізімдеме 1. Іс 394. Парақ.150. Ф. Оп. 1. Д.36. Л. 1об.]

1931 жылғы Халық ағарту комиссариатының партұяшығы мен ҚазМУ қызметкерлерінің жалпы жиналысының хаттамасы ЖОО ректорының төрағалық етуші «үштігі» Санжар Асфендияровтың және тағы екі коммунистің құрамымен тіркелді.

[Мұқанов, 2013а: 116] Байділдиннің сол кезде Қазақстаннан кеткен С.Сәдуақасовпен танысу фактісі тіркелді. Байділдин Сәдуақасовтың коммунистік ілімді бірден қабылдамағанын, бірақ студенттік жылдары, 1917 жылға дейін толстойшылық болғанын айтты. 1931 жылғы Сәдуақасовтың толстойшылықты жақсы көретіндігі туралы ескерту айтарлықтай зиян келтіре алмады, сонымен бірге бұл большевиктердің ұстанымын бірден қабылдамағанын көрсетті. [Мұқанова, 2013б: 117] Толстойшылықпен жақындасу призмасы арқылы қуғынға ұшыраған Халық Комиссарының өмірбаянын, оның тірі күніндегі жарияланған материалдарын жаңаша оқу қызықты нәтижелерге әкелді. Ыңғайлы болу үшін С.Сәдуақасовтың саяси және мансаптық өсуімен тұспа-тұс келетін Омбыда, Орынборда, Қызылордада, Ташкентте және Мәскеуде болу кезеңдері бөлініп көрсетілді.

Омбы кезеңі. Смағұлдың «Агроном» мамандығы бойынша оқыған жылдары, мамандық таңдауы Л.Н.Толстойдың ілімінің ықпалынсыз өтпеді. Кейіннен Смағұл Мемлекеттік жоспардағы жұмысы, Орта Азия республикаларымен аумақтық межелеуді жоспарлау және ҚазАССР аудандастыру кезінде алған білімдерін пайдалы деп табады. Тарихи параллель: Ауылшаруашылық колледжінде «Агрономия» мамандығын ақсүйектер отбасынан шыққан, діни христиан Жапон Арисима Такэо таңдаған. Өмірдің мағынасын рухани іздеу Күншығыс елінің жас тұрғынын Л. Толстойдың физикалық еңбек пен егіншіліктің маңыздылығы туралы идеяларына алып келді. Такэо беделді университетке түсу мүмкіндігіне ие болса да, ол толстойшылықтың өсиеттерін орындау арқылы өз таңдауын жасады.

Омбы кезеңінде С. Сәдуақасов толстолыққа қосылды. Сәдуақасовтың кіші Отаны – Жарқын ауылының (қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы Ақжар ауданының аумағы) Омбыға географиялық жақындығы, оның оқуын жалғастырып, ауыл шаруашылығы училищесін және Политехникалық институт жанындағы кооперативтік курстарды бітіріп, мамандық таңдауына айтарлықтай әсер етті. Батыс Сібірдің басқа әкімшілік-мәдени орталығына және Семей – Абай, Шәкәрім, Мұхтар Әуезов, орыс саяси жер аударылғандар өмір сүрген өңірдің облыстық орталығына тартылу Смағұлдың классикалық орыс әдебиетімен, Лев Толстойдың еңбектерімен ерте танысуына себеп болғанын атап өткен жөн. Ресей империясының Ақмола және

Семей облыстары халықтың полиэтникалық құрамымен ерекшеленді, онда егіншілік шаруашылығы кірісті болды.

Омбы кезеңінде Сәдуақасовтың «Трудовая Сибирь» газетінде 1919 жылдың 9 маусымында «Ауылдың қажеттіліктері (Қырғыз өмірі туралы очерктер)» атты агрономиялық очерктері шықты. [Оңтүстік Қазақстан аймақтық мұрағаты - ОҚРА. КП № 336/4] Тағы бір қазақ жазушысы, аудармашы, профессор Мұхтар Әуезов (1897-1961) те жастық шағында толстойшылыққа бейім болған. [Исина, 2008:58] Әуезов пен Сәдуақасов бір-бірімен жақсы таныс болғаны белгілі. Мүмкін, олардың әрқайсысы Толстойға өз бетінше келді немесе дос ретінде әуестігімен өзара бөліскен.

М. О. Әуезов Семей өңірінің тумасы, ол жақтағы кітапханада Толстойдың кітаптары бар еді. Зерттеушілер жазушының естеліктерінің үзіндісін келтіреді: «Ескі медреседе маған оңай болды деп ойлайсыздар ма? Семей мұғалімдер семинариясында оқу кезімде менің толстойшылдықпен айналысқанымды аз адамдар біледі». Әуезов сондай-ақ Л.Н.Толстойдың «Қажымұрат» повесін және басқа да әңгімелерін сүйсініп оқығанын еске алады, оған классиктің Шығыс әдебиетіне деген қызығушылығы ұнаған. [Исина, 2014] Әуезовтің қаламына орыс жазушысының бірқатар шығармаларын қазақ тіліне аудару тиесілі: «Булка», «Балдан кейін», «Будда» әңгімелері. Оның аудармалары XX ғасырдың жиырмамыншы-отызыншы жылдарында қазақ журналдары мен газеттерінде басылып шықты. Әуезовтен басқа Толстойдың шығармашылығына бірқатар қазақ ағартушылары қызығушылық білдірген: XIX ғасырдың соңында Еуропалық білімді педагог, Торғайдағы алғашқы мектептердің негізін қалаушы Ибрагим (Ыбырай) Алтынсарин Лев Николаевичтің әңгімелерін алғаш рет «Қырғыз хрестоматиясы» кітабына аударып, енгізді. Олар: шығыстық нақыштағы балаларға арналған «Қытай ханшайымы Силинчи», «Патша мен көйлек», «Әділ қазы», «Абдулм уәзір», «Үш ұры», «От иттері» әңгімелері.

XX ғасырдың басында Толстойды белгілі қазақ философы, тарихшы Шәкәрім Құдайбердіұлы аударған. Еуропаға сапардан кейін Шәкәрім орыс классикасының оның дүниетанымына әсерін көрсеткен «Жасымнан жетік білдім түрік тілін» өлеңін жазды: «Танбаймын, шәкіртімін Толстойдың...». [Смағұлов, 2012: 230] Мұндай таным Шәкәрімнің рухани ізденісі туралы айтуға мүмкіндік береді. Егер Шәкәрімнің ислам дінінің орталығы

Меккеге қажылық жасағанын еске алсақ, онда толстойшылдықтың әсерін мойындау оны дүниені тануға деген ашық, кең ой-өрісі бар адам ретінде сипаттайды.

Лев Толстойдың алғашқы қазақ аудармашыларының қатарына «Өтірікші», «Бай шебер мен кедей тігінші», «Құмырсқа мен көгершін», «Есек пен жылқы», «Кәрі атасы мен немересі» әңгімелерін ана тілінде оқуға мүмкіндік берген жазушы Спандияр Көбеев (өмір жылдары) жатады.

Орынбор кезеңі. Қазақ республикасының астанасы алғашында Орынбор қаласында орналасты (1920 - сәуір 1925). Сәдуақасов республиканың Халық ағарту комиссариаты жанындағы баспа ісі жөніндегі комиссияның мүшесі болды. 1921 жылдың қаңтарында оған Халық Ағарту Комиссариаты жанындағы Комиссия, оның ішінде басқа да адамдар марксистердің дін мен сенімге деген көзқарасын түсінікті түрде түсіндіретін еңбектерді орыс тілінен қазақ тіліне аударуды тапсырды. С. Сәдуақасов Ярославскийдің «Құдайлардың шығу тегі туралы» кітабын 1920 жылдардың басында аударып, баспаға дайындады. [ҚР ПӘ. Ф.139.оп.1. д.730. Л. 1 - 3] Аудармамен айналысатын кез келген адам түпнұсқа мәтін авторының идеяларын оқиды және онымен ақылдасады немесе дауласады. Сәдуақасовтың Ярославский кітабының мазмұнына деген көзқарасы қандай болды, оны білу мүмкін емес, бірақ оның тұтас сипатын ескере отырып, Ярославский кітабының мазмұны оған қызықты болды деп айтуға болады. Жоғарыда айтылғандай, Смағұл Сәдуақасұлы Қазақстан аумағында шығарылатын баспа өнімдерін бақылау (мониторинг) жөніндегі комиссияның құрамына кірді. Басқаша айтқанда, қазақ тіліне аудару үшін кітаптарды іріктеу оның қарамағында болды. Мұндай тізімдер партияның Орталық Комитетінен ұлттық республикаларға ұсынылғаны белгілі. Ярославскийдің басылымының аударма объектісіне айналуының өзі қазақ басшыларының халыққа ырым мен діннің табиғаты туралы ғылыми тұрғыдан білім беруге қызығушылығын арттырады.

1924 жылы Орынборда «Қызыл Қазақстан» журналында (№ 7) Сәдуақасов «Орта Азиядағы жаңа дәуір» бағдарламалық мақаласын жариялайды. Дәуір ұлттық ерекшеліктерді ескере отырып, толық қайтарымды, жігерлі және іскерлік көзқарасты қажет етті, деп мәлімдеді мақала авторы.

Қызылорда кезеңі. Қазақ Республикасының астанасын Орынбордан Қызылорда қаласына кезекті рет ауыстырумен

(1925 жылдың көктемінде бірқатар Халық комиссариаттары мен қызметтер оңтүстікке көшуді жүзеге асырды), сондай-ақ ауқымды оқиғаларға толы болды. Қазақ Республикасының құрылуының бес жылдығы жақындап қалды, осыған байланысты деректі фильмдер түсірілді, статистикалық мәліметтері бар жетістіктер жинағы және т.б. дайындалды. Қазақстан үкіметінің құрамы 1925 жылдан бергі сақталып қалған фотобейнелердің біріне түсірілген. Сәдуақасов Халық ағарту комиссары болып қызмет атқарды [Қазақстан Республикасы Президентінің архиві – ҚР па.Ф.719.Оп.1. 944. Л. 9]. С.Сәдуақасовтың бұл сирек фотосуреті Қызылорда облыстық мұрағатының қорларынан табылған. Бұл Ақмешітке, Сырдария жағасындағы шағын қалаға көшу кезеңі болды, ол жаңа дәуір дәстүрінде Қызылорда деп аталды. Топтық суретте «визитка» стилінде - Республика Үкіметінің мүшелері, олардың арасында Нұрмақов, Маймин бар. Суреттер ескірген, қолдар түсініксіз, кириллицамен жазылған. Бір қызығы, көпшілігі ер адамдар болған басқа әріптестердің арасында, екі әйелдің суреті бар. Әйелдер былғары күртешелер, күнқағары бар қалпақшалар киген. [Қызылорда облысының мемлекеттік мұрағаты - ҚОММ. Ф.885. Оп.3. Д. 2. Л. 23]

Фотосуреттің паспортының дизайны суреттің фонына назар аудартады, ол дәуірдің ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Жоғарғы сол жақ бұрышта Лениннің портреті орналасқан. Жоғарыдағы ортасында - республиканың Елтаңбасы. Табылған артефактінің келесі бір ерекшелігі – жергілікті нақыштың: түйелердің, мешіттердің күмбездерінің бейнелері сақталған кілемге ұқсайтын түрлі-түсті фонда, яғни өткен ғасырдың 20-жылдарының басындағы Сырдария өңірінің географиясы мен экологиясының ерекшелігі берілген. Үкімет мүшелерінің көпшілігінің киім формасы - азаматтық соғыс кезіндегі гимнастеркалар, курткалар сирек. Мешіттердің күмбездерінің бейнесі визитка дизайнерінің жоспары бойынша Шығыс экзотикасын білдіреді. Ол кезде әлі күнге дейін діни нысандардың суреттері, әсіресе Үкімет мүшелерінің ұжымдық фотосуреттерінде, бұл сынға ұшырамаған және айыпталмаған.

Шынында да, ресми жарлықтардың мәтіндерін, баспасөздегі жарияланымдарды және 1920 жылдардағы Халық Ағарту Комиссариаты мен білім қызметкерлерінің провинциялық кәсіподақтарының жүйесіндегі, тіпті 20-жылдардың екінші жартысындағы ведомстволық хат-хабарларды талдау азамат-

тардың діни сезімдері мәселелерінде КазАССР билігінің толерантты көзқарасын айқын көрсетті. Мұрағаттық қорлар үкімет өкімдерінің сипатын, партиялық-кеңестік органдардың нұсқаулықтарын қайта құруға мүмкіндік береді. Олар азаматтардың рухани сұраныстарына тікелей қатысты мәселелерде ұстамды-императивті сипатта келеді. Мысалы: Қызылордадан губернияға Наурыз (Шығыс халықтарына көктемнің келуі), Ораза айт (жыл сайынғы айлық оразадан кейінгі басты мұсылман мерекесі; ай күнтізбесіне байланысты күнін ауыстыру үрдісі бар) немесе Пасха және басқа да діни мерекелер туралы нұсқаулар келіп түсті, жұмысшылар мен қызметшілер демалып, жұмысқа шықпады. Дәйексөз: «Келесі ерекше демалыс күндері жұмыс жүргізуге тыйым салынады: А) 3 және 4 сәуір – Рамазан айт; б) 10, 11 және 12 маусым – Құрбан айт; в) 15 тамыз – Успения». [ГА-СКО. Ф. Оп.1. Д.394.Л. 150]. Құжат - ағарту қызметкерлері кәсіподағының провинциялық бөлімінің директивалары санатынан, 6 жылы 1927 Наурызда беріледі.

Яғни, Қазақстанның Кеңес әкімшілігі 1920 жылдардың екінші жартысында азаматтардың өміріндегі діни мерекелердің әлеуметтік маңыздылығын мойындады және жұмыстан босатуды ұсынды. Көпэтносты Қазақстандағы өкімде мұсылман да, христиан да мерекелері көрсетілген. /Кейінірек, Одақ ыдырағанға дейін, Наурыз, Ораза айт мерекелері ресми түрде қудаланды, дегенмен халық, әсіресе республиканың оңтүстік облыстарында, оларды шағын отбасылық ортада жасырын атап өтті. Қазақстанда мешіттердің қызметі Хрущев кезеңінде толығымен тоқтатылды. Мәдениет, сәулет және сәулет ескерткіштерін жиі бейнелейтін мешіттер, синагогалар, шіркеулер ғимараттары бұзылды немесе, өкінішке орай, мақсатына сай пайдаланылмады: қоймалар, зауыттардың қызметтік бөлмелері, спорт клубтары және т.б. Мұндай фактілер көптеген қалалардың тарихында жазылған/.

Сауалнамалардың бірінде Смағұлдың «Агроном» ретіндегі білімі көрсетілген. [ҚР ПӘ.Ф.139. Оп.1. 919. Л.194] Агрономдық білім С. Сәдуақасовқа отырықшылыққа көшудің және көшпелі шаруашылықтарды ұжымдастырудың эволюциялық нысандарының мадақтауы кезінде пайдалы болды. 1926 жылдың наурыз айында Қызылордаға Австриядан «Ульфельд» ауыл шаруашылығы коммунасының мүшелері келді, оларға 20 жыл мерзімге Үлкен Сабалақ жерінен жер телімдері жалға берілді, олар тұқым қоры мен малды сатып алды. Коммунарлардың тез

келу фактiсi туралы КОТА-ға хабарланды және «Қазақстандағы австриялық эмигранттар» жазбасы аймақтық баспасөзде қайта басылды. Сонымен, 1926 жылғы 6 наурыздағы «Советская Сибирь» газетiнiң 54 (1892) санында бұл туралы қысқаша хабарлама пайда болды. 1925-30 жылдары бұл газет БКП(б) Сiбiр өлкелiк комитетi, Сiбiр өлкелiк атқару комитетi, БКП(Б) Новосiбiр округтiк комитетiнiң және аудандық атқару комитетiнiң органы болды [Кеңес Сiбiрi, 1926 № 54] Австрия азаматтары балаларымен келдi, Австрия үкiметi оларға көтермеақы берiп, техника бөлуге уәде бердi. Коммуна өзiн-өзi қамтамасыз етуге, егiншiлiкпен, бау-бақшамен айналысуға басымдық бердi, бұл оны Батыс Сiбiрдiң ұқсас бiрлестiктерiмен қатар қояды. [Новосибирск облысының мемлекеттiк мұрағаты -ГАНО. Ф. Оп.5. Д. 118] Бұл аз ғана белгiлi факт толстойшылықтң ауқымдылығын растайды, оның iзбасарлары ЖЭС жылдарында кеңестiк Қазақстанда пана тапты.

1926 жылы Қызылордада Смағұлға БКП(б) Қазақ өлкелiк комитетi бюросының жабық отырысына дiнге қарсы насихат туралы баяндама дайындау тапсырылды. БК(б)П жабық отырысының 1926 жылғы 13 қазандағы № 12 хаттамасында Сәдуақасовтың аталған баяндамамен сөз сөйлеуi тiркеледi. [ҚР ПӘ. Ф.141. Оп.18. Д.57. Л.53] Қазан мәжiлiсiне «Бюро мүшелерi қатысты: Жандосов, Киселев, Исаев, Сәдуақасов, Каширин, Тәтiмов, Құрамысов, Қайыпназаров. 1 т. бойынша. Бюро ҚАУЛЫ ЕТТІ: 1. Баяндама бойынша пiкiр алмасу негiзiнде жолдастар Сәдуақасов, Жандосов және Каширинге қарар жобасын әзiрлеудi және бюроның келесi отырысына енгiзудi тапсырсын». [ҚР ПӘ. Ф.141. Оп.18. Д.57. Л. 53]

Халық ағарту комиссары С.Сәдуақасовтың баяндамасының тақырыбы заманға сәйкес және ағартудың мiндеттерi, оның iшiнде атеистiк, оның лауазымдық мiндеттерiнiң бөлiгi болды. Баяндаманың және қарардың мазмұны (егер ол дайындалған болса) қазiргi уақытта анықталған жоқ. «Жабық» отырысты шақыру күнi жоспарланған үгiт-насихат iс-шараларының атеистiк мәнiн көрсетуi мүмкiн. Астананы Орынбордан Қызылордаға, ғұламалардың (жүйелi бiлiмi бар және приходшылармен жұмыс iстеу әдiстерiн меңгерген мұсылман рухани ғибадатханаларының қызметшiлерi) басым әсер ететiн аймаққа ауыстыру үмiткер бастауыш мектеп оқушыларының ата-аналары арасында қарсы үгiт-насихат жұмыстарын жандандыру мiндетiн қойды.

Сондай-ақ, С.Сәдуақасовтың халық білімі туралы баяндамасының тезистерінің үзінділері сақталған, онда баяндамашы өңірдегі жаңа зайырлы мектептердің сандарын келтірді. Кеңес мектептері санының оң серпіні байқалды. Сәдуақасов өз сөзінде Мұсылман оқу орындарының (медреселердің) болу фактісіне тоқталып, олардың қоғамдағы рөлінің төмен екенін атап өтті. Кеңестік идеология шіркеуді мемлекеттен, ал мектепті шіркеуден бөлді. Тезистердің мазмұны бойынша Қазақстанда 1920 жылдардың ортасында бұрынғы жүйенің мұрасы болып қалған мұсылман оқу орындарының болуы мен қызметіне әлі қатаң тыйым салынбағаны анық. Халық комиссары Сәдуақасов мұғалімдер жалақысының өсу статистикасын келтіреді. Бұл дәлелдер, әрине, мұғалімдер көп жұмыс істейтін зайырлы мектептерді таңдаған студенттердің ата-аналарының санасына әсер етуі керек еді. Ал мешіттер жанындағы медреседе балалардың оқуы үшін ата-аналар отбасылық бюджеттен ақы төлеуге мәжбүр болды. Осылайша, халық комиссары Смағұл Сәдуақасов қолында бар сандармен кеңестік халықтық білім беру жүйесінің артықшылықтарын түсіндірді. [ҚР ПӘ. Ф.140. оп.1. д.80. л.19.]

Бір қызығы, шамамен сол кезеңде, 1927 жылы екі толстойшыл қайтыс болды: Әйгілі жапон жазушысы Акутагава Рюноске (1892 жылы туылды), оның еңбектерінде «толстойшылдық» термині бірнеше рет кездеседі. Мысалы, оның «Күз» әңгімесінде кекесінмен: «сол кездегі сәнді толстойшылдық», - делінген. Астарлы кекесінмен және талғаммен жазылған «Су елінде» тағы бір әңгімесінде жапон жазушысы Толстой туралы «Ол ақсүйек болған және бәрі Мәсіхке сенуге тырысты» деп ескертеді. [Акутагава, 2017:391] Толстойдың ілімімен танысу оның жанкүйерлерінің өмір жолына әсер еткен кездегі жапон мәдениеті тарихындағы жалғыз мысал емес. Сонымен, Токутоми Рока (Кендзиро) - әйгілі жапон жазушысы және аудармашысы (1868-1927) 1906 жылы Ясная Полянада Л.Толстоймен жеке кездесті. Токутоми туралы оның шоқынғаны, миссионерлер мектебінде оқып, өмірінің екінші жартысында әйелімен бірге өз фермасында егіншілікпен айналысқаны белгілі.

Белгілі орыс философы Н.А.Бердяев XX ғасырдың бірінші ширегінде танымал болған философиялық ізденістерге деген көзқарасын ерекше білдірді: «Мен толстойшылыққа, буддизмге, кантианизмге, марксизмге, ницшеанизмге, томизмге, неміс мистицизміне, діни ортодоксияға, экзистенциалды фи-

лософияға үлкен сезімталдықпен төселе алдым, бірақ мен ештеңеге қосыла алмадым және өзіммен өзім болып қала бердім». [Бердяев, 1991: 270] Бұл дәйексөз Толстойдың басқа да заманауи ілімдердегі орнын анықтайды. Бұл тұрғыда «төселу» ұғымы Бердяев атап өткен рухани ой ағымдарының туа біткен сипатына қарағанда көбірек алынған дегенді білдіреді. Егер классикалық философияның жақтаушылары үшін олар үлкен практикалық қызығушылық танытпаса, керісінше, өздерінің әлеуметтік рөлін және өзін-өзі сәйкестендіруді қайта құру тұрғысынан батыл түрде, көшбасшылық қасиеттерге ие адамдар толстойшылықты басқаша қабылдады.

Мәскеу кезеңі. Смағұл Сәдуақасовтың өмірбаяны мен ғылыми-публицистикалық қызметінде Мәскеу өзгеше орын алады. Ол Мәскеуге іссапарларға жиі баратын, Сталинмен кездесулерде болатын, кейіннен Мәскеу көлік инженерлері институтында оқыған (1928-1932). Сонымен қатар әдеби және ғылыми еңбектерін жариялады. Оның «Ұлттық аудандардағы өлкетану» мақаласы 1928 жылы Мәскеудің «Өлкетану орталық бюросының жаңалықтары» журналының алтыншы санында жарық көрді. Смағұлдың отбасы, әйелі Елизавета ұлымен бірге Мәскеуде тұрған, ал оның әкесі, қазақ элитасының көрнекті өкілі Ә.Н.Бөкейханов ССРО халықтарының баспасында жұмыс істеген. Бұл С.Сәдуақасовтың Мәскеу кезеңін бөліп көрсетуге негіз болды, өйткені оның Толстойдың аграрлық мәселесі туралы көзқарастарын негіздеу тұрғысынан, Батыс Сібірде жерге орналастыру тәжірибесі бар Бөкейхановпен қарым-қатынасы кезінде маңызы зор болды.

Әлихан Бөкейханов классиктің повестері мен әңгімелерін Қазақстанда алғашқылардың бірі болып аударма бастады, оның араласатын ортасы Л.Н.Толстойдың шығармаларын оқыды. Жас қазақтардың бірқатары толстойшылық идеялармен әуестенді. Партия мен Алаш үкіметінің көшбасшысы, Шыңғыс ұрпағы Әлихан Бөкейхановтың толстойшылыққа қатысты ұстанымын анықтау қызықты болды, бұл туралы нақты мәліметтер жоқ. Әлихан Нұрмұхамедұлы Лев Толстойдың «Сурат кофейнясы» (аудармасы «Степная» газетінде 1900 жылы, № 10-11) әңгімелерінің аудармаларын алғашқылардың бірі болып жариялағаны белгілі. Бөкейхановтың аударма қызметі туралы ақпарат көп жылдар бойы ғылыми айналымға енген жоқ. Қазақ мемлекет қайраткері, публицист, саясаткер және идеолог Ә.Н.Бөкейханов қуғын-сүргін құрбаны болды. Тиісінше, Ш.Қ.

Сәтпаева «Уақыт ағымы» кітабында «Қажы Мұраттың» аудармалары туралы жазса да, оның есімі аталған жоқ. [Сәтпаев, 2000] Толстойды аударған басқалардың есімдері аталды: Ғ.Орманов, Ж. Сыздықов, Ғ. Қайырбеков. Тек КСРО тарағаннан кейін және мұрағаттар құпиясыздандырылғаннан кейін ғана Ә.Бөкейхановтың классиктің шығармаларын қазақша түсіндіруде қайта таратуға қосқан үлесі тақырыбын тарихнамасына жазуға мүмкіндік туды. Кеңес өкіметі орнағаннан кейін, Ә.Н.Бөкейханов Мәскеуде болғанда, 1923 жылдың қыркүйегінде Толстойдың «Қажы Мұрат» аудармасын бітіріп, келесі жылы жарыққа шығарды. 1924 жылғы қазақ тілінде, араб графикасындағы «Қажы Мұрат» кітабы Алматы қаласында ҚР Ұлттық кітапханасының қорында сақтаулы. Кітаптың шығыс деректері оқырмандарға «Красный Восток» баспаханасында шыққан кітаптың таралымы 4000 дананы құрағаны туралы ақпарат береді. Аударманың авторы «Қыр баласы» деген лақап атты көрсеткен. Осы бүркеншік атты Бөкейханов «Айқап» журналынан бастап (1911-1915 жж.) өзінің басқа да мақалаларына жазып жүрді. Бөкейханов аударманың үзінділерін 1923 жылы Ташкентте шыққан «Ақ жол» газетінде басып шығарды. Лақап атты жазу кітап шығару процесіне цензураның араласуымен түсіндіріледі; Бөкейханов кітап шықпай қалады деп қорыққан.

Бөкейханов Толстой қайтыс болғаннан кейін шыққан «Қажы Мұрат» повесін аударған. Әңгіме этнографиялық бақылауларға толы, орыс жазушысы шешен халқының моральдық негіздері мен мұсылман этикасының ерекшеліктерін жеткізе алды. Сюжеттің сюжеті Қажы Мұраттың ішкі күресінің шиеленісуін көрсетеді, жазушы кейіпкерге жанашырлық танытады, әңгімедегі негізгі қорытынды – зорлық-зомбылықтан бас тарту. Толстой басқа конфессияға, Кавказ дәстүрлеріне түсіністікпен қарайды. Бөкейханов Л.Н.Толстойдың шығармашылығын қазақ қоғамында насихаттау үшін әлеуметтік мінез-құлықтың моральдық-этикалық нормаларын қолданудың орындылығы тұрғысынан зерттеді. Айта кету керек, Алаш көшбасшысымен 1917 жылдан бастап танысқан Сәдуақасов Бөкейхановтан көп үйренген. Екеуінің де: Бөкейханов пен Сәдуақасовтың - қоғамды ағарту және Қазақстан экономикасының өрлеуі жолындағы көзқарастарының сәйкес келуі пікірталастар арқылы шыңдалды. Сәдуақасов пен Әуезов сияқты жасы кішілерден айырмашылығы, Әлихан Нұрмұхамедұлы өзін ресми түрде толстойшыл деп танымаған. Бөкейханов бі-

раз уақыт масонға (Самара кезеңі) жақын болды деген пікір бар. Алайда, Лев Толстой әйгілі «Соғыс және бейбітшілік» романында масонизм туралы орыс ақсүйектерінің арасында кең таралған ағым ретінде жазды.

Ізденістің қиын жолы екені анық. Смағұл Сәдуақасов азамат соғысы мен Алаш ұлттық қозғалысы басшыларының ымыраға келуінің ықпалымен 1920 жылы коммунистік партия қатарына қабылданады. Маркс пен Лениннің революция туралы еңбектерін зерттей отырып, Сәдуақасов марксистік ілімнің жағымды жақтарын қабылдады. Алдымен шіркеудің мемлекеттен бөлінуін жариялаған, ал кейінірек жаппай атеизмге және кез келген қарама-қайшылықтарды құдалауға көшкен большевиктердің Ресей мен Қазақстанда билікке келуі жастарды Лениндік коммунистік одақтың (комсомолдың) қатарына қосты. Сәдуақасов 1920 жылдан бастап қазақ жастарын оқуға және әлеуметтік реформаларға белсенді қатысуға шақыру мақсатында Комсомол мен Коммунистік партияның ұрандарын пайдаланды. Ресми түрде ол партия қатарына 1920 жылы қосылды. Л.Н.Толстойдың С. Сәдуақасовтың Омбы мектебіндегі «Агрономия» мамандығын таңдауына деген көзқарастарының сөзсіз әсері салыстырмалы зерттеулер арқылы көрінеді. Смағұлдың қолымен толтырылған сауалнаманы біз Қазақстанның аймақтық мұрағаттарының бірінің қорларынан таптық. [ЮКРА]

Смағұл Сәдуақасов кейіннен қызмет түрін қоғамдық және әкімшілік түрге ауыстырады. Алайда, Омбыда тұрып, ол «Еңбекшіл Сібір» журналының редакциясымен жұмыс істеді, онда ол бірнеше мақалаларын жариялады. Олардың бірі 1919 жылдың маусым айындағы санында «Ауыл қажеттіліктері (қырғыз өмірі туралы очерктер)» деп аталды. Басылымның бір данасы Оңтүстік Қазақстан аймақтық мемлекеттік мұрағатының қорларында сақталған / бұрынғы партархив/, сақтау бірлігі [ОҚРА, КП № 336/4]. 1920 жылдардың басында С.Сәдуақасов бастапқыда Омбыда, содан кейін Петропавлда «Бостандық туы» деген атпен басылып шыққан «Кедей сөзі» газетін шығаруға белсенді қатысты. Оның ағартушылық-насихаттық мақалаларының тақырыбы кооперация тақырыбына қатысты болды, себебі жергілікті қазақ халқы ЖЭС мәнін түсіндіруді қажет етті. Яғни, оны шаруашылық мәселелері және оның тиімділігіне қалай қол жеткізу керектігі көбірек қызықтырды. Оның ұстанымының мәні 1928 жылғы «Большевик» журналының № 1-дегі

«Ұлттар мен ұлтшылдар туралы» сенсациялық мақаласынан көрінді. Қазақ республикасының жаңа Үкіметі құрылғанда Смағұл КазЦИК-тің хатшысы болады, бірқатар БАҚ редакторы міндетін атқарады, Мемжоспар төрағасы, ағарту халық комиссары лауазымында қызмет атқарады, Мәскеуде көлік коммуникациялары инженері болып қайта маманданады. Алайда Агрономия мен егіншілік негіздерін білу оған Түркістанның қосылатын облыстарының аумақтары мен ресурстары туралы ақпаратты жүйелеу кезінде пайдалы болды. Оның Орта Азиядағы ұлттық-аумақтық межелеу тақырыбындағы жарияланымдарында Сырдария және Жетісу облыстарының аридтік (қуаңшылық) дәрежесіне сипаттама берілген. Бұл факт толстойшылықтың қазақ жастарының санасына жерге және онда жұмыс істейтін адамдарға құрметпен қарау тұрғысынан нақты әсерін көрсетеді.

Қорытындылар

Жоғарыда келтірілген мысалдар коммунистердің өз ізденістерінсіз біркелкі түсініктегі қауым емес екендігін дәлелдейді. Олардың арасында халықтың, мемлекеттің тағдыры туралы жаһандық жоспардың сұрақтарына жауап іздеген көрнекті тұлғалар болды. Толстойшылық ұлттық емес және конфессиялық емес сипатқа ие болды, ол қазақтың озық зиялы қауымының көзқарасына да әсер етті. Толстойдың өсиеттері зорлық-зомбылықсыз ерікті тәжірибенің үлгісі ретінде Даланың автохтонды тұрғындары үшін қоныстану тұрғысынан пайдалы болды. Орыс классигінің әдеби данышпаны Қазақстанда құрметтеушілер мен аудармашыларға, әсіресе оның шығыс сюжетті шығармалары қызығушылыққа ие болды. Орынборда, Омбыда жұмыс істеген, 1920 жылдардағы РКП(б) мүшелері болған қазақтар арасында Смағұл Сәдуақасов рухани ізденістерімен ерекшеленеді. Ол ауыл мектебіндегі дәстүрлі мұсылман тәрбиесімен шектелмей, Л.Толстойдың мақалаларының, О. Шпенглердің кітаптарының мәнін қызығушылықпен тануға тырысты. Коммуна ұжымдық ауылшаруашылық моделі ретінде Қазақстандағы жұмыс кезеңінде оның қызығушылығының нысаны болды. Сәдуақасовтың Омбы кезеңінде оның коммуналарға жеке қатысуын біржақты анықтау мүмкін болмады. 1915-1916 жылдары Омбыда оқып жүрген кезінде Л.Н.Толстойдың идеяларына адалдығы кейіннен Азаматтық соғыс жылдарында Алаш идеологиясының басымдықтарына ауысты (1917

жылдың соңы – 1919 жылдың Наурызы). Омбы қаласы азаматтық күрестің орталығы болды және бұл фактор байырғы халық үшін әртүрлі саяси күштердің ұстанымдарын түсіндіру мақсатында Омбыда құрылған «Кедей сөзі» (1920) қазақ газетінің редакциясында жұмыс істеуге белсенді көшкен қазақ жастарының дүниетанымына елеулі әсер етті. Көрсетілген кезеңде Смағұл Сәдуақасов кооперацияның пайдасы туралы бірқатар мақалалар жазғаны кездейсоқ емес. Кеңес өкіметінің аймақтағы түпкілікті жеңісінен кейін, рақымшылық жасалған алаштықтармен бірге Сәдуақасов ресми түрде большевиктік платформаға көшеді. Орынбор кезеңінде (1920-1924) Қазақ КСР Орталық Атқару Комитеті және Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінің мүшесі бола отырып, Сәдуақасов толстойшылықтан кетеді және Семей және Торғай облыстарында нұсқаушы ретінде, республикалық комсомолды ұйымдастыру бойынша белсенді түрде қатысады, өзін халық ағарту комиссариатында, Республиканың Мемжоспарларында жұмыста, әдеби қызметкер, «Өртен» газеттерінің редакторы және т.б. ретінде көрсетті. Келесі, Қызылорда кезеңі (1925 - 1927 Наурыз) күтпеген жерден, дәлірек айтқанда, астаналық облысқа австриялық қоныс аударушылардың келуімен және «Ульфельд» коммунасының құрылуымен С.Сәдуақасовты толстойшылыққа қайтарады. Халық ағарту комиссары ретінде Смағұл коммунаға 1926 жылдың мамыр – маусым айларында «Еңбекшіл қазақ» Республикалық басылымдарының және «Қызыл Қазақстан» журналының редакторы ретінде, коммуналардың балаларын мектепте оқыту мәселелері бойынша және Омбы оқу орнының дипломы бар құштар агроном ретінде барады. Осы кезеңдегі мақалаларда ол жергілікті халық арасында ұжымдық шаруашылықтың осы түрін танымал етуге бағытталған ынтымақтастықтың мақсаттары мен міндеттеріне қайта оралады. [Мұқанова, 2013б: 52]

С.Сәдуақасовтың қызметінің келесі, Ташкент кезеңі (1927) - революцияға дейін белгілі болған Түркістан, Ташкент маңындағы Толстой коммуналарына деген оның қызығушылығын және баруын тіркеу үшін тым қысқа мерзім. [ЦГА РУзб. Ф.46]. Оп. 1. Д.351. Л. 75-75об.] Қазпедвуз ректоры Сәдуақасов көрсетілген кезеңде ұлттық-мемлекеттік құрылыстың ерекшелігіне және индустрияландыру практикасына толық көңіл бөледі. Соңында, С.Сәдуақасовтың (1928 - 1933) Мәскеу өмірі мен қызметінің соңғы кезеңі коммуникация инженерінің жаңа мамандығын

игерумен толықты, көлік инженерлері институтында оқиды. Сонымен қатар ол Шығыстану институтында ғылыми қызметкер ретінде жұмыс істейді және аймақтық өлкетану бойынша еңбектер шығарады. Оның қысқа өмірінің соңғы кезеңі Донбасс-Мәскеу ірі болат магистралінің құрылысы аймағында жұмыс істеуге келді және қарама-қайшы болса да, факт: дәл сол кезде 1932-1933 жылдары ол нашар фермаларға салық салудың қате тәжірибесінің салдары ретіндегі құрылыс аймағындағы шаруа көтерілістерінің куәсі болды, бұл тәжірибе егіннің жетіспеушілігі жағдайында әлеуметтік дағдарысқа әкелді. Яғни, өзінің белсенді әлеуметтік пайдалы қызметі барысында С.Сәдуақасов Мемлекеттік тұрғыдан Қазақстанның халық шаруашылығындағы егіншіліктің рөлін нақты түсіне отырып, аграрлық практикаға баса назар аударады. Ерте қоғамдық және әдеби белсенділік, Л. Толстойдың еңбектерімен және толстойшыл коммуналарының моделімен танысу ҚазАКСР Үкіметінің жас мүшесіне журналистік жұмыста және ол барған коммуналардың мүшелерімен қарым-қатынаста қажетті дәлелдерді табуға көмектесті.

Әлеуметтік теңдік, зорлық-зомбылық, өзін-өзі жетілдіру, зұлымдыққа қарсы тұру, әңгімелер мен уағыздар арқылы ағарту, вегетарианизм - толстойшылықтың дәуірдің құлдырауы мен монархия дағдарысындағы осы және басқа постулаттары танымал болды, бұл оның Ресей мен Жапониядағы ізбасарларының мысалында айқын көрінеді. Кейбіреулер оларды ауылшаруашылық коммуналарының негізінде іс жүзінде енгізді, ал басқалары әдеби қызметтегі идеялық еліктеу және шығармашылық жобалар тұрғысынан, ал басқалары – толстойшылықтың бірлесіп тұру нормаларының мағынасына сүйенді. Әрине, Л.Н. Толстойдың идеяларының әсері бүкіл Еуразия бойынша зерттеу кезеңінде, Бірінші дүниежүзілік соғыстың басталуымен келген үмітсіздіктің «түнегіндегі жарық сәулесі» бола отырып, таралды. XX ғасырдың басындағы қазақ шындығы, өлкеде кең таралған дін ретіндегі Ислам, Құран негіздері мен аз пәндері бар ауыл мектептері, негізінен жазуға, оқуға және есептеуге үйретті. Сәдуақасовтың әкесі араб жазуын білген. Қарама-қайшы болса да, бірақ факт: толстойшылық жоғарыда сипатталған әлеуметтік жүгі бар жас жігітті қызықтырады. Сәдуақасов жас кезінде Толстойдың жақтаушысы бола отырып, исламнан, ата-баба дінінен бас тартты деп айту дұрыс болмас еді.

Мұндай пікірмен бірнеше себептер бойынша келісу мүмкін емес.

Бірінші. Зерттелетін тарихи кезеңдегі - XX ғасырдың басындағы толстойшылық - конфессиядан тыс ілім болды. Тиісінше, толстойшылыққа қосылған адам оған туылған кезде берілген діни сәйкестіліктен ажырауға міндетті емес еді. Сәдуақасов негізгі постулаттарды меңгеріп, партбилетке қарамастан классиктің идеяларына құрмет көрсетті.

Екінші. Н.Бердяевтің мақала мәтінінде келтірілген «сіңісу», толстойшылыққа және басқа да бағыттар мен жүйелік ілімдерге сәйкес, Батыс Сібір – Қазақстан аймағында дәстүрлі нанымдардан үзілді-кесілді бас тартуды болжаған жоқ. Сунниттік мұсылман қазақтар әлем туралы өз түсініктерін толстойшылық арқылы толықтырды, бұл өздігінен қызықты және егіншілікті, ауылшаруашылық коммуналарын ұйымдастыруды практикалық тұрғыдан білуге әкелді. С.С. Сәдуақасовтың қызметінде теориялық білім кейіннен публицистикада көрініс тапты. Оның қазақ газеттерінде жарияланған кооперацияның пайдасы туралы бірқатар мақалалары белгілі.

Батыс Сібір мен Қазақстан аймағындағы толстойшылық туралы мәліметтерді зерттеу және салыстырмалы талдау бұл ілімнің XX ғасырдың басында тарағанын көрсетеді. XIX ғасырдың екінші жартысында ағартушылар Ы.Алтынсарин және басқалары негізін қалаған Лев Толстойды аудару дәстүрін дамыта отырып, Смағұл Сәдуақасов, Мұхтар Әуезов жастық шағында өздерін толстойшылықтарға жатқызған. Орыс классигінің шығармалары 1920- жылдардың басында бүркеншік атпен қазақ тіліне аударған Әлихан Бөкейхановтың бүлікшіл рухына қаныққаны құпия емес. Большевиктердің билікке келуімен, бастапқы кезеңде билік толстойшыларды «тап жаулары» санатына жатқызбады, сонымен қатар олардың ауылшаруашылық жұмысына және коммунаға деген ұмтылысын үлгі ретінде көрсетті. Австриялық қоныс аударушылардың қатысуымен жүргізілген эксперименттердің бірі жергілікті халық егіншілікке көбірек қосылады деген үмітпен Қазақ автономиялық республикасында ұйымдастырылды. Қазәл-кесі әкімшілігі индустрияландырудың басында әлі күнге дейін жерді иемденуге және оларды шетелдік азаматтарға ұзақ мерзімге жалға беруге құқылы болды, әрине, орталық биліктің нұсқауымен. Капиталистік елмен (Австрия) ынтымақтастықтың осындай мысалдары және астаналық, Сырдария облысында

шаруашылықты көтеру үшін техника мен субсидия алу кейіннен теріс нәтиже берді: Қазақ Үкіметі мүшелерінің көпшілігі қуғын-сүргінге ұшырады. Қарама-қайшылық мынада: сол кездегі ілімдер мен рухани тәжірибелер бірге өмір сүре алды, бірақ біртіндеп «негізгі» марксистік-лениндік идеологияның жалынында өртеніп кетті.

Әдебиеттер тізімі:

1. Петрова Е. Е. Российско-индийские исторические связи в документах и материалах архивов Л.Н.Толстого и музея-усадьбы «Ясная Поляна». Авто-реферат дисс.к.и.н. 2003.
2. Прокопчук Ю.В. Лев Толстой и индийская религиозно-философская мысль: точки соприкосновения // Сб мат.конф. «Лев Толстой и время». ТомГУ. Том 1. Выпуск 5. – Томск, 2010. – Б. 221–231.
3. Петухова Т. В. Коммуны и артели толстовцев в Советской России (1917–1929 гг.). – Ульяновск, 2008.
4. Green M. Tolstoy and Gandhi. Man of Peace. N.Y. 1983. 319 p.
4. Birukoff P. Tolstoy und der Orient. Brief und sonstige Zeugnisse uber Tolstois Beziehungen zuden Vertretern orientalischen Religionen. Zurich, Leipzig, 1925. 265 p.
5. Эдельштейн М. Расшифровка «Лев Толстой и толстовство». Радиокурс. Арзамас. <https://arzamas.academy/materials/1380>
6. Zorin, Andrei. Leo Tolstoy (Critical Lives). Reaktion Books. 2020.
7. Kentish, Jane. Leo Tolstoy. A Confession and Other Religious Writings. Penguin Classics. 1988. 240 p.
8. Parini, Jay. Last Steps: The Late Writings of Leo Tolstoy. Penguin Classics. 2009. 336 p.
9. Chesterton, Gilbert , Perris, George, Garnett, Edward. Leo Tolstoy. Petrocast eBooks .2013: 5027 KB
10. Воспоминания крестьян-толстовцев / сост. А.Б.Рогинский. М.: Книга, 1989. – 479 с.
11. Муканова Г.К. Смагул Садвокасов и Лев Толстой // Сборник материалов «5-е Багизбаевские чтения «Литература и язык в поликультурном пространстве». – Алматы, 2013б. – С. 156–159.
12. Петров Д.С., Должиков В.А. Коммуны толстовцев Западной Сибири: социальный состав и хозяйственно-экономическая деятельность // Известия Алтайского государственного университета. 2013. № 4 (80). – С.193-197.
13. Муканова Г.К. Социальная журналистика Казахстана. Первая треть XX в. Алматы: Казак университети, 2015. – 229 с.
14. Муканова Г.К. Публицистика Смагула Садвокасова. Алматы: Казак университети, 2013а. – 175 с.
15. Илина Н.У. Проблемы русско-казахских литературных связей: опыт систематизации // Диалоги классиков – диалоги с классикой: сб. науч. ст. Екатеринбург: Изд-во Урал. Ун-та, 2014. (Эволюция форм художественного сознания; вып. 4). – С. 181–193.

16. Смагулов Ж.К. Унисон великих (о переводах Ш.Кудайбердиевым произведений Л.Толстого) // Материалы Толстовского сборника-2012. –Тула: Издательство Тульского гос.педуниверситета, 2012. – 394 с.
17. Советская Сибирь. Новосибирск. № 54 (1892). 1926 марта 6. С.2. <https://www.prlib.ru/item/447870>
18. Акутагава Р. (2017) Ворота Расемон: рассказы. Пер.с яп. СПб.: Азбука, Азбука – Аттикус, 2017. – 544 с.
19. Бердяев Н. А. Самопознание (Опыт философской автобиографии). – М.: Книга, 1991.– 446 с.
20. Сатпаева Ш.К.Веяние времени. Избранные статьи и исследования. Том IV. – Алматы: Гылым, 2000. – 600 с.
21. Ромашкина С. Красная столица // Интернет-журнал Власть. ноябрь 2019 г. <https://vlast.kz/istorija/30638-krasnaa-stolica-kak-perenosili-centr-iz-orenburga-v-kzyl-ordu.html>.

СҰЛТАНОВ Болат Қылышбайұлы

Қазақстан-Неміс университеті жанындағы
Халықаралық және аймақтық ынтымақтастық
зерттеу институтының директоры,
тарих ғылымдарының докторы, профессор
(Алматы қ.)

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘРТІПТІ ҚАЙТА ҚАЛЫПТАСТЫРУ КОНТЕКСТІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН-РЕСЕЙ ҚАТЫНАСТАРЫ

COVID-19-жаһандық апат

Әлем қиын кезеңді бастан кешуде. Қазақстан Президенті Қ.К.Тоқаевтың айтуынша, коронавирус әлемдік қоғамдастық үшін қатаң сынаққа айналып, халықаралық ынтымақтастықтың кемші тұстарын айқын көрсетіп берді. Пандемия жаһандық державалар арасында сенім дағдарысын күшейтті. Алдын алу дипломатиясы мен жанжалды реттеудің қолданыстағы тетіктері елеулі кедергілерге ұшырады. Терроризм, түрлі гибридті соғыстар, климаттың өзгеруі мен қарулы шабуылдар қауіпсіздікке төнетін қатерлерді күшейтіп отыр [1].

Біз коронавирустық індетке, климаттың өзгеруіне, кедейлікке, терроризмге қарамастан лагерьлерге бөліну күшейіп келетін заманда өмір сүріп жатырмыз. Адамдарды бірлесіп құтқару жолдарын іздеудің орнына жекелеген елдер «вакциналық ұлтшылдықты» ұстанды, нәтижесінде экономикасы әлсіз мемлекеттер вакцина алу мүмкіндігі жоқ болып шықты.

Коронавирус және Қазақстан-Ресей қатынастары

Коронавирустың салдарынан мемлекеттер арасындағы қатынастар «менің үйім - менің қамалым», «әркім өзі үшін» форматтарына ауысты. Өткен жылдың көктемінде пандемияның басталған кезінде дамыған мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастар шекаралардың жабылып, елдердің бір-бірінен оқ-

шаулануымен ерекше таң қалдырды. АҚШ мұның жарқын мысалы, ол алдымен өз шекарасын ЕО-ға мүше елдерден, содан кейін Канададан жауып тастады.

2020 жылдың көктемінде Еуропалық Одаққа мүше мемлекеттер Италияға жедел медициналық көмек көрсету, соның ішінде: жасанды желдету аппараттарын, сынақ жүйелерін, қорғаныс маскаларын және т.б. жеткізу туралы өтінішіне құлақ аспады. Еуропалық Одаққа мүше басқа елдерге қорғаныс маскаларын экспорттауға тыйым салған Германия үкіметінің қатал ұстанымы ешкімді таңқалдырмады. Брюссель коронавирусты емдеу үшін дәрі-дәрмектер мен медициналық техниканы ЕО-дан тыс жерлерге әкетуге тыйым салатынын айтты.

Осыған байланысты Қазақстан мен Ресей қарым-қатынастың түбегейлі қарама-қарсы сипатын көрсетті, олар коронавирустық пандемияны жеңу үшін басынан бастап ынтымақтастықта болды. 2020 жылдың 20 наурызында Президенттер Қ.К. Тоқаев пен В.В. Путин телефон арқылы коронавирус індетінің таралуын болдырмау үшін жүйелі іс-шараларды үйлестіріп, іске асыру жөнін талқылады. Бұған дейін Ресей Қазақстанға 40 мың сынақ тестін жіберген болатын [2]. Кейін қазақстандық тарапқа тағы 60 мың сынақ тесті жіберілді.

7 жылдың 2020 шілдесінде Ресей үкіметі Қазақстанға РФ ТЖМ ұшақтарымен жеткізілген дәрі-дәрмектерді, жеке қорғаныс құралдарын, медициналық бұйымдарды сатып алу үшін 150 миллион рубль көлемінде гуманитарлық көмек көрсетті.

Өткен жылдың жазында Қазақстанға облыстық ауруханалардың инфекциялық бөлімшелерінде жұмыс істеу үшін бірнеше ресейлік дәрігерлер тобы жіберілді. Атап айтқанда, 2020 жылдың 6 шілдесінде Ресей ТЖМ арнайы рейсімен Ресейдің Денсаулық сақтау министрлігі мен Роспотребнадзор дәрігерлер тобы келді. 32 адамнан тұратын топқа пандемиямен күресте қазақстандық дәрігерлерге консультациялық және практикалық көмек көрсеткен эпидемиологтар, вирусологтар және басқа да бейінді бағыттағы дәрігерлер кірді.

Президент Қ.Тоқаев пен Ресей президенті В.Путин Қарағандыдағы фармацевтикалық комбинатта ресейлік «Sputnik V» вакцинасын өндіру туралы келісімге қол жеткізді, онда 2020 жылдың 15 наурызына қарай 20 мың доза өндірілді және жыл соңына дейін 600 мың доза өндіру жоспарлануда [3]. 2021 жылдың соңына дейін Қазақстанның 6 миллион азаматын вакцинациялау жоспарлануда.

Үстіміздегі жылдың 22 наурызында Мәскеуде ҚР және РФ Үкімет басшыларының келіссөздерінде Қазақстанға «Sputnik V» ресейлік вакцинасының 4 миллион дозасын жеткізу туралы келісімге қол қойылды.

Осылайша, қазіргі жағдайда, елдер мен континенттердің шекараларын оңай еңсеретін коронавирус тек егемен мемлекеттердің тұрақтылығын, мемлекетаралық қатынастарды ғана емес, сонымен қатар халықаралық және аймақтық ұйымдарды сынаққа алған кезеңде, Қазақстан-Ресейдің одақтастық қатынастары өзінің беріктігі мен сенімділігін танытты.

Еліміздің сыртқы саяси басымдықтары туралы Қазақстан Республикасы сыртқы саясатының 2020-2030 жылдарға арналған тұжырымдамасы

2020 жылғы 6 наурызда ҚР Президенті Қ.К.Тоқаев Қазақстан Республикасының сыртқы саясатының 2020-2030 жылдарға арналған жаңа тұжырымдамасын бекітті, онда Қазақстан Республикасының таяудағы онжылдыққа арналған сыртқы саяси басымдықтары тұжырымдалған.

Қазақстанның жаңа сыртқы саяси тұжырымдамасында Ресей Федерациясымен қатынастарға ерекше мәртебе берілді, атап айтқанда - «Ресей Федерациясымен одақтастық қатынастарды» одан әрі дамыту [4] күшейтіледі.

Қазақстанның басқа жетекші елдермен қарым-қатынасының форматы былайша тұжырымдалған:

- ҚХР-мен жан-жақты стратегиялық әріптестік;
- АҚШ-тағы кеңейтілген стратегиялық серіктестік;
- Орталық Азия мемлекеттерімен стратегиялық өзара қарым-қатынастар;
- Еуропалық Одақпен және ЕО-ға мүше мемлекеттермен кеңейтілген әріптестік және ынтымақтастық.

Көпжақты дипломатия саласында Қазақстанның басым бағыттары ретінде Қазақстан мен Ресей жетекші орын алатын ұйымдар көрсетілген. Атап айтқанда:

- Еуразиялық экономикалық одаққа (ЕАЭО) қатысушы мемлекеттермен тығыз қатынасты жалғастыру;
- Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттермен екіжақты және көпжақты өзара қатынастарды дамыту;
- Орталық Азия аймағындағы көпжақты диалог пен ынтымақтастықты кеңейту;

- Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының (ШЫҰ), Азиядағы өзара іс-қимыл және сенім шаралары кеңесінің (АӨСШК) қызметіне белсенді қатысу [5].

Қазақстан Республикасының Ресей Федерациясымен қатынастары. Саяси саладағы ынтымақтастық.

Тәуелсіздік алған сәттен бастап Қазақстан өркениетаралық, конфессияаралық және этносаралық диалогты нығайтуды жақтай отырып, өзін Батыс пен Шығыс арасын байланыстырушы буын ретінде көрсетіп келеді. Осыған баланысты Қазақстан мен Ресей объективті түрде өзара стратегиялық әріптес, одақтас. Ресей ядролық держава ретінде Қазақстан үшін ұлттық қауіпсіздіктің кепілгерлерінің бірі. Өз кезегінде, Қазақстан Ресейді оңтүстік-шығыс бағытындағы сын-қатерлер мен қауіптерден қорғайды, сондай-ақ Ресей үшін Азия елдерімен байланыстырушы көпір болып табылады.

Ресей Федерациясы Қазақстан Республикасының тәуелсіздігін 1991 жылдың 17 желтоқсаны – тәуелсіздік жарияланғаннан кейінгі келесі күні таныды. Қазақстан өз кезегінде Ресейдің тәуелсіздігін 1991 жылдың 20 желтоқсанында мойындады.

Қазақстан мен Ресей арасындағы 7.513 шақырымдық шекара әлемдегі ең ұзын құрлықтық шекара болып табылатынын, оның бойында 7 қазақстандық және 12 ресейлік аймақ бар екенін ескеру қажет.

Негізгі екі жақты құжаттар Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясы арасындағы достық, ынтымақтастық және өзара көмек туралы шарт (1992 ж.25 мамыр) және ХХІ ғасырға бағдарланған мәңгілік достық пен одақтастық туралы Декларация (1998 ж. 6 шілде) болып табылады.

Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясы арасындағы өзара тиімді ынтымақтастықтың дамуы көбінесе тарихтың, мәдениеттің, дәстүрлердің, менталитеттің ортақтығымен ғана шектелмейді. Еуразиялық мемлекеттер болып табылатын Қазақстан мен Ресей де ұқсас полиэтникалық жағдай қалыптасқан: Қазақстанда 4 миллионға жуық этникалық орыстар, ал Ресейде бір миллионға жуық этникалық қазақтар тұрады.

Қазақстан мен Ресейдің, қазақ және орыс этностарының өзара қарым-қатынастары әртүрлі, кейде күрделі тарихи жағдайларда дамыды. Тарихи өткенге, оның ішінде кеңестік кезеңге диалектикалық тұрғыдан қарау керек. Ресей және кеңес мемлекеттерінде орын алған қайғылы оқиғалармен қатар, Қа-

зақстан Республикасының егемен мемлекет ретінде қалыптасуы үшін дәл осы кеңестік кезеңде әлеуметтік-экономикалық және саяси алғышарттар жасалғанын мойындау керек. Өткен ортақ тарихи кезеңдегі теріс проблемаларды біржақты айту, әкімшілік-командалық жүйенің кемшіліктерін тек тек бір этникалық топтан көру, айыптауы дұрыс емес және тек Ресеймен және басқа көрші мемлекеттермен қарым-қатынастың нашарлауына әкелуі мүмкін.

Осыған байланысты Ресей Федерациясы Мемлекеттік Думасының депутаттары В.Никонов пен С.Федоров күтпеген мәлімдеме жасады, оларға кейінірек Ресей Федерациясының бұрынғы Мәдениет министрі В.Мединскийдің Қазақстан аумақтары туралы пікірі қосылды. Қазақ русофобтары үшін бұл жағдай тамаша тарту болды, ойланбай айтылған демагогиялық мәлімдемелерде көтерілген мәселе бойынша РФ-ның Сыртқы істер министрі С.Лавров, қорғаныс министрі С. Шойгу жауап берді.

Бұл мәселе бойынша ҚР-ның РФ-дағы Елшісі Е.Көшербаев нақты жауап берді, ол ресейлік саясаткерлерге өз сөздерінде өте сақ болуға және әртүрлі қауесеттер мен жорамалдарға себеп бермеуге шақырды. Е.Көшербаевтың айтуынша, көптеген ресейлік депутаттардың қазіргі таңда Қазақстанға қатысты пікірлері оң бағыт алған, себебі ресейлік тарап «мұндай жөнсіз мәлімдемелер Ресей Федерациясының ресми ұстанымына қайшы және екі мемлекет арасындағы бейбіт көршілікке, одақтастық қатынасқа кері әсерін тигізеді» деп түсінеді [6].

Ресей Федерациясының ҚР-дағы Елшісі А.Бородавкин де принципалды ұстаным ұстанатынын көрсетті, ол 2021 жылғы 10 ақпанда берген сұхбатында мынаны мәлімдеді: «бұл мәлімдемелер Ресейдің ресми ұстанымына қайшы келеді. Біздің елдеріміз арасындағы шекара Шартпен бекітілгенін және ұзындығы бойынша толық межеленгенін атап өткім келеді. Ресей-Қазақстан арасындағы күн тәртібінде аумақтық бөліністі қайта қарау жөніндегі талаптар жоқ. Ресей Федерациясы Қазақстан Республикасының егемендігін, тәуелсіздігін және аумақтық тұтастығын құрметтейді. Бұл ретте шекара Ресей мен Қазақстанды бөлмейді, одақтастар мен интеграциялық әріптестер болып табылатын елдеріміз бен халықтарымызды біріктіреді. Ресей мен Қазақстан арасындағы достық қатынастарға зиян келтіру мақсатын көздейтіндер ғана «аумақтық бөліністі қайта қарау бойынша тақырыпты» жасанды түрде көтеруді жалғастыруда. Ал Қазақстан мемлекетінің қазіргі шекарасы-

ның қалыптасуының көпғасырлық тарихына келетін болсақ, бұл біздің елдеріміз арасындағы сыртқы саяси жанжал тудыруға себеп емес, бұл ғалымдардың зерттеу нысаны [7].

Еуразия кеңістігінде қауіпсіздіктің кең және ашық кеңістігін және өзара тиімді экономикалық және гуманитарлық ынтымақтастықты құру екіжақты ынтымақтастықтың маңызды бағыттарының бірі болып табылады.

ҚР мен РФ арасындағы сауда-экономикалық ынтымақтастық.

Ресей Федерациясы Қазақстанның ең ірі сауда серіктесі болып табылады (ҚР тауар айналымының 21,3%), одан кейін Қытай (15,9%), сосын Франция, Италия, Нидерланды, АҚШ, Германия, Испания, Түркия, Жапония, Корея Республикасы.

2020 жылы коронавирус пандемиясы мен жаһандық экономикалық рецессия Қазақстанның сыртқы сауда байланысына теріс әсер бергеніне қарамастан, Қазақстан-Ресей тауар айналымы 2020 жылы \$18,2 миллиардты (2019 жылы - \$19,6 миллиард, яғни Қазақстанның барлық сыртқы сауда айналымының 20,21%) құрады. Ал Қазақстанның әлемнің жетекші державасы - АҚШ - пен тауар айналымы, әдетте, \$2 млрд - тан аспайды (2020 жылы - \$1,3 млрд.; 2019 жылы - \$2 млрд.; 2018 жылы - 2,1 млрд.; 2017 жылы - \$1,3 млрд.).

Қазақстанда Ресей капиталының инвестициясы арқылы 10 мыңнан астам кәсіпорын жұмыс істейді, бұл шетелдік қатысуы бар кәсіпорындардың жалпы санының 36,1% - ын құрайды. Салыстыру үшін: Қазақстанда 700-ден астам американдық кәсіпорын өз қызметін жүзеге асырып отыр.

Үстіміздегі жылдың 23 наурызында Қазақстан мен Ресей Президенттерінің телефон арқылы сөйлесуі барысында сауда-экономикалық және әскери-техникалық ынтымақтастықтың қазіргі жай-күйіне, сондай-ақ Қазақстанда цифрлық платформа құру туралы келісімге жоғары баға берілді. Қ. Тоқаев авиация, автомобиль жасау, химия индустриясы салаларындағы бірлескен жобаларға қатысты қанағаттанушылық білдірді. Оның пікірінше, осы жылдың көктемінде Қазанда екі мемлекет Үкіметтері арасында 2021-2025 жылдарға арналған экономикалық ынтымақтастықтың кешенді бағдарламасына қол қою сәті өтеді. Мемлекет басшылары Еуразиялық экономикалық одақтың әлеуетін одан әрі нығайтуға қатысты ұстанымдардың бір екенін атап өтіп, әріптестіктің осы бағыты бойынша тығыз өзара іс-қимыл жасауға келісті [8].

ҚР Президенті Қ.Тоқаевтың пікірінше, энергетика саласындағы екіжақты ынтымақтастық белсенді дамып келеді. «Теңіз-Новороссийск» мұнай құбыры бойынша Каспий құбыр консорциумы шеңберінде әлемдік нарыққа 500 миллион тоннадан астам мұнай жеткізілді. Қазақстандық «теңіз», «Королевское», «Қарашығанақ» кен орындарында, сондай-ақ трансшекаралық «Хвалынское», «Центральное», «Құрманғазы» кен орындарында бірлескен жұмыстар табысты жүргізілуде. «Лукойл» компаниясы Алматы облысында дайын майлар өндіретін кәсіпорынды іске қосты [9].

2021 жылғы 22 наурызда Мәскеудегі үкіметаралық келіссөздерде ҚР мен РФ Үкіметінің басшылары А.Мамин, М.Мишустин екіжақты сауда-экономикалық ынтымақтастықтың өзекті мәселелерін талқылады. А.Маминнің РФ Өнеркәсіп және сауда министрі Д. Мантуровпен және ресейлік тікелей инвестициялар қорының бас директоры К. Дмитриевпен (өңдеуші өнеркәсіптегі - фармацевтика, машина жасау, металл өңдеу, химия өнеркәсібіндегі бірлескен жобаларды іске асырудың жай-күйі мен перспективалары, сондай-ақ екіжақты форматта және ЕАЭО шеңберінде сауданы кеңейту); «Росгеология» басқармасының төрағасы С.Горковпен (геология саласындағы екіжақты өзара іс-қимылдың өзекті мәселелері); «Роскосмос» мемлекеттік корпорациясының бас директоры Д. Рогозинмен (ғарыш саласындағы ынтымақтастық жобалары) жұмыс кездесулері сәтті өтті.

Қазақстан-Ресей іскерлік ынтымақтастығының маңызды құрамдас бөлігі өзара инвестициялар болып табылады. Президент Қ.Тоқаев Ресей мен Қазақстанның XVI өңіраралық ынтымақтастық форумында (Омбы, 2019 жылғы 7 қараша) сөйлеген сөзінде 2005 жылдан бастап 2018 жылға дейін Ресей экономикасына салынған қазақстандық инвестициялар көлемі \$4 миллиардтан астам соманы құрағанын атап өтті. Қазақстан экономикасына Ресей инвестицияларының жинақталған көлемі тек 2005 - 2020 жылдары ғана \$40 млрд-тан асты [10]. Осыған байланысты Ресейден Қазақстан экономикасына тікелей инвестициялар көлемі АҚШ-тан ТШИ көлемінен едәуір асып түсетінін атап өту қажет, мәселен, тәуелсіздік жылдары Қазақстан экономикасына АҚШ-тан ТШИ көлемі негізінен мұнай-газ секторында \$36,5 млрд.құрады.

Екіжақты ынтымақтастықтың өзегі өңіраралық ынтымақтастық болып табылады, оған тауар айналымының 70% тиесілі. Қазіргі уақытта Қазақстанның барлық облыстарымен өзара

тиімді байланыстарды Ресейдің 85 субъектісінің 76-сы жүзеге асырады. Қ.К. Тоқаевтың В.В. Путинмен ү.ж. 23 наурызда өткен телефон арқылы сөйлесуі кезінде екі көшбасшы кезекті XVII аймақаралық форумды мүмкіндігінше бетпе-бет форматта өткізудің маңыздылығын атап өтті, бірақ егер бұл мүмкін болмаса, онда бейнеконференциялық байланыс режимінде өткізетіндерін айтты [1].

2020 жылғы 20 қарашада «Астана» халықаралық қаржы орталығының алаңында Қ.Тоқаевтың қатысуымен цифрландыру саласындағы ынтымақтастық туралы Қазақстан-Ресей меморандумдарына қол қойылды.

Сонымен қатар, бірқатар шешілмеген проблемалар бар. Қазақстан өз тауар өндірушілердің Ресей нарығына шығуына тосқауыл болатын шектеулерді жоюды ұсынады.

Біздің еліміз Еуразияның солтүстігі мен оңтүстігін, батысы мен шығысын, Еуропалық одақ, Таяу Шығыс және Оңтүстік - Шығыс Азия елдерін біріктіретін Еуразиялық көлік-логистикалық хабқа айналумен үдемелі қарқынмен айналысады. Соңғы онжылдықта Қазақстан өзінің көлік инфрақұрылымына \$30 миллиардтан астам инвестиция салды. 2 мың шақырымнан астам темір жол салынды, 7 мың шақырым автомагистраль қайта жаңартылды. Жыл бойы 5 порт, 5 мұнай-газ трансшекаралық газ құбыры, 2 трансшекаралық теміржол магистралі, 1 Халықаралық шекара маңы ынтымақтастық орталығы пайдалануға берілді.

2025 жылға дейін Қазақстан көлік - логистикалық жобаларға қосымша \$20 миллиард инвестиция салуды жоспарлап отыр.

Қазақстан арқылы қазір 9 теміржол, 6 Автомобиль және 4 халықаралық әуе дәлізі өтеді. Қытайдың Ляньюньган портындағы логистикалық орталықтың құрылысы Қазақстанға алғаш рет Тынық мұхитына тікелей шығуға мүмкіндік берді.

Айта кету керек, көлік тасымалы айтарлықтай тиімді бизнес болып табылады. Қазіргі уақытта көлік логистикасы Қазақстанның жалпы ішкі өнімінің (ЖІӨ) 8,1%-ын құрайды. 2009 жылдан бастап Қазақстандағы жүк тасымалдарының көлемі 2 есеге жуық - 2019 жылы 2,4 миллиард тоннадан 4,2 миллиард тоннаға дейін ұлғайды. Бұл ретте жүк автомашиналарының үлесіне жүк тасымалдарының 80,6%, теміржол көлігінің үлесіне - 10,9%, құбыржолдарға, теңіз кемелері мен әуе көлігіне - 8,6% жүк келеді.

Осыған орай Қазақстан Батыс Еуропа - Батыс Қытай автомобиль жолы (Ресей, Қазақстан арқылы) бойынша транзиттік жүк тасымалдарын тезірек іске қосуды қолдайды. Автомагистраль-

дың бағыты (8.445 км.): Петербург – Мәскеу – Нижний Новгород – Қазан – Орынбор – Қазақстан – Қытай – Сары теңіз жағалауындағы Ляньюньган қаласына дейін айқындалған. Қытай мен Қазақстан өз учаскелерін тиісінше 3425 және 2787 шақырым жол салды. Ал Ресей, көптеген уәделеріне қарамастан, өзінің 2233 шақырымын ең жақсы жағдайда 2030 жылға дейін салады.

Біз ҚХР Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданынан Қазақстанның Шығыс Қазақстан облысы арқылы Ресейдің Омбы облысына арасындағы автомобиль бағыттары бойынша жүк тасымалдауды ұйымдастыру жөніндегі Қытайдың бастамаларын қолдаймыз.

Қазақстан мен Ресей Жеңістің одақтастары мен мұрагерлері.

1998 жылғы 6 шілдеде Мәскеуде Қазақстан мен Ресей Президенттері маңызды құжатқа - «Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясы арасындағы ХХІ ғасырға бағдарланған мәңгілік достық пен одақтастық туралы Декларацияға» қол қойғанын еске салғым келеді. Бұл құжаттың бірегейлігі оның атауында: әңгіме екі Дос мемлекет арасындағы мәңгілік достық туралы ғана емес, ХХІ ғасырға бағдарланған одақтастық туралы да болып отыр.

Жоғарыда аталған декларацияның негізінде одақтастық туралы айтылады. Бұл көп жоспарлы қатынастардың жаңа деңгейі. Иә, біздің елдеріміздің арасында проблемалар туындауы мүмкін, өйткені олар өздерінің ұлттық мүдделері бар екі тәуелсіз мемлекет. Бірақ одақтастық қағидаттарын ескере отырып, біз халықаралық аренада - БҰҰ, ЕҚЫҰ, ТМД, ЕАЭО, ҰҚШҰ, ШЫҰ және басқа да халықаралық ұйымдар форматында басшылыққа алуға тиіс ортақ стратегияны әзірлеуіміз керек.

Осыған орай Президент Қ.Тоқаевтың Ресеймен одақтастық ретінде мемлекеттік қатынастардың сипатын анықтаудағы қағидатты ұстанымын атап өткім келеді. Қ.К. Тоқаев Қазақстан Президенті лауазымына тағайындалғанға дейін Қазақстан мен Ресейдің одақтас екенін бірнеше рет айтқан болатын. 2019 жылғы 3 сәуірдегі өзінің Ресейге алғашқы ресми сапары кезінде президент Қ. Тоқаев 1992 жылғы Қазақстан-Ресей шартын дайындауға тікелей қатысқанын еске салды, оның айтуынша, «Біз елдеріміз арасындағы одақтастық қатынастарға көштік...». Ол Біз,- деп атап өтті, бұдан әрі Қазақстан басшысы: «... одақтастық қатынастардың не екенін және осыдан туындай-

тын міндеттемелерді жақсы түсінеміз, олар экономика, саясат, халықаралық қатынастар, гуманитарлық сала болсын барлық салаларда тығыз екіжақты өзара іс-қимылдың маңызды негізін қалайды» [12].

Қ. Тоқаев Қазақстан-Ресей одақтастық қатынастарына қатысты өзінің нақты ұстанымын қазіргі уақытта өзгерткен жоқ. Ү.ж. 8 сәуірде Қазақстанға жұмыс сапарымен келген РФ Сыртқы істер министрі С. Лавровпен кездесу барысында Қ. Тоқаев: «Қазақстан мен Ресей одақтас, стратегиялық әріптес болып табылады», - деп атап өтті [13].

Қ. Тоқаев кеңес халқының фашистік Германияны Ұлы Жеңісіне қатысты тағы бір өзекті мәселе бойынша да қағидатты ұстанымды ұстанады. Атап айтқанда, 2019 жылғы 3 қазанда Сочи қаласында РФ Президенті В.В.Путинмен кездесуде Қазақстан басшысы «Ұлы Отан соғысындағы Жеңіс - бұл біздің ортақ мерекеміз», - деп мәлімдеді. Сонымен бірге Қ.К. Тоқаев: «Мен өзім майдангердің ұлымын, ағам Тверь облысы Ржев ауданы Трубино ауылында жерленді», - деп өткенді еске алды. Сондықтан, Қ.К. Тоқаев: «Біз, әрине, Қазақстанда Ұлы Жеңіс үшін өз өмірлерін қиған жауынгерлерімізді еске алатын боламыз», - деп атап өтті [14].

Президент Қ. Тоқаевтың мұндай ұстанымы Қазақстан халқының басым көпшілігінің қолдауына ие. Бұған көптеген ондаған мың қазақстандықтар қатысатын Қазақстан қалаларындағы жыл сайынғы «Мәңгілік полк» шеруі дәлел бола алады.

Қазақстан мен Ресей екіжақты қатынастар форматында ғана емес, өңірлік және халықаралық ұйымдар – Шанхай ынтымақтастық ұйымы (ШЫҰ), Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт ұйымы (ҰҚШҰ) және т. б. аясында да ынтымақтастыққа мүдделі.

Терроризмге, сепаратизмге, экстремизмге қарсы іс-қимыл жөніндегі, оның ішінде терроризмге қарсы бірлескен әскери жаттығулар өткізу, есірткінің заңсыз айналымына қарсы бірлескен күрес жөніндегі қазақстан-ресей ынтымақтастығының ерекше маңызы бар. Осыған байланысты ҰҚШҰ-ны үдемелі сын-қатерлер мен қауіптерге бейімделген көпфункционалды халықаралық қауіпсіздік құрылымына айналдыру өзекті болып табылады. Орталық Азиядағы қауіпсіздік қатерлеріне бірлесіп ден қою жүйесін құруды қоса алғанда, ШЫҰ-ның Өңірлік терроризмге қарсы құрылымының қызметін жетілдірудің маңызы зор.

Әскери саладағы екіжақты ынтымақтастық.

2020 жылғы 16 қазанда Астанада Қазақстан мен Ресей Қорғаныс министрлері әскери ынтымақтастық туралы екіжақты шартқа қол қойды. РФ Қорғаныс министрі С.Шойгудың айтуынша, Қазақстан Ресейдің негізгі стратегиялық одақтасы және жақын серіктесі болып табылады. Ресейдің осындай кең және терең әскери ынтымақтастығы бар жалғыз елдің бірі [15]. 2021 жылғы 26 наурызда Ресей президенті В.Путин Мемлекеттік Думаға Ресей мен Қазақстан арасындағы Әскери ынтымақтастық туралы шартты ратификациялау туралы заң жобасын енгізді.

Екіжақты ынтымақтастықтың негізгі элементі бірлескен жауынгерлік даярлық, әскери-техникалық өзара іс-қимыл және кадрлар даярлау мәселелері болып қала береді. Қазақстан Қорғаныс министрлігінің ақпараты бойынша, өткен жылдар ішінде еліміздің Қарулы Күштері авиациялық техниканың, ӘШҚҚ құралдарының, Әскери-теңіз күштерінің мүліктерінің, оқ-дәрілер мен Ресейлік өндірістің қосалқы бөлшектерінің едәуір санын сатып алды. Қазақстан Ресей Қорғаныс министрлігінің әскери оқу орындарында Ресейдің мамандандырылған әскери орталықтары базасында жоғары, жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру және әскери қызметшілерді қайта даярлау бағдарламалары бойынша кадрлар даярлауға мүдделі. Бүгінгі таңда Ресейдің әскери жоғары оқу орындарында 731 қазақстандық әскери қызметші өтеусіз негізде білім алуда.

Қазақстан мен Ресей қорғаныс министрліктері арасындағы екі жақты әскери ынтымақтастық жоспарына сәйкес қазіргі уақытта Қазақстанда Ресей Қорғаныс министрлігі сынақ полигондарының жұмыс істеуі жолға қойылды, жеңілдетілген тәртіппен Қазақстан аумағы арқылы Ресей әскери жүктерінің транзиті мәселелері шешілуде, Қазақстанға Ресей әскери мақсаттағы өнімінің экспортының көлемі үнемі өсіп келеді.

Қазақстан Президенті Қ.Тоқаев Ресей Федерациясының Қорғаныс министрі С.Шойгуды екіжақты әскери және әскери-техникалық ынтымақтастықты дамытуға қосқан үлесі үшін I дәрежелі «Достық» орденімен марапаттады [16].

Мәдени-гуманитарлық саладағы ынтымақтастық.

Ресейдің Қазақстандағы және Орталық Азияның басқа елдеріндегі беделі мен ықпалы ғасырлар бойы әскери күш, экономиканың, өнеркәсіптік өндірістің дамыған деңгейімен

ғана емес, сонымен бірге ғылымның, білімнің, мәдениеттің, әдебиеттің, өнердің жоғары деңгейімен де байланысты болды. Сондықтан Ресейдің болашақта жоғары әлеуметтік-экономикалық мәдени-гуманитарлық даму елі болып қала бергені жөн болар еді.

Осыған байланысты біз Россотрудничествоның жаңа басшысы Е.Примаков өз қызметінің ауырлық орталығын Қазақстанға және ТМД-ның басқа елдеріне ауыстырады деп сенеміз. Біз әртүрлі көрмелерді өткізумен қатар, Россотрудничество ғылыми, білім беру, Мәдени және тілдік орталықтарды қолдауға, жаңа тәуелсіз мемлекеттердегі азаматтық қоғаммен жұмыс істеуге көбірек көңіл бөледі деп күтеміз.

Біздің ортақ тарихи жадымыз бар, бірақ соңғы 30 жыл ішінде Кеңес Одағының не екенін білмейтін адамдардың жаңа ұрпақтары өскенін ескеру қажет. Демек, жастармен жұмыс жасауда жаңа бірлескен тәсілдер, түйісу нүктелерін, ортақ тақырыптар мен өзара іс-қимыл салаларын іздеу қажет.

Білім беру саласындағы екіжақты өзара байланыс.

Қазақстан мен Ресей екі елдің білім беру және ғылыми ұйымдары арасындағы тікелей байланыстарды, оқытушылар мен студенттер алмасуды, жоғары білікті кадрлар даярлау саласында қолайлы жағдайлар жасауды көтермелейді. 2019-2020 оқу жылында Ресейдің жоғары оқу орындарында Қазақстанның 74 мыңға жуық азаматы білім алды, олардың 30 мыңнан астамы – Ресей бюджеті қаражаты есебінен. Бұл ретте жыл сайын Қазақстаннан 9 мыңнан астам талапкер бюджет орындарына сәтті түседі. Бұл Қазақстандағы ресейлік білімнің қажеттілігін айқын көрсетеді.

Қазақстан және Еуразиялық экономикалық одақ.

Қазақстан мен Ресей еуразиялық кеңістіктегі ықпалдастықтың локомотиві болып табылады. Интеграцияның жалпы әлеуеті есебінен әрқайсысының тұрақтылығы мен қауіпсіздігін нығайтуға бағытталған жаңа Тәуелсіз мемлекеттер интеграциясының нысаны ретінде Еуразиялық одақ құру идеясын ҚР Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаев 1994 жылғы 29 наурызда М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінде ұсынған болатын.

Қазақстан Еуразиялық экономикалық интеграцияның кезең - кезеңмен, әртүрлі жылдамдықты және әртүрлі деңгейлі

моделін мынадай схема бойынша ұсынды: ЕурАзЭҚ - Кеден одағы (КО) – Бірыңғай экономикалық кеңістік (БЭК) - Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО).

2015 жылғы 1 қаңтарда Еуразиялық экономикалық одақ ресми түрде өз жұмысын бастады. 2015 жылдың бірінші жартысында ЕАЭО-ға Армения мен Қырғызстан қосылды.

Қазақстан халқының көпшілігі ғасырлар бойы ынтымақтастықтың экономикалық, тарихи және мәдени-гуманитарлық салалары бойынша қарым-қатынаста болған Армениямен, Беларусьпен, Қырғызстанмен және Ресеймен интеграциялық ынтымақтастықта болуын қолдайды. Қазақстандағы интеграциялық көңіл-күй өмірінің көп бөлігі КСРО-да өткен аға буын өкілдеріне ғана емес, жастарға да тән.

Қазақстанда ЕАЭО тауарлар, қызметтер, капитал, еңбек ресурстары қозғалысының бірыңғай қағидалары бар экономикалық бірлестік ретінде қарастырылады. Қазақстан ЕАЭО-ның басқа мемлекеттермен ынтымақтастығын кеңейтуді күшейтуді жоспарлайды.

Қазақстанда еуразооптимистермен қатар еуразоскептиктер де бар. Соңғылардың сын пікірлеріне ҚР Сауда және интеграция министрі Б.Сұлтанов былай жауап береді: «ЕАЭО-ның Қазақстан үшін маңызы даусыз. 5 жыл ішінде бірыңғай экономикалық кеңістікте тауарлардың, қызметтердің, жұмыс күшінің және капиталдың еркін қозғалысын қамтамасыз ететін ұлтүсті заңнамасының қомақты массиві құрылды. ЕАЭО - да өнеркәсіптік кооперацияға үлкен екпін жасалып, кейіннен бірлескен өнім Үшінші елдерге шығарылады, ол біздің экономикамызды «құруға» көмектеседі және қалған сенімсіздік дәрежесін төмендетеді» [17].

Сонымен қатар, министр Б.Сұлтановтың айтуынша, ЕАЭО-да көптеген кедергілер мен шектеулер сақталуда, өйткені әрбір ел, оның ішінде Қазақстан да өз өндірушілерінің мүдделерін қорғайды. Бірақ ЕАЭО алаңында бизнестен түсетін, саудада кедергінің болуы туралы шағымдарды қарау мерзімдері үш айды құрайды, ал Дүниежүзілік сауда ұйымында (Қазақстан сол Ресеймен және Қырғызстанмен дауларда өз мүдделерін қорғайтын еді, ЕАЭО болмас еді) мұндай талап қою екі-үш жылға созылуы мүмкін. ЕАЭО-ның тағы бір проблемасы сақталып отырған Ішкі теңгерімсіздік болып табылады, онда Ресей басты сауда орталығы болып қала береді. Дегенмен, Қазақстан үшін өнімді өткізу нарықтары кеңеюде, кедендік

төлемдермен шығындар қысқаруда, еркін сауда аймақтары шеңберінде елдердің нарықтарына қол жеткізу жеңілдейді». Вьетнам, Сингапур, Сербия, Иран жекелеген Қазақстанмен, Ресеймен немесе басқа республикалармен емес, тұтастай Еуразиялық одақпен ынтымақтасқысы келетінін назарға алу қажет. Министрдің айтуынша, әлеуетті инвесторлардың көпшілігі өз бизнесінің кірістілігін Қазақстан нарығына бағдар ретінде емес, Ресейге (оның Орал маңы бөлігіне) экспорт әлеуеті тұрғысынан бағалайды. Қазақстан өзінің тауар өткізу жүйесінде Ауыл шаруашылығы өнімдерінің ағынын Сібірге де бағдарлайды.

Өкінішке орай, Одақ ішіндегі ынтымақтастықтың өзара тиімділігін күшейту мәселелері әлі де бар, жекелеген қатысушыларға санкциялық қысымға байланысты саудада кедергілер мен қиындықтар бар. Бірақ экономикалық және экономикалық емес пайдалар артық, деп есептейді ҚР Сауда және интеграция министрлігі [18].

Ресей мен ұжымдық Батыс арасындағы үдей түскен қарама-қайшылық жағдайында Лиссабоннан Владивостокқа дейінгі бірыңғай сауда-экономикалық және гуманитарлық кеңістікті құру, сондай-ақ ЕҚЫҰ-ның Астана декларациясына сәйкес (Астана, 2010 жылғы 2 желтоқсан) Еуразиялық қауіпсіздік аймағын құру жаңа қырғи қабақ соғысқа оралмаудың бірден бір жолы болуы мүмкін.

Халықаралық тәртіпті қайта қалыптастыру және Қазақстан - Ресей қатынастарының келешегі.

Қазіргі уақытта пандемияның әлемдік саясат пен жаһандық экономикаға әсері туралы көптеген пікірлер бар. Өкінішке орай, АҚШ-тың 46-шы президенті Дж.Байден жаһандық сын-қатерлердің жаңа кезеңін – пандемиядан климаттық дағдарысқа дейін және ядролық қарудың таралуына дейін, оның айтуынша, «АҚШ-пен бәсекелесуге ұмтылған Қытайдың өсіп келе жатқан амбицияларына қарсы тұру» және «Ресейдің АҚШ экономикасының беделін түсіруге және бұзуға деген берік ниеті» арқылы жеңуге болады деген қорытындыға келді. Бірақ АҚШ әлемдегі монополиялық көшбасшылықты жоғалтқандықтан, Байден көшбасшылық позициясын нығайту үшін жақын серіктес елдермен одақтарды қалпына келтіреді [19]. Осы мақсаттарды жүзеге асыру үшін Вашингтон Азияда, Азия-Тынық мұхиты аймағында Қытайға қарсы «төрттік» альянсын (АҚШ, Австралия,

Үндістан, Жапония) және Еуропада НАТО-ға негізделген АҚШ-тың анти-ресейлік альянсын құруға күш салуда.

Нәтижесінде халықаралық жағдайдың шиеленісуі барған сайын сезілуде, әскери күш қолдану қаупі артып келеді. Бұл, - дейді Ресей президенті В. Путин, - «қандай да бір сылтаумен әскери күш қолдану қаупін тудырады. Ол өз кезегінде планетада жаңа шиеленістік нүктелердің пайда болу ықтималдығын арттырады» [20].

Бұл тұрғыда посткеңестік ел Ресей мен АҚШ/Батыстың қарама-қайшылығының негізі. Қытайлық сарапшы Чжао Хуашэннің айтуынша, НАТО-ның посткеңестік кеңістікте келуі (ең алдымен Қара теңіз және Балтық аймақтарында) артып, Ресей мен Батыс арасындағы жаңа қырғи қабақ соғыстың ұрыс алаңына айналуы мүмкін [21].

АҚШ Орталық Азияда да белсенді жұмыс істеуде. Ресей Федерациясының Сыртқы істер министрі С. Лавровтың айтуынша, американдықтар Ресейдің осы аймақтағы одақтастарымен және стратегиялық серіктестерімен байланысын әлсіретуді мақсат етіп қойды.[22]

Ұжымдық Батыс пен Ресей арасындағы шиеленіскен қарама-қайшылықта Дж.Байденнің Ресей мен Қытайға қарсы стратегиясына қатысты Қазақстанға ерекше орын беріледі. Ақ үй Еуразиялық экономикалық одақтың едәуір бөлігі Қазақстан аумағы арқылы өтетін Жібек жолы Экономикалық белдеуімен ұштасуын үзуге тырысатын болады. Сонымен қатар АҚШ баламалы жобаны - Үлкен Орталық Азия (Жаңа Жібек жолы) жобасы шеңберінде Орталық және Оңтүстік Азия елдерінің интеграциясын жолға қоюға аса мүдделі.

Сонымен қатар АҚШ Орталық Азия елдерін Ресейдің басқыншылығына, Қытайдың экономикалық өктемдігіне сендіруге тырысатын болады. Бірақ, соңғы жиырма жылдық тарихқа көз салсақ АҚШ-тың халықаралық құқыққа қарамастан көптеген елдердің қауіпсіздігі мен территориялық тұтастығына қауіп төндіретіні айқын көрінеді.

1999 жылы наурызда АҚШ бастаған НАТО-ның Югославия Одақтас Республикасына қарсы әскери әрекетін еске түсіру жеткілікті. «Демократия және адам құқықтары» ұранымен НАТО авиациясы 78 күн ішінде Сербияның, Косово, Метохияның бейбіт қалаларын аяусыз бомбалады, оларға 31 мың бомба, оның ішінде 15 тонна әлсіретілген ураны бар оқ-дәрі тастады. Осы варварлық бомбалаудың салдарынан Сербияда жыл сайын

мыңдаған адамдар қатерлі ісік ауруынан қайтыс болады [23].

2001 жылы АҚШ бастаған коалициялық күштер терроризмге қарсы күрес сылтауымен Ауғанстанда соғыс қимылдарын бастады, нәтижесінде ол азаматтық соғысқа ұласты. Дж.Байден американдық әскерлерді Ауғанстаннан а. ж. 11 қыркүйегіне дейін шығару туралы уәдесіне қарамастан, бұл елдегі әскери араласудың салдары көптеген жылдарға созылатын болады.

2003 жылы АҚШ НАТО-дағы одақтастарымен бірге Иракта соғыс бастады, Бағдатты жаппай қырып-жоятын қару-жарақ пен террористерге көмек көрсетті деп айыптады.

2011 жылы АҚШ пен НАТО Ливияға қарсы әскери агрессия жасады.

Сол 2011 жылы АҚШ пен Батыс елдері адамның құқығын қорғау сылтауымен Сириядағы жағдайды тұрақсыздандырды. Сириядағы азаматтық соғыс нәтижесінде 500 мыңнан астам адам, негізінен бейбіт тұрғындар қаза тапты [24].

АҚШ пен батыс елдері рухтандырған «Араб көктемінің» нәтижелері олардың үміттерін ақтамады. Батыс сарапшыларының пікірінше, Ливия мен Йеменде хаос, Сирия мен Иракта соғыс жалғасуда, Мысырда әскери диктатура орнады. Бұрынғы күш саясатының зияндылығын АҚШ-тың қазіргі Мемлекеттік хатшысы Э.Блинкен мойындады: «Біз өте қымбат әскери араласу немесе авторитарлық режимдерді күшпен құлатуға тырысу арқылы демократияға ықпал ете алмаймыз. Біз бұл әдісті бұрын қолдандық. Ол қаншалықты жақсы ниетте болса да, олар жұмыс істемеді. Олар демократияға жаман ат қойып, Америка халқының сенімін жоғалтты». «Біз, - деп қорытындылады Мемлекеттік хатшы, - бәрін басқаша жасаймыз» [25].

Біздің ойымызша, адамзат өркениетінің бүкіл тарихы, егер кез-келген мемлекет үшінші ел үшін көршімен қарым-қатынасты бұзғысы келсе, бұл жақсы нәрсеге әкелмейтінін көрсетеді. Мысалдар үшін алысқа барудың қажеті жоқ, АҚШ үшін «қаштанды оттан сүйрейтін» Украинаға немесе Грузияға қарау жеткілікті. Нәтижесінде Украина да, Грузия да әлеуметтік-экономикалық және саяси дағдарыстардың алдында тұр.

Осыған байланысты мен бірнеше жыл бұрын Брюссельде өткен ғылыми конференциялардың бірін еске түсіремін, онда НАТО өкілдері мен Еуропалық Парламент депутаттары маған екі сұрақ қойды: «Неліктен Қазақстан осындай табысты мемлекет, ҰҚШҰ мен ЕАЭО-ға қатысады? Бұл ұйымдардан кеткен

дұрыс емес пе?» Мен былай деп жауап бердім: «Жарайды, біз бұл ұйымдардан шығамыз, бірақ содан кейін бізді ЕО мен НАТО-ға қабылдау туралы өтініш береміз. Бұл ұйымдар Қазақстанды осы құрылымдарға қабылдауға дайын ба?» Естері шыққан НАТО-ның әскерилері мен Еуропарламент мүшелері мені бұл қадамнан бас тартуға шақырып, НАТО-ның –еуратлантикалық, ал Еуропалық одақтың Еуропалық ұйым екенін, ал Қазақстан Азияда, Брюссельден мыңдаған шақырым жерде орналасқан алға татты. Бұл жерге түсініктеме беру артық болар.

Қазақстанды Ресей мен Қытай арасындағы жаңа «шиеленістік нүктеге» айналдыру біздің халықтың мүддесіне сай келмейді. Америка Құрама Штаттарының «түрлі-түсті төңкерістер» арқылы бәсекелестерін жою бойынша ұзақ мерзімді тәжірибесін ескере отырып, біздің қоғам әсіресе қырағы болуы керек.

Сонымен бірге, 2014 жылдан бастап Ресей АҚШ-пен қатаң қарама-қайшылықта екенін есте ұстаған жөн, олар одақтастардың көмегіне сүйене отырып, жалғыз жаһандық көшбасшының позициясын қайтаруға тырысады. Бұл бәсекелестік орта мерзімді және ұзақ мерзімді перспективада сақталады. Тиісінше, Ресейдің Еуропалық одақпен қарым-қатынасы нашарлайды, онда Польша мен Балтық жағалауы елдерінің күш-жігері Ресейге қарсы көңіл-күйді көтереді.

Осыған байланысты Ресей үшін Қазақстанмен және ЕАЭО мен ҰҚШҰ-ға мүше басқа мемлекеттермен достық қарым-қатынастардың маңызы артып келеді. Біз Ресейдің ЕАЭО шеңберінде жақын көрші мемлекеттермен жаңа өзара тиімді және шын мәнінде тең құқылы қатынастар орнатуы және оларға бұрынғыға қарағанда әлдеқайда көп көңіл бөлуі тиіс деп есептейтін Д.Трениннің көзқарасымен келісеміз. Бұл серіктестердің мүдделерін сөзсіз құрметтеу және оларға ұқыпты қарау арқылы жақсы түсінуді білдіреді [26].

Сонымен бірге, АҚШ пен ұжымдық Батыс арасындағы қарым-қатынастар одан әрі шиеленіскен жағдайда, бір жағынан, Ресей мен Қытай, екінші жағынан, Қазақстан ШЫҰ-ның мүшесі ретінде Ресей мен Қытай арасындағы берік байланыстырушы буын болып қалуы, Мәскеу мен Пекин үшін сенімді тылды қамтамасыз етуі, ЕАЭО мен Жібек жолының экономикалық белдеуінің түйіндесуіне ықпал етуі тиіс. Ресей Федерациясына қарсы ашық әскери агрессия жағдайында Қазақстан ҰҚШҰ шартының 4-бабынан туындайтын, атап айтқанда, агрес-

сия құрбанына БҰҰ Жарғысының 51-бабына сәйкес ұжымдық қорғаныс құқығын жүзеге асыру тәртібімен әскери көмекті қоса алғанда, қажетті көмек көрсетуді көздейтін өз міндеттемелерін орындауға тиіс болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мемлекет Басшысы Жоғары Еуразиялық экономикалық кеңес мүшелерінің жұмыс кездесуіне қатысты // https://www.akorda.kz/ru/oqifalar/halykaralyq_qoғamдастыq/foreign_other_events/glava-gosudarstvaprinya-uchastie-v-rabochei-vstreche-chlenov-vysshego-evraziiskogo-ekonomicheskogo-soveta/14.04.2020.

2. Президент Қ.Тоқаев Ресей президенті В.Путинмен телефон арқылы сөйлесті. URL: http://www.akorda.kz/ru/events/international_qauymдастыq/telefon_qoңyraулары/telefon/sөйлесу-Президентпен-Ресей-Владимир-Путинмен (жүгінген күні 22.03.2020).

3. Президент Қ.Тоқаев Ресей президенті В. Путинмен телефон арқылы сөйлесті. URL: http://www.akorda.kz/ru/events/international_qoғamдастыq/telefon_qoңyraулары/telefon/sөйлесу-Президентпен-Ресей-Владимир-Путинмен.

4. Қазақстан Республикасының 2020-2030 жылдарға арналған сыртқы саясат тұжырымдамасы, 2020 жылғы 6 наурыз URL:https://www.akorda.kz/ru/qуқықтыq_aktілер/jарлықтар/o-tұжырымдамалар-сыртқы_sаясат-Қазақстан_Республикасы-на-2020-2030-год.

5. Сол жерде.

6. Ресей мен Қазақстан: ынтымақтастықтың басымдықтары. Елші Ермек Көшербаев «НГ»-ға екі ел қарым-қатынастарының өзекті жай-күйі мен даму перспективалары туралы айтып берді // «Независимая газета», 10.01.2021// https://www.ng.ru/cis/2021-01-10/5_kazakhstan.html/.

7. Шекара Ресей мен Қазақстанды бөлмейді, біздің елдеріміз бен халықтарымызды біріктіреді. Ресей Федерациясының Қазақстан Республикасындағы Елшісі А. Бородавкиннің «Комсомольская правда в Казахстане» газетіне берген сұхбаты 10 ақпан 2021 // https://www.kp.kz/daily/27238.3/4365297/?utm_cілтеме=https%3A%2F%.

8. Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев 2021 жылғы 23 наурызда телефон арқылы сөйлесті// <https://www.akorda.kz/ru/sostoyalsya-telefonnyy-razgovor-prezidenta-kazahstana-kasym-zhomarta-tokaeva-s-prezidentom-rossiyskoy-federacii-vladimirom-putiny-m-2321739>.

9. Қ.К.Тоқаев Ресей мен Қазақстанның XVI өңіраралық ынтымақтастық форумында сөз сөйледі. Омбы, 7 қараша 2019 ж. URL: <http://www.kremlin.ru/events/president/jaңалықтар/61997>.

10. Қ.К.Тоқаев Ресей мен Қазақстанның XVI өңіраралық ынтымақтастық форумында сөз сөйледі. Омбы, 7 қараша 2019 ж. URL: <http://www.kremlin.ru/events/president/jaңалықтар/61997>.

11. Мемлекет басшысы Ресейдің Сыртқы істер министрі Сергей Лавровты қабылдады // <https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-prinyl-ministra-inostrannyh-del-rossii-sergey-lavrova>, 8 қаңтар 2021 жыл.

12. Ресей президенті Владимир Путиннің Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевпен әңгімесі басталды. Мәскеу, Кремль, 3 сәуір 2019 // [www.kremlin.ru / оқиғалар / президент / транскриптер / 60217/](http://www.kremlin.ru/оқиғалар/президент/транскриптер/60217/).

13. Мемлекет басшысы Ресейдің Сыртқы істер министрі Сергей Лавровты қабылдады // <https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-prinyl-ministra-inostrannyh-del-rossii-sergey-lavrova/>, 8 сәуір 2021 ж.

14. Сочиде Ресей мемлекетінің басшысы Қазақстан Республикасының Президенті Қ. Тоқаевпен кездесті. URL: [http://www.kremlin.ru / оқиғалар / президент / жаңалықтар / 61716](http://www.kremlin.ru/оқиғалар/президент/жаңалықтар/61716) (жүгінген күні 05.10.2019).

15. Щербакова М. Жан-жақты стратегиялық серіктестік рухында <http://redstar.ru/v-duhe-vseobemlyushhego-strategicheskogo-partnyorstva-2/19.10.2020>.

16. Сол жерде.

17. Сенімсіздік дәрежесі: министр Қазақстанның ЕАЭО-ға мүшелігін сынға алғандарға жауап берді // https://www.lada.kz/another_news/89534-gradusnedoveriya-ministr-otvetil-tem-kto-kritikuetchlenstvo-kazahstana-v-eaes.html/29.03.2021.

18. Сол жерде.

19. Байден, Джозеф. 46-АҚШ президентінің американдықтарға үндеуінің толық мәтіні. Ақ Орда. The White House, 06.02.2021 // <https://ru.usembassy.gov/remarks-by-president-biden-on-americas-place-in-the-world-ru/>.

20. Путин В. Дүниежүзілік экономикалық форум ұйымдастырған «Давос күн тәртібі 2021» онлайн-форумының сессиясында сөйлеген сөзі. Мәскеу, 27 қаңтар 2021 ж. // <https://kremlin.ru/events/president/transcripts/649387/>.

21. Чжао Хуашэн. Ресей және оның жақын шетелдері: сын-қатерлер мен перспективалар. 28.03.2021. // <https://centrasia.org/newsA.php?st=1616881920>.

22. Лавров С.В. Ресей Федерациясы Сыртқы істер министрінің «Бірінші арнадағы» «Үлкен ойын» бағдарламасына берген сұхбаты, Мәскеу, 1 сәуір 2021 ж. // хаттама [https://www.mid.ru/ RU/foreign_policy / жаңалықтар / - / asset_publisher / skNonkJE02Bw / мазмұны/код / 4662534](https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/жаңалықтар/-/asset_publisher/skNonkJE02Bw/мазмұны/код/4662534).

23. Сербия НАТО-ның Югославияға қарсы операциясының зардаптарын жалғастыруда // russian.people.com.cn/n3/2021/0329/c31520-9833535.html/29.03.2021.

24. «Американдық Адам құқығы» апаттарға әкеледі // <http://russian.people.com.cn/n3/2021/0331/c95181-9834430.html>.

25. Блинкен, Энтони. Америка халқы үшін сыртқы саясат. Вашингтон, 3 наурыз 2021 // <https://www.state.gov/a-foreign-policy-for-the-american-people/>.

26. Тренин Д.В. Ресей және XXI ғасырдағы әлем. М., ООО «Э» баспасы», 2016.

САВИН Игорь Сергеевич

РФА Шығыстану институтының
Орталық Азия, Кавказ және Орал-Поволжье
зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері
(Мәскеу қ.)

РЕСЕЙ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН: ОРТАҚ ӘЛЕУМЕТТІК КЕҢІСТІКТІ ҰҒЫНУДЫҢ СЫН-ҚАТЕРЛЕРІ МЕН БОЛАШАҒЫ

Ортақ әлеуметтік кеңістік деп үнемі қайталанып отыратын кеңістік пен уақыттағы еліміздің тұрғындарын айтамыз.

Біздің кеңістіктегі өлшеміміздің жалпылығының айқын көрінісі – мемлекеттерді өзінің дәрежесіне қарай бөліп тұрған шекараларды жеңе алмайтын тосқауыл сияқты көрінетін аумақтарды тігетін жіп іспеттес физикалық және виртуалды коммуникация желілерін айтамыз (бөлініп кету және ұмыту – мүмкін болмайды). Ондай коммуникация иелеріне кәсіби байланыстар және тасымалдау, отбасылық трансшекаралық өмір сүру, студенттер, жақсы жұмыс іздеп шетелге кетуге ұмтылып жүрген адамдар жатады. Ресейдің аумағында жыл сайын әр түрлі мақсатпен мыңдаған Қазақстан азаматтары жүреді.

2020 жылы олардың саны белгілі себептерге байланысты жартысына дерлік азайғанына қарамастан (2019 жылы 735 мың адамнан 2020 жылы 419 мың адамға дейін), көптеген қазақстандықтардың қозғалуы айтарлықтай шектелсе де Ресейге барудың маңызды өмірлік стратегия екенін айқындайды. Қоса кететін жайт, көші-қон статистикасына Қазақстанның тек көші-қон есебіне тіркелгендер ғана бекітіледі. Өйткені, Ресейде ұзақ мерзімге (30 күннен артық) қалуға қажеттілігі болды. Онда Ресейге қысқа мерзімге келетін қазақстандықтардың саны өлшеусіз арта түседі.

Екінші жағынан, Қазақстан Республикасының аумағында үнемі бірнеше мыңдаған Ресей Федерациясының азаматтары бар. Арасында елге үш айдан артық емес уақытқа келген және республикада ұзақ жыл бойы көшпей өмір сүріп жатқан «уақытша тұруға арналған рұқсат» мәртебесін алған азаматтар да кездеседі. Ондай категория негізінен 1990-шы жылдары көптеген жергілікті тұрғындарды әр түрлі жеке байланыстарымен РФ-на көшіп, белгілі бір себептермен қайта оралуларына байланысты пайда болды. Қандай жағдай болмасын, миллиондаған адамдар үшін шекараның екі жағындағы елдердің арасындағы қарым-қатынас тек халықаралық саясаттың факторы ғана емес, жеке тағдырдың да маңызды бөлігі болып табылады.

Бұдан бөлек, ресми мәліметтерге сүйенсек, екі ел арасындағы өзара сауда-саттықтың көлемі 2019 жылғы дағдарысқа дейін 20 млрд долларды құраған. Ол алдыңғы жылдармен салыстырғанда 8%-ға көп. COVID-19 пандемиясы тудырған жаһандық трендтің шеңберінде Қазақстан мен Ресейдің арасындағы тауар айналымы өткен жылмен салыстырғанда, әрине, төмендеді, тоғыз ай жетпей 15 млрд долларды құрады. Ол ұқсас 2019 жылғы кезеңмен салыстырғанда 9%-ға жуық төмен. Дегенмен, Ресей Қазақстанның барлық сыртқы саудасының экспорттық жабдықтарының оныншы бөлігін, импортының үшінші және бесінші бөлігін қамтамасыз ететін негізгі серіктесі болып қала береді. Өзара саудада тек өндірістік тауарлар шикізат пен жабдықтар ғана емес, сонымен қатар тұтыну өнімдері де бар. Сондықтан «көршінің» өнімен бүгінде Қазақстан мен Ресейдің қалалары мен ауылдарының кез келген супермаркетінде және базарында танысуға болады. Бұл кеңістікте екі ел арасының жақындығы мен өзара байланысын ұғынуға ықпал етеді.

Әрине, егеменді дамыған 30 жылдық тарихы бар тәуелсіз екі ел тек қана сан ғасырлық кеңістіктік «көршілестікті» оң түсіну үшін негіз және себеп болған жоқ. Жақсы көршілестікте болуды қалауымен бірге, серіктестік пен өзара сенімге қол сұғылмаушылық деңгейі туралы, сонымен қатар кеңістіктік жақындықтан пайда болатын қауіп пен тәуекел туралы пікір қорқыныш қалыптасты. Дүниетаным мен зерттеу парадигмаларының өзгеруі жағдайында жаңа зерттеуші буын мен әлеуметтік белсенділердің пайда болуы, сыртқы саяси белсенділіктің барлығымен сәйкес келмейтін стратегиясында бұл таң қаларлықтай емес.

Егер арасындағы кең таралғандарын айтатын болсақ, онда келесідей сын-қатерлер, қорқыныштар, мифтер, ресми атала бермейтін, бірақ жиі сарапшылардың ортасында айтылатын, формальды емес пікір алмасуларды атауға болады:

Ресей тарапынан:

- Қазақстанның аумағы – Ресейге есірткі, заңсыз мигранттарды, террористтерді, т.б. тасымалдауға арналған транзит;
- Қазақстанның аумағы – өзге елдердің объектілерін (Ресей үшін) түсініксіз мақсат үшін орналастырылатын жер.

Қазақстан тарапынан:

- Ресейдің жақындығы солтүстік-шығыс Қазақстандағы орыс тілді тұрғындардың сепаратистік көңіл-күй мен ұмтылыстарын тудырады;
- Қазақстанның солтүстік аймақтарында «украиндік» сценарийдің жүзеге асу қаупі бар.

Бұл қауіптер шынайы немесе қиялдан туған және олар бір-бірінен сенімділік пен негізділік дәрежесі, әлеуметтік желілерде таралу деңгейі мен адамдардың ақыл-есіне әсер ету көлемі арқылы ажыратылады. Олардың пайда болу себептеріне халықаралық қарым-қатынасты жүзеге асыруға құзыретті, тарихи оқиғаларды және ахуалды саясаттың пайда болуын түсіндіруге әсер ететін, сараптамалық және жалпы ақыл-есті орнатуы жағынан ерекшеленетін мемлекеттік органдар арасындағы коммуникацияның жетіспеушілігі немесе кемшіліктері жатады.

Академиялық және сараптамалық қауымдастықтың сын-қатерлерді ойлану мен екі елдің кеңістіктік жақындығының перспективасының айналасында қолайлы зерттеу және талқылау ортасын құрумен байланысты міндеті бірлесе зерттеу мен ойландыратын сұрақтардың айналасына шоғырландыруы керек. Айталық, Қазақстанның солтүстік-шығыс аймақтарындағы потенциалды «сепаратизм» тақырыбындағы орыс тілді тұрғындардың мәселесіндегі жағдайды тыныштандыру үшін, академиялық міндет мәртебесіне аударылған, қажеттілікке қарай өте ыңғайлы және сенімді респонденттердің шарттары үшін тұрғындардың әр түрлі категориялармен жұмыс жасап жатқан бірнеше қазақстандық және ресейлік зерттеушілердің ұжымын біріктірсек, кешенді бірлесе зерттеуі арқылы шешілуі мүмкін еді.

Мүмкін, жергілікті тұрғындарға Ресей зерттеушілерімен, ал ресейлік шекарадағы қазақ тұрғындарына қазақстандық

ғалымдармен ашық әңгімелескен ыңғайлы болар. Осындай жолмен алынған ақпарат, мүмкін, шекараның екі жағындағы адамдардың ойлау жүйесінің және толық кешенді шынайы картинасын береді. Екі елдің мамандарының зерттеу материалдарының ашық талқылануы және олардың әдістері объективті ақпараттардың қоғамдық кеңістікке онлайн талқылау, жарияланым, ғылыми конференциялар, т.б. арқылы таратылуы өте маңызды.

2016-2017 жылдары бұл міндеттердің жартысы РФА Шығыстану институтының қызметкерлері Н.П.Космарский мен И.С. Савиннің Петропавлдағы және Алматыдағы университеттердегі әріптестерінің көмегімен Қазақстандағы Ресей туралы көзқарастардың ерекшелігін зерттеу жүргізу барысында жүзеге асты. Бірақ ол кезде талқыланатын тақырып әр түрлі этникалық топтардағы қазақстандықтардың күнделікті мінез-құлқындағы стратегиясын қажет деңгейде тереңдетіп зерттерліктей кең болмады. Сөзсіз, ондай бірлескен зерттеулер қоғамдық талқылауға бұрын зерттеуге назар аударылмаған тақырып пен аргументтерді қосу деңгейіне қарай қайта-қайта талап етілетін болады.

Ондай тәсіл сенімді жақсы көршіліктің қалыптасуына, аргументтер мен екі жақтың өзекті ақпараттарының интерпретациясының ерекшелігін түсінуге, қолдау көрсетілмеген ғылыми дереккөздер өсектер мен аңыздардың таралуына кедергі болуына әсер етеді.

Жалпы әлеуметтік кеңістіктің уақыттық өлшемі бірнеше басқа жазықтықта ашылады. Оның қалыптасуына кем дегенде 300 жылдық ортақ тарихтың болуы әсер етеді және өзінің жаңа кезеңінде заманауи тарихи түсінік пен саяси жадты, ортақтықты сақтайтын бірыңғай тілдік және мәдени өрістерді қамтиды.

Қазақстан және Ресей тұрғындарының көп бөлігі бұл кеңістікке қосылған. Себебі, бұл елдердің құрамында тарихи және әлеуметтік көзқарастар қалыптасқандықтан еліміздің заманауи тұрғындарының ұжымдық сәйкестігіне әсер етеді. Жағымды және жағымсыз әсерін де ескеру қажет. Көршілестігіміздің 300 жылдығындағы қақтығыссыз және мәселесіз тарихи оқиғалар тізбегіне сенудің қажет жоқ. Ортақ зерттеулеріміз бен ғылыми талқылауларымызда ортақ тарихымыздың ең ауыр тақырыптары өзінің көрінісін беруі қажет: қазақтың соңғы ханы К.Қасымовтың қаза болу жағдайы, 1916 жылғы көтеріліс оқиғасы және 1930 жылдың басындағы қайғылы оқиғаның себебін,

тың эпопеясының пайдасы мен шығынын, Байқоңыр мен Семей полигонының құрылысын анықтау. Бастысы бұл оқиғалардың зерттелуі мен талқылауларын екі ел арасындағы түсіністікті және еліміздегі әр түрлі азаматтардың категорияларының жағдайын қиындатып жіберетін қоғамдық сананы басқарудың құралына айналдырмау керек.

Қазіргі уақытта басты (қоғамдық ортада таралу дәрежесіне қарай) сын-қатерлер бірыңғай тарихи кеңістік келесідей көрінеді:

Ресей тарапынан:

- Қазақстанда ортақ тарихымызды қайта жазып, Ресейдің рөлін бұрмалауға тырысуда;
- Қазақстанда орыс тілінің рөлін қысқартып, латиницаға көшуді ортақтығымызды үзудің әдісі ретінде хабарланды.

Қазақстан тарапынан:

- Қазақстан аумағында ақпараттық кеңістікті ресейлік БАҚ қалыптастырады, сондықтан азаматтар өзінің заманауи әлемді тануда еркін емес;
- Қазақстанның тарихи талқылауларында әлі күнге дейін кеңестік кезеңде қалыптасқан парадигмалар басым, сондықтан қазақ мәдениеті мен тарихи құндылығын мойындамайтын отаршылдық сипатта.

Көрініп тұрғандай, жайлы көршілікті сақтаудың және мұндай сын-қатерлерді жеңудің жолдарының ең өнімдісі - қоғамдық кеңістікте осындай барлық ауыр сұрақтарды синхронды түрде үнемі өте сезімтал тақырыптармен пікір алмасулар арқылы ұсынылатын бірлескен зерттеу және белсенді бастамалар құру. Жоғарыда көрсетілген әр тезис тарихшылар мен әлеуметтік зерттеушілерді өзіндік мұрағаттардағы ізденістеріне немесе тек «блогосферадағы» анализге емес, сенімді қоғамдық «алаңдағы» пікірді зерттеу қорытындысына негізделе түсініктеме беруге болады және керек.

Бір жағынан, бұл тарихи білімнің лакуналарын немесе әр түрлі аудиториялары бар медиялық жұмыстың «қараңғы» дағын анықтауға көмектеседі, екінші жағынан, қажетті ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ете алмау себебінен көрші мемлекеттің бейнесі туралы екі елдің де қоғамдық пікірінде нашарлатып алуы мүмкін болғандықтан, таразыға салынған өте өзекті сұрақтардың талқылауларының дәстүрін қалыптастырады. Белгілі бір дәрежеде мұндай жұмыстар бұрыннан жүргізіліп жатыр. 1916 жылғы оқиғаларға арналған 2015-2016 жылдардағы

ғылыми іс-шаралар (конференциялар мен монографиялар) Қазақстанда және Ресейде жүзеге асты. Бірақ олар бір-бірімен келісілмеген және бір уақытта қоғамдық кеңістікте ұсынылмады және ауқымды аудиторияға жағымды әсерді қысқартты. Біздің елдің зерттеушілерінде 1930-шы жылдардың басындағы аштықтың, Семей полигоны туралы және тағы көптеген тақырыптар бойынша біздің елдің зерттеушілерінің жұмыстары бар. Бірақ ол жұмыстар контекстен тыс параллельді зерттеушілер мен «көршілердің» басылымдарысыз жарық көріп жатты. Ол сақталып жатқан өзара сенімсіздікті жоюдың маңызды кезеңіне айналдыра алмады.

Бүгінде, екі елдің тарихшылары мен әлеуметтік зерттеушілерінің алдында «басқа жақтың» есте сақтау саясатын жүзеге асыру стратегиясының логикасын және оны «біздің» көзқарасымызбен толықтыру түсінігін тереңдету міндеті тұр. Алғашқы тарихи бағыттарды бұрмаламай, оған басқа көзқарастың интерпретациясын қосар еді. Бұл тарихи көріністердің бір өлшемді құралдануын және олардың саяси манипуляциясының агентіне айналуын қиындатып жіберер еді. Бірақ, жаңа тарихи концепцияны қолданушыларда тарихи процестің көп өлшемділік түсінігін, өзіндік позициямен байланысты емес пікірлерді елемеудің мүмкін еместігін қалыптастырар еді. Ондай жұмыс бірге жиі жасалатын зерттеулермен қоғамдық талқылаулардың нәтижесінде ғана мүмкін.

ӘКІМБЕКОВ Сұлтан Мағрұпұлы

Азиялық зерттеу институтының директоры,
«Орталық Азия» журналының бас редакторы,
тарих ғылымдарының кандидаты
(Алматы қ.)

ҚАЗАҚСТАН-РЕСЕЙ ҚАРЫМ- ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ СТРАТЕГИЯЛЫҚ БАСЫМДЫҚТАРЫ

Біздің конференцияның шеңберінде Ресей мен Қазақстан қатынасы тақырыбында өте көп сұрақтар қарастырылу арқылы конференцияны маңызды және ауқымды оқиғаға айналдыруда. Мұнда мәлімденген тақырыптар бірінші кезекте екі елдің жұртшылығы үшін өте сезімтал екенін ескеруіміз қажет. Бұл көп жағдайда біздің ортақ саяси ұйымымыздың ерекшелігімен байланысты.

Біздің ел үшін орталықтандырылған мемлекеттік дәстүрімізге тән. Осыған байланысты екі елдің арасындағы барлық сұрақтар негізінен орталықтандырылған биліктің деңгейінде реттеледі. Бұл біздің саяси деңгейдегі және жалпы халықтың арасындағы ерекше мәселелеріміздің жоқтығына әкеледі. Биліктің орталықтандыру дәстүрі пайда болған барлық сұрақтар көп жағдайда биліктің мемлекеттік органдар деңгейінде және араларында шешілетіндігін айғақтайды. Мұның жақсы жағымен қатар, жаман жағы да бар.

Бір жағынан, қазақстандық-ресейлік қатынастың стратегиялық артықшылығы айқын. Біріншісі – конструктивті және позитивті қатынас құрудан басқа жол жоқ екенін көрсететін көршілік фактісі. Екіншісі – жеке, ғылыми және қоғамдық деңгейдегі көп байланыстарға ұласатын салдардан туған ортақ тарихымыз. Қазақстанның басқа ешқандай елмен ондай байланыстары жоқ.

Үшіншісі – Қазақстан Еуразияның орталығында орналасқан. Соған сәйкес біз landlocked country боламыз. Яғни, біздің ел

теңіздік порттардан алыста. Сәйкесінше, біз үшін стратегиялық басымдық – ол континенттің ішінде сауданы дамыту, орталық континенттегі географиялық изоляциядан шығу үшін ашық порттарға шыға алатындармен бірге шығу. Осыған байланысты экономикалық қатынасты, әсіресе көршілермен дамыту абсолютті басымдылыққа ие болады. 500 жыл бұрын Орталық Азия аймағы өзінің экономикалық маңызын еуропалықтардың Еуропа мен Азия аралығындағы теңіз саудасын өз бақылауларына алған кезінен бастап жоғалтып алғанын еске түсіруге болады.

Бүгінде ұзақ уақыт ішінде бірінші рет бізде континент ішіндегі сауданың маңызын қайтарып алу мүмкіндігі бар. Осында да біз алғашқы нәтижелерді көріп отырмыз. Мысалы, соңғы үш-төрт жылда, тіпті пандемия уақытында Қытайдан Еуропаға жүретін сауда ағыны шамамен жылына 100% өсті.

Төртіншіден – Ресей мен Қазақстанның стратегиялық бірлескен мүддесіне қауіпсіздікке қатысты сұрақтар да жатады. Ол тек радикалды ұйымдар мен олардың оңтүстік бағыттағы идеологиясының ықтималды қауіпі емес. Одан бөлек, жаһандық жылыну Иран, Ауғанстан, Пәкістанның шөлейттену үдерісін жылдамдатуы мүмкін. Нәтижесінде, көптеген адамдар көз жетерлік перспективада жаңа миграция ағынына түседі және біз көштің мүмкін болған бағыттарының біріміз.

Сондықтан, біз үшін қауіпсіздікке қатысты сұрақтарда стратегиялық басымдылық күшті біріктіру арқылы оңтүстік стратегиялық бағыттан пайда болатын барлық сын-қатерлерге жауап беру болып табылады. Бұл өте салмақты қазақстандық-ресейлік қарым-қатынастың дамуының негізі.

Бесіншіден, біз үшін ЕАЭО стратегиялық мүддесінің көзқарасы тұрғысынан үлкен мәнге ие. Мұнда *landlocked country* факторы өзінің рөлін ойнайды және сауда қатынасының көлемін ұлғайту мақсатымен ырықтандыру, тағы басқа аспектілері бар. Жалпы, стратегияның позицияларымен барлығы толық түсінікті. Сол уақытта тактикалық жағынан бізде әр түрлі жағдайдың көрінісі болуы мүмкін.

Әрине, бұл мәтіннің астарында Ресей депутаттарының Қазақстан туралы айтқан пікірлерінің жанжалы назар аудартады. Бірақ жалпы алғанда бұл өте маңызды емес. Сонда да бұл сұрақ мемлекет тарапынан реттелуіне толық икемделеді. Өйткені Қазақстан мен Ресейге биліктің орталықтандырылған жүйесінің болуы тән және олар мұндай үдерісті реттеуге толық жағдайы жетеді.

Соңғы 30 жылда біздің екі елдің тура қатынасы орталықтан-дырылған басқару жүйесінің тиімді өзара әрекеттерінің нәтижесі болған. Бірақ әлеуметтік желілердің белсенді рөлінен туған жаңа жағдайда бұл аздық етеді. Өйткені, кез-келген қақтығыстар қоғамдық пікірде өткір пікірталас тудыруы мүмкін. Осындай жағдайлар жоғарыда көрсетілген депутаттардың сөздерінен болған.

Ондай пікірлер қоғамдық ортада негізінен екі жақтың көзқарасының ең шеткі нүктелерін қозғайды. Өйткені, екі елдің тұрғындарының консервативті көпшілігі нақты бағдарсыз қалып отыр. Сондықтан, мемлекеттерге жоғары шенді қызметкерлерді оқиғаларды түсіндіру үшін тартуға тура келеді. Бұл өрт шығу жағдайының бар екенін көрсететін және қазақстандық-ресейлік қатынастың даму мүддесіне жауап бермейтінін бейнелейді.

Егер тактикалық сәттерді айтар болсақ, Қазақстан үшін Ресеймен саудасында үнемі теңгерімсіздіктің өсуінің мәні зор. Бүгінде сауда теңгерімінің тапшылығы 2010 жылғымен салыстырғанда артықтау. Бұл сауда қатынасының 2010 жылдан бері қазақстандықтың жағына дамымай жатқанын көрсетеді. Сондықтан, бұл сұрақта соңғы 10 жылдағы жағдаймен ұғыну қисынды. Мысалы, біз бүгінде ресейлік рубльдің теңселуінің 100-пайыз тәуелді жағдайда нақты қалып отырмыз. Егер рубль теңселсе, біздің теңге де ресейлік рубльмен бірге теңселуге мәжбүр болады. Бұл Қазақстанның ішкі экономикалық жағдайына жағымды әсер қалдыра алмай, кейбір сұрақтарды тудырмауы мүмкін емес. Мәселе осында жатыр.

Сондықтан менің ойымша, кейбір форматты күшейтуге өтпес бұрын, бар мәселелерді шешіп алу қажет. ЕАЭО-дағы жағдайдың қиындығы – бізде экономикалық деңгей ұйымның басқа мүшелерімен тең емес екені анық. Мен тіпті экономиканың өлшемін айтып тұрған жоқпын. Мен ұйымның принципін айтып тұрмын. Егер Қазақстан мен Ресейде шамамен ұйымның экономикалық принципі ұқсас болса, онда өзінің өзгеше қиыншылығы бар Беларусь, Тәжікстан және Армения туралы айтуға болмайды.

Бұл ЕАЭО-тың құрамындағы саяси тұтастыру экономикалық шығын келтіруін күшейтуде. Қазақстан үшін бұл тиімді емес, себебі, бастапқы идеясы тура экономикалық форматқа негізделген болатын. Егер Еуропалық одақты еске түсірсек, құрамына кірген елдердің параметрлерін теңестіру бұл ұйымға кірудің бір шарты болған.

Бүгінде ЕАЭО-ның шеңберінде интеграциялық үдерістің күшейту тенденциясын байқап отырмыз. Бірақ бар қиындықтарды шешпей, экономикалық интеграцияның табысына сену қиын. Мысалы, Қазақстан үшін ұлттықтан жоғары деңгейге өкілеттікті беру басты сұрақ болып табылады. Менің ойымша, бұл Қазақстан өте алмай жатқан қызыл сызық сияқты.

Сөзімді қорытындылай келе, айтқым келгені, соңғы 30 жылда жаһандық әлемде болған жайлы жағдай болмайтын жағдайға бірінші рет кезігіп отырмыз. Соңғы 30 жылда бізге белгілі дивидентті қамтамасыз еткен жаһандану үдерісінде болдық. Бұл шикізаттың бағасына, үлкен экономикалық ырықтандыруының шеңберіндегі сауданың ауқымының кеңеюіне қатысты. Бірақ жағдай жаһанданудың қиындықтармен кезігуіне байланысты өзгеріп отырады және біз ары қарай не боларын білмейміз. Сәйкесінше, бізде басты тауарлық ағынның көрінісі жоқ.

Мұның қиындығы – бұның сыртында геосаяси ахуал бірден нашарлайтынында. Біз Орталық Азияда орналасқан геосаяси қарсыластықтың тура орталығында орналасқанбыз. Бірақ соңғы 20 жылда бұл жерде шынайы шиеленісу болмады. Енді ұлы державалардың арасындағы конфронтацияны байқап отырмыз және бұл уайымдатпауы мүмкін емес. Әрине, бұл көп бағдарлы саясатымызға үлкен сын-қатер. Біз үшін оның өткізілуі бәрібір маңызды артықшылық болып қала беретінін ескеруіміз маңызды. Дегенмен, Ресей біз үшін өте маңызды серіктес болып қала береді.

Бүгінде Қазақстан оңтайландыруға тырысуда. Себебі, кеңістік тарылуда, ал көп бағытты саясат еркін орағытуды сақтауды болжайды. Сол уақытта біз статус-квоның бәрібір сыртқы саяси ойыншыларға, соның ішінде Ресейге де пайдалы екенін түсінеміз. Өйткені Қазақстан маңызды дербес субъект және сондықтан ол ұлы державалар бір-бірімен бәсекелесетін жер емес.

Стратегиялық және тактикалық жағдайдың комбинациясынан шығатын қорытынды, біздің аймақтағы жағдайға әсер ететін, біз көптеген өте маңызды сұрақтарды бірлесе шешуіміз керектігі және алдымыздан бәрібір жақында шығатын сын-қатерге жауап бере алуға тырысуымыз керектігі айқын.

ПРИТЧИН Станислав Александрович

РФА Е.М. Примаков атындағы Әлемдік экономика және халықаралық қатынастар институты
Посткеңестік зерттеулер орталығының
аға ғылыми қызметкері,
тарих ғылымдарының кандидаты
(Мәскеу қ.)

ӘЛЕМДЕГІ ЖӘНЕ ЕУРАЗИЯДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҮДЕРІСТЕР ДАМУЫНЫҢ ЖАҢА КЕЗЕҢІНДЕГІ РЕСЕЙ-ҚАЗАҚСТАН ҚАТЫНАСТАРЫ

30 жыл бойы Ресей мен Қазақстанның жалпы халықаралық аренада, атап айтқанда Еуразияда егемен, тәуелсіз ойыншылар ретіндегі өзара іс-қимылы прагматикалық сындарлы және өзара тиімді ынтымақтастықтың үлгісі болды. Мәскеу мен Нұр-Сұлтан байланысы посткеңестік кеңістікте тұрақтандырушы рөл атқарды, интеграциялық жобаларды қолдап, бірлесіп жүзеге асырды, аймақтағы және әлемдегі дағдарыстарға жауап беретін бітімгершілік және модераторлық бастамалар мен алаңдарды құрды.

Халықаралық қатынастардың қазіргі кезеңінде бөлу сызықтарының өсуі және жаңа блок жүйесінің қалыптасуы жағдайында Ресей-Қазақстан қатынастары жаңа ішкі және сыртқы сын-тегеуріндермен ұштасатын дамудың жаңа кезеңіне аяқ басты.

Геосаясат өзгеруде – Ресей-АҚШ, Ресей-ЕО, Қытай-АҚШ, Қытай-ЕО, Түркия-Ресей қатынастарындағы қарама-қайшылықтардың өсуі Еуразияда жаңа шындық туғызады. Орталық Азия елдері мен Қазақстан үшін, атап айтқанда, көпвекторлы желіні жалғастыруда халықаралық аренада қосымша сын-қатерлер мен тәуекелдер туындауда.

Қазіргі әлемде бөлу сызықтары мен қарама-қарсы фронттар күшейіп, тереңдеп келе жатқанда, Қазақстан Республикасында маневр жасау үшін кеңістік тарылуда. ҚР өзінің негізгі екі сыртқы саяси әріптесі – Ресей және Қытаймен шекараласатынын ескере отырып, Ұжымдық батыстың бұл көршілікті өз мақсаттары үшін пайдалануға үлкен ықыласы бар. Посткеңестік кеңістіктегі тұрақсыздандыру әрекеттері түрлі-түсті төңкерістерге ұласты, ал Қазақстанда жағдай тұрақты болды және солай болып қала береді.

Алайда сыртқы әсер ету факторын елеусіз қалдыруға болмайды. Геосаясаттың шындығы бізді қысымның қаупі мен сын-қатерлері қосымша шиеленісті тудыруға итермелейді.

Қазақстанның сыртқы саяси моделі – әлемдік аренадағы барлық күш орталықтарымен сындарлы өзара іс-қимыл жасауға бағытталған көпвекторлы модель және оны жалғастыру әлдеқайда қиын. Мұндай жағдайда Ресей-Қазақстан да жаңа геосаяси ахуалдардың өскелең қысымында болады.

Коронавирустық пандемияның салдары – білім беру саласындағы ынтымақтастық (көптеген студенттер университеттерге кіре алмады), шағын және орта бизнес, шекаралық ынтымақтастыққа бағытталған үлкен соққы (екі жағынан да қолдау шаралары қажет). Егер пандемия және оның әсері туралы айтатын болсақ, онда біздің шекаралық ынтымақтастығымыз үшін өте қауіпті, өйткені ЕАДБ деректері бойынша Қазақстанның ЖІӨ-нің 80%-ы Ресеймен шекаралас аймақта, сондай-ақ ресейлік ЖІӨ-нің 20%-ы қалыптасады. Бүгінгі пандемия шындықтары бұл сандарды күмән тудырады. Шағын және орта бизнес кәсіпорындарының көпшілігі Ресей-Қазақстан шекарасының жабылуына байланысты бір-бірімен трансшекаралық жұмысқа қамалды. Егер алдағы бір жарым жылда шекаралық бизнес құрдымға кетсе, онда бұл стратегиялық мәселе болады, өйткені Қазақстаннан Ресейге жеткізілетін жоғары бөліністі тауарлар секторы бүгіннің өзінде көбірек қысқаруда. Осылайша, өзара саудадағы теңгерімсіздік үшін одан да үлкен тәуекелдер туындайды.

Егер алдағы бір жарым жылда шекаралық бизнес тоқтаса, онда бұл стратегиялық мәселе болады, өйткені Қазақстаннан Ресейге жеткізілетін жоғары бөліністі тауарлар секторы бүгіннің өзінде көбірек қысқаруда. Осылайша, өзара саудадағы теңгерімсіздік үшін одан да үлкен тәуекелдер туындайды.

Тағы бір мәселе студенттерге қатысты. Қазақстан Ресейдегі шетелдік студенттер саны бойынша көшбасшы болып табы-

лады. Олардың көпшілігі биылғы жылды қашықтықтан оқытуда өткізеді, бұл көптеген қиындықтарды тудырады, бірақ көптеген адамдар ақылы негізде оқитынын есте ұстаған жөн. Бұл мұқият назар аударуды қажет ететін сала, бірақ ол тактикалық, шешілетін сала.

Елдерде болып жатқан ішкі саяси трендтер мен трансформациялар ықпал ететін неғұрлым елеулі факторға айналады. Қазақстандағы көпэтносты модельден біртіндеп кету, орыс тілі ареолының төмендеуі, орыс тілді халықтың кетуі орта мерзімді перспективада екі жақты қатынастардың сипатына елеулі әсер ететін болады.

Ішкі саяси жағдай да, өкінішке орай, алдағы уақытта РФ мен Қазақстанның қарым-қатынастарына барынша теріс әсер ететін сәт. Еуразиялық экономикалық одаққа қатысты айтылған қоғамдық пікір факторы Қазақстанның ішінде айтарлықтай ықпал етуде.

Ішкі саяси үдерістер эволюциясының серпіні ішкі саяси күн тәртібінің бағдарлары мен акценттерінің ауысуы соңғы жылдары екпінді өзгеруде, қазақ тілінің рөлі мен орнын нығайту тренді жүріп жатыр. Бұл Қазақстанның егеменді таңдауы, бірақ ол әрқашан қазақстандық қоғамның бір бөлігі болған қоғамның орыс тілді бөлігіне де қатысты. Тиісінше, Қазақстанда тұратын орыс тілді адамдар үшін өмір сүру, өзін-өзі жүзеге асыру үшін кеңістік азаяды және таңдау туады: не тіл үйрену, бұл Қазақстанда өмір сүру үшін объективті қажетті дағды болып табылады, не кету. Қазақ тілі мемлекеттік тіл болғандықтан қажет. Сонымен қатар, көптеген адамдар үшін тілді тиісті деңгейде меңгеру объективті себептерге байланысты қиын: жасына байланысты қазіргі заманғы оқулықтардың, оқытудың түсінікті әдіснамасы бар тиімді және қол жетімді тілдік курстардың болмауы. Бұл тіл әліпбиінің үнемі өзгеріп отыруымен және оқулықтар мен әдістемелік құралдардың бүкіл көлемін қайта жазу қажеттілігімен қиындайды. Яғни, тілмен жұмыс істеу – бұл қалыптасып келе жатқан процесс, ал тілді білу қазірдің өзінде талап етіледі. Сондықтан, бұрын көшу мүмкіндігін қарастырмаған адамдар көшіп кетеді, өйткені олар Қазақстанда өз мүмкіндіктерін жүзеге асыра алмайды.

Қазақстанда жалпы өткен тарихты және оған қатысты көзқарастарды қайта қарау – Ресей мен Қазақстан қатынастарына да ықпал ететін тренд. Бұл жерде, әрине, қандай да бір түрде тиімді жауап беру қиын, өйткені тарих Қазақстанда қоғамда

өте белсенді талқыланатын тақырыптардың бірі болып табылады, бірақ тағы да саяси ұрандарда тарихи фактілермен жұмыс істейтіндер, қазақстандық тарих ғылымы мен біздің ортақ зерттеулеріміздегі объективті тарихи білімге сүйенетіндер аз. Бұл басты мәселе. Яғни, танымал ғылыми дискурс тек танымал болып қала береді, ал ғылыми жағы екінші кезекке қалдыралады, бұл жаңа ақпараттық шындықты тудыратын фонға түседі.

Бүгінгі таңда Ресей-Қазақстан қатынастарына әсер етудің стратегиялық сипатына ие болып отырған Қазақстандағы қоғамдық пікір факторының проблемасын шешу бойынша Ресей тарапынан біз қазақстандық бағдарламаларға, конференцияларда баяндама жасауға, өзекті деректерді түсіндіруге және т.б. қатысуға дайынбыз.

Айта кету керек, Ресейдің Қазақстанға қатысты елеулі өзгерістер енгізетін ойы жоқ. Тіпті депутаттардың өтініші, істің мәніне келгенде ресейдің ресми де, қоғамдық та ұстанымы емес. Сонымен қатар, мәлімдемелердің контексті қандай да бір аумақтық талаптарды қамтымады, бірақ өткенге көзқарас, тарихи процестерді түсіндіру және бағдарламалау немесе болашаққа арналған стратегияны белгілеу ретінде емес. Ресей СІМ шекараларды қайта қарау қарастырылмағанын және біздің елдеріміз табиғи одақтастар мен серіктестер екенін түсіндіру үшін жағдайға қосылды. Ресей мен Қазақстан арасындағы өзара тәуелділіктің қаншалықты жоғары екенін ескере отырып, шекараларды өзгертуге тіпті теориялық жол беруді қарастырудың салдары жойқын сипатқа ие болады.

СЫДЫҚОВ Ерлан Батташұлы

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Басқарма Төрағасы-ректоры,
ҚР Ұлттық ғылым академиясының академигі,
тарих ғылымдарының докторы, профессор
(Нұр-Сұлтан қ.)

ҚАЗАҚСТАН-РЕСЕЙ ҚАТЫНАСТАРЫНДАҒЫ ГУМАНИТАРЛЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚТЫҢ ЖАҢА БАҒЫТЫ

Еуразиялық интеграциялық процестердің серпінді дамуы Қазақстанның Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 1994 жылы М.В. Ломоносов атындағы ММУ қабырғасында айтқан Еуразиялық идеяның стратегиялық көрегендігі мен келешегін растайды.

Бұл идея Еуразияның тарихи даму логикасын жалғастырды және интеграциялық процестердің жаңа кезеңін айғақтады. Осылайша, қазіргі оқылымда тәуелсіз мемлекеттердің жұмыс істеуі шеңберінде жаңа технологиялар мен тәсілдерді бірлесіп пайдалану мен әзірлеуге сүйенетін қазақстандық интеграциялық бастамалардың объективті тарихи негізділігі айқын болып отыр.

2021 жылдан бастап Еуразиялық экономикалық одақтың Жарғылық органдарындағы төрағалық Қазақстанға өтті. Негізгі басымдықтардың қатарында – одақ туралы шартты толыққанды іске асыру, кедергілерді жою, өзара тиімді кооперациялық және халықаралық ынтымақтастықты дамыту бар. Жаһандық саяси-экономикалық және мәдени-білім беру кеңістігіне гуманитарлық интеграцияны дамыту адами капиталды дамыту қажеттігіне тағы да назар аударады. Өйткені, рухани-адамгершілік негізі, білімі, дағдылары, бейімделу әлеуеті, әлеуметтік-экономикалық белсенділігі бар адам кез-келген модернизация

цияның орталық буыны болып табылады. Қазіргі кезеңде бұл табысқа қол жеткізуге және жеке адамға да, жалпы ұлтқа да прогресс пен өркендеудің бір бөлігі болуға мүмкіндік беретін негізгі сипаттамалар.

Қарқынды дамып келе жатқан жаңа геосаяси жағдайлардың белсенді қатысушылары бола отырып, Қазақстан-Ресей іскерлік әріптестігі, гуманитарлық өзара іс-қимылы қарқынды дамуда, бұл ынтымақтастықтың 30 жылдық тәжірибесіне негізделгенінің дәлелі.

Жаңа интеграциялық процестер бастамасы орын алары даусыз. Тиімділік факторы қазіргі жағдайда айқын байқалады. Бірлескен күш-жігер сауда-экономикалық ынтымақтастықты күшейту, тауарлардың, қызметтердің, капиталдың, жұмыс күшінің еркін қозғалысы жолындағы шектеулерді азайту және цифрлық технологияларды тиімді енгізу мақсатында Covid-19-дан болатын теріс экономикалық салдарларды азайтуға бағытталған.

Осындай тұрғыда Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) интеграцияның бірінші моделіне жатады. Қазіргі шындықтар халықаралық саяси процестерге толыққанды және сапалы қатысу үшін белгілі бір ережелерді талап етеді. Бұл ережелер өзара іс-қимыл салаларын кеңейтуден, интеграция процестерін одан әрі тереңдетуден тұрады. Интеграцияны күшейту жаңа ғасырда және жаңа әлемде тарихи еуразиялық кеңістік халықтарының бірегейлігін сақтауды қамтамасыз етуге арналған саяси ерік-жігердің қолдауымен посткеңестік кеңістіктегі бір-бірімен байланысты елдердің тығыз мемлекетаралық өзара іс-қимылын жаңа құндылық негізінде қалпына келтірудің заңды процесі болып табылады.

Бір айта кетерлігі, еуразиялық интеграция және жаһандану – бұл бір-бірін толықтыратын процестер. Жаһандану қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық, мәдени-гуманитарлық байланыстарды тек мемлекетаралық ауқымда ғана емес, сонымен қатар, мысалы, жастар сияқты жекелеген қоғамдар мен әлеуметтік топтар ішінде түбегейлі өзгертетін мегатрендке айналды.

Қазіргі уақытта гуманитарлық ынтымақтастық маңызды сыртқы саяси құралға айналуда, ал ол өзінің нысандары, мотивтері мен ауқымы жағынан өте алуан түрлі. Әртүрлі жылдамдықты интеграцияның жаңа бейімделген трендтеріне сұраныс экономикалық және технологиялық құрамдаспен ғана емес, сондай-ақ орасан зор жасампаздық әлеуетке ие ынтымақты-гуманитарлық құрамдаспен де айқын көрінеді.

Қазақстан мен Ресейдің кеңістікаралық диалогы, Ұлы даланың жасампаз тарихы «рухани жолдарды» іздеуге бағдарлайды, тарихи тұрғыда тату көршілік пен дамуға, оның ішінде гуманитарлық құрамдауыш әлеуметтік-экономикалық бағдарлар үшін ынтыландырушы болып қала беретін шекара маңы ынтымақтастығын да дамытуға шақырады. Мәдени-гуманитарлық интеграция бүгінде білім беру саласы сапасының жаңа деңгейіне шығып, жоғары оқу орындары аса маңызды болып табылатын Бірыңғай Еуразиялық білім беру кеңістігін құруда.

Әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси салалардағы бірлескен жетістіктер, өзара түсіністік пен тату көршілік – Еуразияның аса маңызды мұрасы. Дәл осы құндылықтар ерекше сұранысқа ие және болашағы бар болып қала береді.

Қатынастардың гуманитарлық деңгейі экономикалық және саяси ынтымақтастықтың дамуына айтарлықтай әсер етеді. Сондықтан шетелде гуманитарлық ынтымақтастықтың әртүрлі көрсеткіштері (туристік, ғылыми, шығармашылық және т.б. алмасуларды қоса алғанда) Үлкен Еуразияның әртүрлі елдерінің жалпыланған «жақындығының» жай-күйін айқындайтын cross-border cooperation индекстеріне енгізіледі.

Қазақстан-Ресей ынтымақтастығындағы маңызды вектор тарихшылардың өзара іс-қимылына беріледі. 2009 жылдан бастап біздің ЖОО базасында Қазақстан халқы Ассамблеясының «Болашақ үшін естелік» халықаралық жобасы аясында Достастық елдері тарихшыларының бірінші форумы ұйымдастырылды. Содан бері ЕҰУ алаңы тұрақты жұмыс істеп тұрды, онда тарихи жады, қазіргі заманғы тарихты оқыту әдістемесі, тарихшылар арасындағы ынтымақтастықты дамыту мәселелері жүйелі негізде талқыланады, онда Қазақстан-Ресей өзара іс-қимылы мысалдардың бірі болып табылады.

Қазақстан мен Ресей тарихшылары мен мұрағатшыларының бірлескен жұмысы екіжақты мұрағатшылар комиссиясы, ресейлік және қазақстандық тарихшылардың бірлескен тобы аясында өтуде. Қазақстанда да, Ресейде де комиссия мүшелерінің кездесулері тұрақты түрде өткізіліп тұрады.

Қазақстан мен Ресейдің қоғамдық-саяси өзара байланысын нығайтуда 2011 жылдан бері жұмыс істеп келе жатқан «Тарихшылардың ұлттық конгресі» қоғамдық ұйымы маңызды рөл атқарады, оның жұмысына тарихшылардың жетекші мамандары, аралас әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардың өкілдері: саясаттанушылар, әлеуметтанушылар, философтар,

мұрағатшылар, музейтанушылар кіреді. Оның отырыстарына Түркия, Украина, Ресей, Австралия, Венгрия, Польша, Румыния ғалымдары да қатысады. Жобалар шетелдік мұрағат орталықтарындағы бірлескен жұмыстардың нәтижелерін ұсынады. Ғылыми зерттеулер бағдарламасына антрополог ғалымдардың жұмыстары енгізілді, мұрағат материалдарын зерделеу жөніндегі ақпараттық орталықтар құрылуда.

Бірлескен ғылыми жобалар «Геоархеология» халықаралық зертханасын, «дүниежүзілік тарихты зерттеу орталығы» сияқты басым бағыттар бойынша әзірленді. Алтын Орданың Еуразиялық империясының тарихы мен мәдениетін, шетел қазақтарының тарихы мен мәдениетін зерттейтін ғылыми орталық ашу мәселесі талқылануда. Мемлекеттер тарихшылары шындықты объективті және шынайы бағалауға ұмтыла отырып, топтастырушы бастама ретінде әрекет етеді, ол үшін бірлескен ғылыми-білім беру бағдарламалары табысты іске асырылуда.

Еуразия кеңістігіндегі гуманитарлық ынтымақтастықтың негізгі трендтерінің арасында көңіл-күй барометрі және интеграциялық үдерістер тиімділігінің индикаторы ретінде жастардың құрамдас бөлігі ерекшеленеді. Бұл үшін бірлесіп құрылған зияткерлік алаңдар жастарды дамытуда.

Қоғамдық дипломатия арналары, интернет-коммуникациялар бойынша күнделікті тәжірибе алмасу жүріп жатыр. Жастардың тікелей қатысуымен университет ішілік, университет аралық және халықаралық ғылыми, қоғамдық, сараптамалық іс-шаралар өтеді.

Бес жылдан астам уақыт бойы «Орынбор – Еуразия жүрегі» Еуразиялық экономикалық форумында жастарға арналған алаң, «Каспий-Еуразия» Еуразиялық халықаралық алаңы, «Сібір-Еуразия» сараптамалық клубы жұмыс істеп келеді, онда студенттер, ЕҰУ жас ғалымдары басты рөлдердің бірін ойнайды. Мұнда бизнес-жобалардың конкурстары өткізіледі, мысалы, Еуразиялық әріптестікті қалыптастырумен, бизнесті мемлекеттік қолдаумен, Әлемді өзгертетін және Еуразиялық даму векторын қалыптастыратын технологияларды дамытумен байланысты өзекті бастамалар талқыланады және ілгерілетіледі.

Ағымдағы жылдың сәуір айында Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті делегациясының Ресейге сапары, ЖОО ғалымдарының «Ресей және Қазақстан: стратегиялық әріптестік пен жан-жақты ынтымақтастықтың 30 жылы» Халықа-

ралық ғылыми-практикалық конференциясына қатысуы, бірқатар келісімдер мен уағдаластықтардың жасалуы Қазақстан-Ресей гуманитарлық ынтымақтастығының қарқынды дамып келе жатқанын көрсетті.

Ресей ғылым академиясының Шығыстану институты және Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты бірлесіп ұйымдастырған халықаралық конференция қазақстандық және ресейлік тарихшы-ғалымдардың, саясаттанушылардың, халықаралық қатынастар мамандарының, ҚР және РФ парламенттері депутаттарының назарын аударды. Онлайн-байланысы бар ғылыми форумның жұмысына РҒА Шығыстану институты, РҒА Е.Примаков атындағы Әлемдік экономика және халықаралық қатынастар институты, ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. М.В. Ломоносов атындағы ММУ Қазақстан филиалы ғалымдары мен сарапшылары да қатысты. Конференция ғылыми диалогты жандандырудың және қазақстандық және ресейлік ғалымдардың тарихи ретроспектива, сондай-ақ КСРО ыдырағаннан кейін белгіленген шекаралардың ұлттық егемендігін, аумақтық тұтастығын және мызғымастығын құрметтеуге негізделген стратегиялық әріптестік пен тату көршілік қатынастарды үдемелі нығайту үшін берік базиске айналған дамудың жаңа тәуелсіз кезеңіндегі екіжақты қатынастардың қалыптасуы мен дамуы сияқты мәселелерді талқылауының маңыздылығын көрсетті.

Жаңа тарих Қазақстан-Ресей ынтымақтастығының қарышты дамуы мен жоғары нәтижелілігі өзара құрмет, тең құқылық және стратегиялық әріптестік қағидаттарына негізделгенін көрсетті. Бұл екі елдің көшбасшылары, Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясының бірінші Президенттері Н.Ә.Назарбаев пен Б.Н.Ельцин, ҚР және РФ Президенттері Қ.К.Тоқаев пен В.В.Путиннің, мемлекеттік және қоғам қайраткерлерінің, сондай-ақ ғылыми-сарапшылық қоғамдастықтың зор еңбегі.

«XX ғасырдың Ресей және Қазақстан тарихнамасындағы Алтын Орда» атты өзекті тақырыппен өткен Еуразия ұлттық университетінің профессоры Айболат Көшкімбаевтың конференциядағы баяндамасы ғылыми элита арасында оң пікірлер тудырды, біз осы тақырыпты жалғастыру үшін келесі іс-шараны 2021 жылдың күзінде ЕҰУ қабырғасында өткізуді ұсындық, оны Қазақстан-Ресей қатынастарының тарихы мен қазіргі заманға арнадық.

Еуразия ұлттық университеті Қазақстандағы ғылым мен білім берудің флагманы болып табылады, бұл 25 жыл бұрын ауқымды халықаралық байланыстар мен әлемдік интеграциялық процестерге белсенді қатысу есебінен еуразияшылдық идеяларын жүзеге асыру мақсатында құрылған, көптеген халықаралық қауымдастықтардың толыққанды мүшесі төрағалық ететін және көпұлтты және көпмәдениетті университеттердің бірі болып табылатын ЖОО. Онда 13 факультет, қосымша білім беру және біліктілікті арттыру институты, әскери кафедра, түрлі мемлекеттердің мәдени-білім беру орталықтары, ЕҰУ-нің ЕО-дағы өкілдігі жұмыс істейді.

Қазақстандық және халықаралық білім беру нарығына ЕҰУ бакалавриатты, магистратураны және докторантураны қоса алғанда, 200-ден астам білім беру бағдарламасын ұсынады, 190 білім беру бағдарламасы, яғни бағдарламалардың 94%-ы халықаралық аккредиттеуге ие.

Ғылыми зерттеулер 18 ғылыми-зерттеу институты, 6 ғылыми-зерттеу орталығы, 3 ғылыми-зерттеу зертханасы базасында 6 кластер және 22 кіші кластер негізінде жүргізіледі. Импакт-факторлы журналдардағы ғылыми жарияланымдар саны (Scopus базасы) жылына 492 жарияланым. ЕҰУ ғалымдарының бір мақаласына сілтеме жасаудың орташа деңгейі 3,07 құрайды. ЕҰУ-да 17 ғылыми журнал шығарылады, оның 3-і Әлемдік деректер базасымен индекстеледі. ЕҰУ-да ғылыми дәрежелерді өз бетінше беретін 21 диссертациялық кеңес жұмыс істейді.

2020 жылы ғылымды қаржыландыру көлемі шамамен 1,8 млрд. теңгені құрады.

QS 2020 университеттерінің әлемдік рейтингі бойынша әлемде 357 орын алады. Сонымен қатар, университет 50 жасқа дейінгі жас университеттердің QS топ-50 әлемдік жоғары оқу орындарының рейтингінде және жоғары білімі бар жас университеттердің рейтингінде Орталық Азиядағы жалғыз жоғары оқу орны болып табылады. Еуропа мен Орталық Азиядағы QS өңірлік рейтингінде-52-орын. ЕҰУ сондай-ақ жоғары білімі бар университеттердің 1000+ әлемдік үздік рейтингісіне кіреді.

2021 жыл бойынша әлемнің үздік университеттері рейтингісінің нәтижелері бойынша «Лингвистика», «Физика және астрономия» және «Экономика және эконометрия» үш пәні және «Өнер және гуманитарлық ғылымдар» бір пәндік саласы, сондай-ақ «Физикалық ғылымдар» пәні бойынша университеттердің әлемдік рейтингісінің топ-801+- жоғары білімі атап өтілді.

2020 жылы НААР институционалдық рейтингінде ЕҰУ 1-орынды иеленді.

«Атамекен» ҰКП рейтингінде рейтингке қатысқан 43 білім беру бағдарламасының 21-сі – көшбасшылық позицияда (49%).

Университет Еуразиялық университеттер қауымдастығына, техникалық университеттер қауымдастығына және ТМД мен Балтық елдерінің халықаралық зерттеулер қауымдастығына, Халықаралық университеттер қауымдастығына және еуропалық жоғары оқу орындары қауымдастығына кіреді; академиялық және ғылыми ынтымақтастық саласындағы серіктестік байланыстарды дамыту арқылы Ресей-Қазақстан гуманитарлық қатынастарының дамуына ерекше үлес қосады. Бұл ынтымақтастық Ресей Федерациясының серіктес жоғары оқу орындарымен және ғылыми институттарымен келісімдермен реттеледі (151 келісім).

Жыл сайын магистранттар Ресейдің жоғары оқу орындарында ғылыми тағылымдамадан өтеді, студенттер мен профессорлық-оқытушылық құрамның академиялық алмасуы жүзеге асырылады. Сонымен, 2015 жылдан бастап ЕҰУ-ға түрлі факультеттерде дәріс оқу үшін 128 ресейлік ғалым шақырылды. Академиялық ұтқырлық бағдарламасы аясында ЕҰУ-да РФ серіктес ЖОО-нан 191 білім алушы білім алды, ресейлік ЖОО-лар ЕҰУ-да 300-ге жуық білім алушыны қабылдады.

ТМД Желілік университеті, ШЫҰ Университеті және жоғары оқу орындары арасындағы келісімдер шеңберінде ресейлік жоғары оқу орындарымен 27 бірлескен білім беру бағдарламасы іске асырылуда. Бүгінде осы бағдарламалар бойынша 135 жас маман даярланды. ЕҰУ жетістіктерінің, оның ішінде гуманитарлық интеграцияның Қазақстан-Ресей векторындағы, оның ішінде шекаралық ынтымақтастықты қоса алғанда, келтірілген көрсеткіштері олардың дамуы үшін кең мүмкіндіктерді көрсетеді.

Сапар барысында ресейлік жоғары оқу орындарымен және ғылыми ұйымдармен бірқатар келісімдер мен ниет хаттамаларына қол қойылды. Ресейлік әріптестердің қызығушылығын «трансшекаралық аумақтардың экономикасы» және «Аймақтану» бойынша қос дипломды бағдарламалар тудырды. ММХҚИ-мен белсенді ынтымақтастық 2015 жылдан бастап білім алушылармен академиялық алмасу, шетелдік мамандарды шақыру, ТМД Желілік университеті аясындағы «Халықаралық құқық» және «халықаралық қатынастар» бағыттары бойынша жүргізіледі.

Мысалы, «МИЭТ» ҒЗУ өкілдерімен кездесуде қос дипломның магистрлік бағдарламасы келісілді «mentor Graphics құралдарымен микрожүйелерді кешенді жобалау» магистратурасының қос дипломды білім беру бағдарламасы шеңберінде ынтымақтастық туралы уағдаластыққа қол жеткізілді, пәндер келісілді, іске асыру 2021 жылдан басталады. Ғылыми гранттарға бірлесіп қатысу, Бірлескен ғылыми жарияланымдарды ұйымдастыру, сондай-ақ Еуразия ұлттық университетінің ғылыми журналында «МИЭТ» ҒЗУ ғалымдарының жарияланымдары мәселелері талқыланды. Сонымен қатар, оқытушылар, магистранттар мен докторанттардың тағылымдамалары туралы келісімдерге қол жеткізілді.

Жоғары оқу орындары ректорларының кездесуі барысында ынтымақтастық және әлеуметтік әріптестік туралы негіздемелік келісімге қол қойылды. Келісім жоғары білікті мамандарды даярлаудың тиімді жүйесін ілгерілету, бірлескен ғылыми-зерттеу білім беру жобалары мен бағдарламаларын жүргізу саласындағы өзара іс-қимылға бағытталған. Уағдаластық шеңберінде тараптар заманауи білім беру технологияларын ұйымдастыру мен пайдаланудың озық тәжірибесімен алмасу арқылы стратегиялық ынтымақтастықты дамытуға ниетті. Келісім сондай-ақ бірлескен семинарларды, ғылыми-әдістемелік конференцияларды және басқа да іс-шараларды ұйымдастыруды және өткізуді көздейді.

Сколково Мәскеу басқару мектебінде Білім беруді трансформациялау орталығында кәсіби қайта даярлау бағдарламалары бойынша ЕҰУ топ менеджерлерін оқытудан өту туралы келісімге қол жеткізілді, онда барлық бағдарламалар «іс-қимыл арқылы Оқыту» қағидаты бойынша құрылған және теориялық блоктарды, практикалық тапсырмаларды, жобалық бағдарларды қамтиды.

Сапар бағдарламасының аяқталуы ЕҰУ делегациясының Экономика жоғары мектебінің (ЭЖМ) басшылығымен кездесуі болды. Тараптар ынтымақтастықты кеңейтуге қызығушылық білдірді. «Экономика жоғары мектебі» ҒЗУ-мен 2017 жылдан бастап Экономика, Математика, Журналистика, Әлеуметтану, Халықаралық қатынастар білім беру бағдарламалары бойынша академиялық алмасу жүргізілуде. Қос дипломды білім беру бағдарламаларын әзірлеу, MBA, EMBA, DBA бірлескен бағдарламаларын әзірлеумен «Жоғары бизнес мектебін» ашу бойынша кеңес беру саласындағы бірлескен ынтымақтастық

мәселелері талқыланды; университеттердің басшылары мен басқару командаларын кәсіби қайта даярлаудың білім беру бағдарламасы бойынша бірлескен жоба. Бірлескен цифрлық платформалардың, цифрлық іздердің, бейне хабар таратудың және болашақта цифрлық платформалар мен оқытуды басқару жүйелерін одан әрі дамытудың мүмкіндіктері анықталды.

Бүгінгі таңда Қазақстан мен Ресей арасында бірлескен ынтымақтастықтың көптеген салалары бар, олардың перспективалары шекаралас мемлекеттер арасындағы, сондай-ақ жеке-жеке әрқайсысының барлық мүдделерін қанағаттандыруға бағытталған. Ірі білім беру жобалары, мысалы, Ресей университеттерінің филиалдары, соның ішінде М.В.Ломоносов атындағы ММУ-дің Қазақстандық филиалы айқын дәлел болып табылады, Қазақстан мен Ресей Президенттерінің қолдауымен Еуразия кеңістігінде алғашқылардың бірі болып ашылды.

Осылайша, гуманитарлық ынтымақтастықтың экономикалық және әскери-саяси әріптестіктен айырмашылығы мемлекетаралық (еларалық) өзара іс-қимылдың жай-күйін бағалау кезінде операция жасауға болатын іс жүзінде қоғамдық қабылданған индикаторлары (көрсеткіштері) жоқ ұзақ мерзімді стратегиялық перспективалары бар. Сонымен бірге гуманитарлық ынтымақтастықтың, әлеуметтік-мәдени жақындықтың, елдер мен халықтар арасындағы қатынастардың маңызы барған сайын танымал бола түсуде.

СЕЙДУМАНОВ Серік Тұрарұлы

ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану
және дінтану институтының директоры,
ҚР Ұлттық ғылым академиясының академигі
(Алматы қ.)

ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ РЕСЕЙ: ҒЫЛЫМИ ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ МӘСЕЛелЕРІ

Ресей мен Қазақстан арасындағы екіжақты ынтымақтастықтың қол жеткізілген мазмұны мен бағытын Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев анықтап, ол Еуразиялық интеграция бастамасын 1994 жылы Ресейге ресми сапары барысында М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінде сөйлеген сөзінде бірінші болып ұсынды.

Бұл көреген идея Ресей, Қазақстан және Беларусь арасында Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) құру туралы келісімге қол жеткізілген 2010 жылы табысты іске асырылды. Содан бері біздің елдеріміздің арасында осы бірлестік шеңберіндегі интеграциялық процестер бойынша өзара іс-қимыл мен өзара түсіністіктің жоғары деңгейі бар. Сондай-ақ, біз ҰҚШҰ, ТМД, ШЫҰ және АӨСШК аясында тығыз ынтымақтасамыз. Біз қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы одақтастармыз және экономикалық интеграция бойынша әріптестерміз.

Қазақстан мен Ресей халықтарының тарихи, мәдени және рухани байланыстарының 300 жылдығының жаңа жасампаз ұранымен ұйымдастырылған ғылыми конференциялар мен мерейтойлық іс-шаралардың кезекті күн тәртібін біз тоғыз жылдан кейін қайтадан қалыптастыра алатынымыз туралы қолайлы жағдайды сенімді түрде болжауға болады.

Мұндай хабар мен өмірді растайтын көзқарас сыртқы орта мазмұнының сапалы идеологиялық көлемін құрайтын біздің

ортақ зияткерлік практикалық міндеттерімізді құру желісін қалыптастыруы және сенімді мемлекетаралық қатынастарды сақтау үшін ұйымдық-саяси негіздерді анықтауы керек.

Осы конференцияға қатысушыларға ұсынылған әлеуметтік құбылыстар мен тарихи процестердің негізгі көрсеткіштерін немесе өзекті пулын анықтау мүмкіндігі, олар тұрақты индикаторлар немесе макроортаны өлшеу шамалары болуы керек, қорытынды шешімдер мен ұсыныстарға жобалық құжаттардың мәртебесін беруі керек, олардың заңдылығы ешқандай күмән тудырмауы керек. Біздің келісілген және қабылданған бағдарламамызды ықтимал тарихи ревизиялау немесе ахуалдық апгрейдтің кез келген әрекеті Ресей мен Қазақстанның стратегиялық әріптестік негіздерінің сөзсіз девальвациясына әкеледі.

Біз Ресей мен Қазақстан халықтарының өркениеттік бірегейлігі мен табиғи конгломерациясын сақтап қалу мүмкіндігін жіберіп алмауға тиіспіз, оларға гуманитарлық және әлеуметтік қатар өмір сүру үдерістерін дербес басқару сеніп тапсырылуы тиіс. Мұндай ынтымақтастықтың сөзсіз негізгі қағидаты ұжымдық негізде мемлекеттердің тәуелсіздігін, аумақтық тұтастығы мен егемендігін қорғау болып қала береді.

Covid-19 пандемиясының кең таралуы мен мутациясына байланысты қауіпті жағдайды сақтау ықтималдығы миллиондаған адамдардың әдеттегі өмір салтын айтарлықтай өзгертті. Нақты қауіптерге жедел әрекет ету ойлар мен әрекеттерді синхрондауға мәжбүр етеді. Деформация адамдардың жұмысқа және өмір сапасына қатысты қарым-қатынасында байқалады. Шектеулер режиміне мәжбүрлеп бейімделудің және тіпті қоғамдағы дәстүрлер мен негіздерден бас тартудың діни құбылысы бар. Біз адамдар бөлісетін құндылықтарды қайта бағалаудың арқасында макроэкономикалық әсерді әлі де бағалап, қоғамның демографиялық құрылымындағы ықтимал теңгерімсіздікті көруіміз керек. Бұдан кейін халықтың қауіпсіз өңірлер мен континенттерге жаппай көшуін, дәстүрлі білім беру мен мәдениет жүйесіндегі дағдарысты, адамдардың кепілді жұмыспен қамтылуы мен ұтқырлығы проблемаларын болжау керек.

Жаңа жаһандық сын-қатерлер, вирусқа қарсы бағдарламаны іске асыру серпіні және ілеспе оқшауланудың ауқымы әлемдік экономика мен әлеуметтік тұрақтылық үшін негізгі сын-тегеуріндердің бірі болып табылады, осыған байланысты қаржыландыру тапшылығын еңсеру бойынша халықаралық

қоғамдастықтың белсенді күш-жігері қажет болады. Әлеуметтік регрессияның сыртқы факторлары тұтынушылық сұраныстың бағыты мен мөлшеріне, сайлау импульстарына, демек, жеке-леген елдердің ресурстық мүмкіндіктеріне және мемлекеттік аппараттың одан әрі әлеуметтік және мәдени саясатты тиісті түрде жүзеге асыру қабілетіне байланысты басқа тұтынушылық преференцияларды қалыптастырады. Covid-19 пандемиясынан туындаған гуманитарлық және әлеуметтік дағдарыс дамыған және дамушы елдер арасындағы экономикалық қатынастар мен әлеуметтік айырмашылықтар мәселелерін ушықтырады.

Бұл проблемалар мен қауіптер, дәлірек айтқанда оларды шешу жолдары Ресей мен Қазақстанның стратегиялық серіктестігі мен жан-жақты ынтымақтастығын күшейту жоспарларын әзірлеудің қосымша алаңына айналуы мүмкін.

Осы қатынастар деңгейінде құндылықтар жүйесі мен жасампаз макроорталықтың климаты дәріптелуге және ілгерілеуге тиіс, ол, егер әріптестіктің осы стратегиясы дамуға қажетті әсер беретін болса:

– жоғары мемлекеттік басшылық пен қоғамдық-саяси қозғалыстар, медиа ресурстар және тиісті бұқаралық ақпарат құралдары қолдайды;

– өңірлік әлеуметтік-экономикалық жоспарлау жүйесімен және салалық реттеуші ұйымдардағы Үйлестірілген мемлекетаралық іс-қимылдармен тығыз байланысты;

– макроорталықтың жай-күйі туралы деректер мен өңірлік бірлестіктердің стратегиялық міндеттері арасындағы байланысты бақылай алатын, қолда бар дағдарысты жағдайды немесе ақпаратты жаһандық қатерлер тұрғысынан бағалай алатын және стратегиялық әріптестік үшін қосымша мүмкіндіктер әзірлей алатын стратегиялық мәселелер бойынша нағыз кәсіпқойлардың жұмысымен байланысты.

Біз Еуразиялық кеңістікте тауарлардың, көрсетілетін қызметтердің, жұмыс күші мен капиталдың еркін қозғалысын қамтамасыз ету мақсатында интеграцияға уақтылы бағыт алғанымызды мақтанышпен атап өтеміз. ЕАЭО іске қосылуының арқасында сауда-экономикалық қатынастарды әртараптандырудың және Ресей мен Қазақстан өңірлері арасындағы шаруашылық байланыстарды одан әрі нығайтудың тұрақты тренді қолдау табуда. Бұл ретте білім және ғылым саласы Қазақстанның Ұлттық экономикасы үшін жоғары білікті кадрлар даярлауды және біздің мемлекеттеріміздің мүддесі үшін

бірлескен ғылыми зерттеулер жүргізуді көздейтін Ресей мен Қазақстанның екіжақты кооперациясының маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Ғылымды дамыту үшін қолайлы жағдай жасау біздің мемлекеттеріміздің саясатының басым бағыттарының бірі. Осыған байланысты қазіргі одақтастық қатынастар мен интеграциялық байланыстар оң динамиканы және нәтижеге бағдарлануды жоғалтпағанын біз ерекше жоғары бағалаймыз. Біздің стратегиялық базалық бәсекелестік артықшылықтарымыз тиімді ғылыми сүйемелдеусіз жойылатын болады. Біздің әріптестігіміздің ортақ мақсаттарының бірі ретінде Ресей мен Қазақстанның барлық меншік түрлерінің өндірістік ресурстары мен зияткерлік активтерін біріктірудің қандай да бір гипотетикалық моделін қабылдай отырып, сырттан ықтимал сыртқы араласудың белсенді факторларын назарға алуымыз керек. Дәстүрлі эмитенттердің (нарық реттеушілерінің) мемлекеттер арасындағы зияткерлік және технологиялық бәсекелестік процестеріндегі көшбасшылардың тез өзгеруі мен өзгеруіне реакциясы әбден анық. Бұл тұрғыда АҚШ-тың бұрынғы Мемлекеттік хатшысы және халықаралық қатынастар саласындағы беделді сарапшы Генри Киссинджердің мойындауын атап өткен жөн, ол: «АҚШ-қа жақын емес елдердегі ғылым АҚШ үшін стратегиялық қауіп ретінде қарастырылады». Мұның мысалы тауарлар мен қызметтердің жаһандық нарығында болып жатқан драмалық оқиғалар, сондай-ақ халықаралық спорт және медицина саласындағы ашық кеңейту фактілері болуы мүмкін. Біз ортақ тарихымызды бұрмалауға және елдеріміз арасында сенімсіздік орнатуға ұмтылған кейбір қайраткерлердің әрекеттерін байқаймыз. Біз ресми мемлекеттік саясаттың жаһандық ақпараттық кеңістіктегі блогосфераның бейресми акторларынан ішінара артта қалуын мойындаймыз. Ғылымдағы қол жеткен жетістіктерді қайта қарау бойынша дұрыс емес бастамаларға тойтарыс беру қиындап келеді және саясаткерлердің жекелеген санатының арасында туындаған реваншистік көңіл-күйдің өсуін алаңдаушылықпен бақылап отырамыз.

Сондықтан Қазақстан мен Ресейдің тұрақты қарым-қатынас моделін іске асыруда ғылым мен білім саласындағы ынтымақтастықты кеңейту Қазақстанның Ұлттық экономикасы үшін жоғары білікті кадрлар даярлауды, біздің мемлекеттеріміздің мүддесі үшін ғылыми және білім беру қызметтерінің аймақтық нарығының функционалдық мүмкіндіктерін кеңейтуді көз-

дейтін Ресей мен Қазақстанның екіжақты кооперациясының маңызды бағыттарының бірі. Біздің ортақ өңірлік білім беру және ғылыми нарығымыздың сапалы дамуын болжай отырып, оның нығаю қарқынын және «индустрия 4.0» дәуірінің әлемдік ғылымды қажет ететін қоғамдастығына дәйекті интеграциялануын қолдай отырып, біз мемлекетаралық қатынастардың осы саласын алдын ала қорғау шаралары туралы ойланатын кез келді. Жұмыс істеп тұрған ISSN және ISBN еуропалық орталықтары сияқты халықаралық ақпараттық – медиалық кеңістіктің жұмыс істеп тұрған реттеушісіне балама ретінде өз өңірлік орталығын құру жобасы бойынша ұйымдастырушылық шараларды назарға алу, толықтыру және келісу қажет. Ғылыми және білім беру қызметтері нарығындағы мүдделер тепе-теңдігін қалпына келтіре отырып, бұл бастама, егер ол жүзеге асырылса, ғылыми және инновациялық дамуды жалғастыру үшін мәртебесі бойынша тең ғылыми кеңес беру құралдарын қолдана алатын біздің әлеуетті серіктестерімізге қатысты жаңа санкциялар пакеттерін енгізудің зиянды әсерін азайтуға мүмкіндік береді. Ресей мен Қазақстан, жақын арада Қытай да заман талабына сай кәсіби құзыреттері бар жоғары білікті мамандарды ғылыми даярлау жүйесін қалыптастыру, сондай-ақ қазіргі заманғы трендтерге сәйкес іргелі және қолданбалы ғылымдарды дамыту жөніндегі ортақ міндеттерді шешуге қосыла алады. Еуразиялық ғылыми орталықтың ақпараттық-медиа нарығының өңірлік тіркеушісі мен операторы және кітап басылымының халықаралық нөмірінің тіркеушісі функцияларын қолдану мүмкіндігі бейілсіз дәстүрлі монополистердің көлемдері бойынша іс жүзінде кем түспейтін Қазақстан, Ресей және Қытайдың ғылыми қоғамдастығына ортақ ғылыми-білім беру кеңістігін қолдауға және сақтауға, өз елдерінің ғалымдары мен ғылыми ұйымдары арасындағы тығыз байланыстар мен байланыстарды сақтауға және дамытуға мүмкіндік береді. Жоғарыда ұсынылған бастамаларды сарапшылар мен ғылыми қоғамдастық назарға алады, ал оны іске асыру жөніндегі одан әрі жұмыс әлеуметтік-экономикалық, гуманитарлық және басқа да салалардағы ортақ мүдделерге бағытталатын болады деген абсолюттік сенім бар. Ресей-Қазақстан ынтымақтастығының ғылыми саладағы перспективасы жылдар бойы бірінші кезектегі міндеттер мен дамудың перспективалық бағыттары деңгейіне көтерілді, бұл қызмет келесі бағыттар бойынша жалғасуы керек:

– Мемлекетаралық басым зерттеулерді, оның ішінде әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар саласындағы зерттеулерді қаржыландыратын нысаналы бағдарламалар мен қорларды қалыптастыру бойынша Қазақстан мен Ресейдің өзара іс-қимылын күшейту.

– Еуразия өңірі елдерінде ғалымдардың ғылыми инфрақұрылымға еркін қол жеткізуін қамтамасыз ету үшін жағдай жасау және баламалы консалтингтік операторды қалыптастыру (ISSN және ISBN ұқсас өңірлік консалтингтік орталықтың жобасы).

– Өскелең таланттарды ғылымға тарту үшін жастар арасында ғылым мен ғылыми қызметті дәріптеу және насихаттау. Алдыңғы дәуірдің ғылыми дәстүрлері мен мектептерін сақтай отырып, біз ұйымдастырушылық-әкімшілік инфрақұрылым тұрғысынан да, Ресей мен Қазақстан халықтарының мүдделері игілігіне жұмсалатын зерттеулердің іргелі академиялығы мен қолданбалы қажеттілігінің элементтерін ұштастыратын ғылыми қызмет мазмұны тұрғысынан да жаңа «тәуелсіз жолдарға» біртіндеп эволюциялық өтуді жүзеге асыра аламыз.

СЕЛТЕЕВ Оразғали Қаймолдаұлы

Еуразиялық интеграция
институтының директоры
(Нұр-Сұлтан қ.)

ӨЗАРА ЫҚПАЛДЫҢ ЖАҢА ӨЛШЕМДЕРІ ЖӘНЕ ЖАҢА ШЕШІМДЕРДІҢ ӘЛЕУЕТІ

Қазақстан мен Ресей – Еуразия құрлығындағы негізгі стратегиялық әріптестер. Бүгінгі таңда ресми деңгейде бірде-бір шешілмеген дау жоқ; мемлекеттік шекаралар нақты белгіленген, барлық деңгейлерде екіжақты қатынастар заңнамалық және іс жүзінде бекітілген, интеграциялық процестер біртіндеп дамып келеді. Екі елдің көшбасшылары, Үкімет мүшелері, бизнес-қоғамдастық арасында әріптестік қатынастар орнатылды. Сонымен қатар, уақыт сынынан өткен және сарабдал ресми саясат соңғы уақытта жекелеген ресейлік саяси және саяси маңайдағы қайраткерлердің тарапынан сынға ұшырап, түбегейлі қайта қарау әрекеттеріне ұшырап отыр, мұның өзі Қазақстанда теріс реакция туғызбауы да мүмкін. Шекара маңындағы жерлердің тиесілігін қайта қарауға қатысты пікірлер қазақстандық қоғамда барынша резонанс тудырады. Қалай болғанда да, Қазақстан мен Ресей халықтарының болашақ өзара іс-қимылы тұрғысынан мұндай алып қашпа әңгімелер құндылық деңгейінде демаркацияға әкелуі мүмкін. Олар қазақстандық қоғамда Ресейге қарсы пікірлердің көтерілуіне түрткі болады. Біріншіден, бұл тәуелсіздік жағдайында тәрбиеленген және жаңа медианың ықпалына ұшыраған жас көшбасшыларға қатысты. Сонымен қатар, бұл ішкі деңгейде этносаралық қақтығыстарды тудыру қаупін арттырады. Қазіргі уақытта біздің елдеріміздің өзара ықпалының жаңа өлшемдері бар. Екі мемлекеттің өзара ықпалы тек жоғары дипломатия, ресми кездесулер, келісімдер, мәлімдемелер, шекаралық ынтымақтастық

және тіл саясаты саласында ғана емес. Ол жаңа әлеуметтік-мәдени өлшемдерге ие болды, олар көбіне бейіндік мемлекеттік органдардың назарынан тыс қалып отыр, ал оларды назарға алған жөн. Білім беру саласында экспонент бойынша әртүрлі гранттар есебінен Ресейдің астаналық және өңірлік жоғары оқу орындарында жоғары білім алатын техникалық мамандықтар бойынша дарынды қазақстандық түлектердің жалпы саны өсуде. Бұл студенттердің басым көпшілігі шекаралас аймақтарда (Алтай өлкесі, Омбы, Томск, Тюмень, Челябинск, Самара, Астрахань облыстары және т.б.) тұрса да, оқу қалаларында қалады. Халықаралық ресейлік лицейлер мен гимназияларда мектеп оқушыларын қашықтықтан оқыту көпір кезеңінің жаңа үрдісі болуы мүмкін. Көбінесе ата-аналар мен оқушылардың өздері шетелдік, соның ішінде Ресей Федерациясында онлайн оқыту мүмкіндігін қарастыруда.

Мұндай жағдайда қазақстандық білім беру жүйесі жоғары білім беру сегментінде ғана емес, орта білім беруде де теңдессіз бәсекелестікке тап болады. Денсаулық сақтау саласында «Спутник V» антиковидті вакцинасын жылдам жасау және белсенді ақпараттық ілгерілету қазақстандық пациенттердің көз алдында Ресей медицинасының беделін айтарлықтай көтереді. Бұл қазақстандықтар арасында Ресей қалаларына (Мәскеу, Санкт-Петербург, Новосибирск, Екатеринбург, Новокузнецк, Кемерово, Ярославль, Курган, Уфа және т.б.) медициналық туризмнің келуіне әкелетіні анық. Нұр-Сұлтанда медициналық хаб құру бұған дейін отандық денсаулық сақтау саласының имиджін ішінара қалпына келтірді, алайда жаңа коронавирус пандемиясы барысында бірегей операциялар мен терең зерттеулер тақырыбы алыс жоспарға кетті. Еңбек қатынастары саласында көптеген жылдар бойы Солтүстік және Қиыр Шығыс кәсіпорындарында, сондай-ақ Ресейдің ірі батыс қалаларында жұмыс істейтін қазақстандық еңбек мигранттары мәселесі өзекті болып қалуда. Еуразиялық экономикалық одақ аумағында еңбек күштерінің кедергісіз қозғалысы үшін жағдай жасау қазақстандық еңбек мигранттарының өмірін айтарлықтай жеңілдетті, бірақ бұл мәселені толық түсіндірмеді. Екі елде тұрып жатқан немесе Қазақстандағы қос азаматтығы үшін қатаң жазаға байланысты өз паспорттарын жарнамалаудан қорқатын шекара маңындағы облыстардан келген мыңдаған қазақстандықтардың қос азаматтығы туралы мәселе де осы тұста жатыр. Креативті индустрияда қазақстандық жас музы-

канттардың, режиссерлердің, клипмейкерлердің, стендаперлер мен суретшілердің тұтас буыны өсіп, табысқа қол жеткізді. Бұл ретте сөз Димаш Құдайбергеновтің, Данелия Төлешеваның, Скриптониттің, Иманбек Зейкеновтің, Айсұлтан Сейітовтың, Нұрлан Сабуровтың айқын мысалдары туралы ғана емес, сондай-ақ ойын-сауық контентін жасауға тартылған басқа да жүздеген мамандар (продюсерлер, операторлар, сценаристер, битмейкерлер, қоюшы суретшілер, мультипликаторлар, жарық берушілер, аранжировщиктер және т.б.) туралы болып отыр. Қазақстандық креативті командалар отандық шоу-бизнестің сұр аймағында қалып, музыка мен әндер жазады, көптеген танымал ресейлік орындаушыларға клиптер және бағдарламалар түсіреді. Олардың танымалдылық дәрежесі, демек, әлеуметтік әсер бағаланбайды. Мысалы, бір жыл бойы АҚШ-тың барлық жетекші ұлттық және жергілікті радиостанцияларында Иманбек Зейкеновтың *Roses* ремиксі күн сайын қойылады және Джастин Бибер мен *Pink* (американдық шоу-бизнестің сөзсіз белгішелері) деңгейіндегі орындаушылардың жаңа хиттерінен кем түспейді. Айта кету керек, осы пікір көшбасшыларының кез-келген мәлімдемесі бүгінде Қазақстан мен Ресей саясаткерлерінің ресми мәлімдемелеріне қарағанда қазақстандық және ресейлік аудиторияны кеңінен қамтитын болады. Сонымен қатар, әр түрлі әлеуметтік желілерде жыл сайын екі мемлекеттегі қоғамның көңіл-күйіне тікелей әсер ете алатын миллионер блогерлердің саны артып келеді. Қазақстандық аудитория біртіндеп ресейлік телеарналардың ақпараттық ықпал ету аясынан шығып келеді, бірақ сонымен бір мезгілде тәуелсіз ресейлік саясаткерлер мен блогерлердің ықпалына көшуде.

Көңіл-күй мен қоғамдық пікірді қалыптастыру үшін миллиондаған қазақстандықтар қол қойған танымал ресейлік аккаунттар посттарының түсініктемелері бөлек өріс болып табылады. Айта кету керек, оларды еркін оқыған кезде де, екі елдің жастар ортасында (орыс/қазақ) анти-көңіл-күйді тудыратын ашық ұлтшыл және нәсілшіл сөздер кездеседі. Спортта ұзақ уақыт ішінде алғаш рет ресейлік белгілі клубтарда (ЦСКА, «Уфа», «Ахмат», «Ротор», «Крылья Советов» және т.б.) ойнайтын қазақстандық футболшылардың саны артып келеді. Өз кезегінде, Қазақстан Премьер-Лигасында ресейлік ойыншыларға да сұраныс артып келеді. Бұл жетекші ресейлік және қазақстандық командалардың бюджеттерінің қысқаруымен және қолай-

лы нарықтарды іздеумен ғана емес, сонымен қатар алыс шетел футболшылары шекарадан өтуге қорқатын немесе мүмкіндігі жоқ қазіргі пандемия жағдайымен байланысты. Қазақстандық футболшылардың Ресей спортына кірігуі олардың медиалылығын күрт арттырады.

Мәселен, ЦСКА жартылай қорғаушысы және Қазақстан құрамасы Бахтиер Зайнутдиновтың Нұр-Сұлтандағы Франция құрамасымен матч қарсаңында алған жарақатына байланысты жанжал ресейлік БАҚ-та кең резонанс тудырды. Қазақстан футбол федерациясының өкілдері ең мықты отандық ойыншы Зайнутдиновты жарақатын модельдеу және патриотизмнің жоқтығы үшін дәлелсіз және жария түрде айыптады. Бұл дауда Зайнутдинов ресейлік БАҚ пен спорт функционерлерінен Елеулі медиалық қолдау алды, ал Қазақстанның ресми спорт қайраткерлері қақтығысты елемеді. Біздің ойымызша, өзекті сын-қатерлер контекстіндегі жаңа шешімдер үшін әлеует қандай? Қазақстан мен Ресейдің стратегиялық және одақтастық қатынастарын тепе-тең негізде нығайтуда өзара жоғары тәуелділікті ескере отырып, екіжақты диалогты дамытуда өзара мүдделілік болуға тиіс. Мұндай жақын көршілердің басқа жолы жоқ. Сондықтан қазіргіге жауапты қолданыстағы саясаткерлердің қандай да бір басқа міндеттерге конъюнктуралық қол жеткізу үшін оларды елемей, болашақ үшін тәуекелдерді барабар бағалауы маңызды.

Қазақстан үшін ұлттық мүдделер тұрғысынан алғанда, геосаяси текетірес жағдайында, өзекті сын-қатерлерді ескере отырып, қазірдің өзінде бірқатар әлеуметтік-саяси шешімдерді көздеу және іске асыру қажет.

Бірінші. Мұндай популистік және арандатушылық мәлімдемелер ақпараттық өрісте үнемі айтылатындығын мойындау. Демек, Қазақстан мемлекеттік органдарының мұндай мәлімдемелерге «ақымақтықтарды» елемеуден бастап «персона нон-грата» тетіктерін іске қосуға дейін және кінәлі қоғамдық алаңда қоғамдық остракизмге ұшыраған кезде cancel culture әдістерін пайдалануға дейін шұғыл әрекет ету алгоритмі болуы орынды, ал оның барлық алдыңғы жетістіктері ұмыт болады.

Екінші. Әлемдік державалар мен жергілікті көшбасшылар арасындағы өсіп келе жатқан гибридті соғыс контекстінде Қазақстанның ақпараттық кеңістігінің мониторингінде сараптаманы арттыру, сондай-ақ идеологиялық төгінділерге қарсы іс-қимыл бойынша шараларды әзірлеу.

Үшінші. Ресейде оқитын, жұмыс істейтін, тұратын немесе емделетін барлық қазақстандықтардың, ең болмағанда, консультациялар мен жария мәлімдемелер деңгейінде сөзсіз және тұрақты қолдауы. Әрбір қазақстандық пен отандасымыз, Қазақстанда болмаса да, Отанының қолдауын сезінуі тиіс.

Көптеген жылдар ішінде шетелдік қазақстандықтар мен нақты қазақтар саны айтарлықтай өсті – бұл, бірінші кезекте, үлкен зияткерлік ресурс. Бұл адамдар танымал халықаралық және ресейлік компанияларда жұмыс істейді, серпінді жобаларды жүзеге асырады, қоғамда кең байланыстарға ие. Олардың әлеуетін пайдалану үшін Қазақстанмен тұрақты байланыс орнатып, қолдау қажет. Ондаған миллион Қытай, Түркия, Армения азаматтары өз Отанында тұрмайды, бірақ мемлекеттер әрқашан халықаралық ықпал ету және экономикалық әлеуетті арттыру факторлары ретінде қарастырылады.

Төртінші. Екі мемлекеттің нақты байланыстырушы буыны болып табылатын шекара маңындағы өңірлердің тұрғындарына ерекше назар аудару. Бұл азаматтарды қолдаудағы қадамдардың бірі қос төлқұжаты бар адамдарға қысқа мерзімді рақымшылық жасау болуы мүмкін. Өздеріңіз білетіндей, көптеген қазақстандықтар ресейлік паспорттарды ЕАЭО іске қосылғанға дейін алған, уақыт өте келе оларға қажеттілік жоғалып кетті, бірақ адамдар жоғары айыппұлдар мен басқа да жаза түрлеріне байланысты қос азаматтықтан бас тартуға мүмкіндігі жоқ.

Бесінші. Ресейдегі қазақстандық таланттардың жеңістері кезеңінде ғана емес, жеке дағдарыстар мен даулар кезінде де тығыз диалог пен тұрақты қолдауды жүзеге асыру. Уақытылы жария қолдау жаңа пікір көшбасшыларының көңіл-күйіне Қазақстанның пайдасына айтарлықтай әсер етуі мүмкін. Бұл ретте қолдау тек гранттармен немесе болашақ келісімшарттардың уәделерімен шектелмеуге тиіс: мемлекеттің табысты жаңа қазақстандықтармен байланысы тұрақты негізде жүргізілгені маңыздырақ. Жалпы алғанда, Қазақстан мен Ресей арасындағы екіжақты қатынастар контекстіндегі шаралардың көпшілігін қазіргі заманғы коммуникациялық теориялар мен практикаларды пайдалана отырып, коммуникациялар шеңберінде жүзеге асыруға болады. Бұл біртіндеп жүретін процесс, оның нәтижесі өзара құрметті арттыру және ішкі саяси процестерді тұрақтандыру болуы тиіс.

АНДРЕЕНКОВА Анна Владимировна

Салыстырмалы әлеуметтік зерттеулер институты
директорының орынбасары (ЦЕССИ),
әлеуметтану ғылымдарының докторы
(Мәскеу қ.)

ЕКІ ЕЛ ТҰРҒЫНДАРЫНЫҢ ҚОҒАМДЫҚ ПІКІРІ МЕН МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫ ТҰРҒЫСЫНДАҒЫ РЕСЕЙ-ҚАЗАҚСТАН ҚАТЫНАСТАРЫ

Ресей мен Қазақстанның еларалық қатынастары соңғы үш онжылдық ішінде тиімді және тату көршілік ынтымақтастықтың үлгісі болып табылады. Екі ел тығыз экономикалық қатынастарды байланыстырады, олар халықаралық күн тәртібіндегі көптеген маңызды мәселелер бойынша халықаралық аренада одақтас болып табылады, құндылық-идеологиялық платформалар мен даму мақсаттары бойынша жақын елдер болып табылады. Елдер басшыларының тұрақты кездесулері, белсенді ведомствоаралық ынтымақтастық, түрлі іс-шараларға қатысу екі мемлекет арасындағы саяси, экономикалық және кәсіби элита деңгейіндегі тығыз қарым-қатынастарды көрсетеді. Пост-кеңестік кеңістіктегі әртүрлі елдер арасындағы айтарлықтай қақтығыстық қатынастарға қарағанда, Ресей мен Қазақстан арасындағы қатынастар ашық текетірес немесе терең қайшылықтармен көмескіленген жоқ. Ақпараттық хабарламалардың жалпы бағыттылығы және бұқаралық ақпарат құралдарының көңіл-күйі өзара жағымды, достық және біріктіруші аспектілерді баса көрсетеді, бұл бір-бірінің көз алдында елдердің оң имиджін қалыптастыруға ықпал етеді [Тоқболатова, 2019].

Ресей мен Қазақстан арасындағы саяси институттар, ел басшылары, БАҚ, азаматтық институттар сияқты екіжақты қарым-қатынас субъектілерінің өзара әрекеттестігі халықаралық қатынастар саясаттануы аясында жақсы зерттелген [Гусев, 2015].

Соңғы жылдардағы зерттеулерде екі ел халқының осы қатынастарды құрудағы рөліне аз көңіл бөлінді. Еларалық қатынастарды талдау барлық жұмыс істейтін субъектілерді қарастырмай кешенді және толық бола алмайды. Мұндай субъектілердің көп деңгейлі құрылымында (элита елдері-жеке әлеуметтік топтар-халықтың кең топтары) халық пассивті де, белсенді де маңызды рөл атқарады. Елдер арасындағы қатынастардың сипаты мен сапасына әрбір ел халқының құрылымы, халықтың әртүрлі салалардағы өзара іс-қимылының қарқындылығы, коммуникация мен қарым-қатынас тәжірибесі, хабардарлық деңгейі, өзара қызығушылық, сондай-ақ көрші елдің бейнесі мен беделі әсер етеді, соның негізінде ішкі және сыртқы саясаттағы іс-әрекеттер мен шешімдер бағаланады. Халықтың халықаралық қатынастар сапасына әсерін зерттеу кезінде көбінесе Тараптардың бірі – орыстар немесе қазақстандықтар болды [Есимова, 2008; Леонова, 2016; Космарская, 2018].

Біздің ойымызша, қазіргі кезеңде екі елдің тұрғындарын салыстырмалы зерттеу перспективалы тәсіл болып табылады – олардың мінез-құлқы, пікірлері, көзқарастары, артықшылықтары мен бағалары баламалы әдіс бойынша жүргізілген сауалнамалар негізінде [Андреенкова, 2014]. Мұндай тәсіл элиталардың ұстанымы қаншалықты берік және екі ел халқының қоғамдық пікірінде қолдау мен негіз бар, ресейліктер мен қазақстандықтардың өзара қабылдауы, екі елдің имиджі әртүрлі деңгейлерде қаншалықты симметриялы, дәйекті және дәйекті болып табылады деген сұраққа жауап беруге мүмкіндік береді. Талдаудың эмпирикалық базасы «посткеңестік трендтер» зерттеуі-посткеңестік кеңістік елдеріндегі 4 жылда бір рет кезеңділікпен осы елдердің халқына репрезентативтік ұлттық сауалнамалар базасында ЦЕССИ (салыстырмалы әлеуметтік зерттеулер институты) жүргізетін салыстырмалы зерттеу болып табылады, тұрғылықты жері бойынша жеке сұхбат әдісімен іріктеу мөлшері әр елде 1000-нан 2500-ге дейін сұхбатты құрайды (www.cessi.ru).

Ресей мен Қазақстанның екі халықтың субъективті сыртқы саяси картасындағы рөлі¹.

Посткеңестік кезең ішінде Ресей қазақстандықтар үшін басты сыртқы саяси әріптес және одақтас болды және болып қала

¹ "Посткеңестік трендтер-4" зерттеу деректері, ЦЕССИ, 2017-2018 жж. Ресейде респонденттер 1-ден 3-ке дейін жауап бере алды, Қазақстанда-тек бір ғана жауап

береді. Жаулардың, қарсыластардың немесе бәсекелестердің арасында Ресей сирек кездеседі (респонденттердің 3% - дан аспайды). Қазақстан тұрғындарының субъективті сыртқы саяси картасындағы Ресейдің мұндай жағдайы бірегей: Қазақстан үшін басқа маңызды елдерге – Қырғызстанға, Өзбекстанға, Түркияға, Қытайға, Еуропалық Одаққа, АҚШ-қа деген қарым-қатынас әлдеқайда қарама-қайшы және аз шоғырланған. Ресейліктер үшін Қазақстан бірінші орындарды Беларусь пен Қытайға бере отырып, негізгі үш сыртқы саяси одақтастардың бірі болып көрінеді. Ресей одақтастары арасындағы Қазақстан біріншілігі ресейліктердің айтарлықтай үлесінде емес, дегенмен Беларусьті қоспағанда, басқа посткеңестік елдермен салыстырғанда Қазақстан басқа елдерге қарағанда одақтас деп аталады.

Қазақстанда Ресейдің одақтас ел ретінде қабылдауындағы әлеуметтік-топтық айырмашылықтар аз – барлық ұрпақтардың респонденттері Ресейді бірінші одақтас деп атады. Ресейде әр түрлі ұрпақтар арасында сыртқы саяси серіктестерді қабылдау айтарлықтай ерекшеленеді. Қазақстанды Ресейдің басты одақтастарының арасында орта және аға буын (45 жастан асқан) және 30 жасқа дейінгі жастар жиі атайды. Мұндай қатынас Қазақстанның қабылдауына ғана емес, сонымен қатар посткеңестік кеңістіктегі көптеген басқа елдерге, атап айтқанда Беларуське де тән. Жастар Халықаралық аренадағы «үлкен» ойыншыларға көбірек көңіл бөлуге бейім, олардың біріншісі – Қытай.

Екі ел халқының жеке өзара іс-қимылы және байланыстары.

Қазақстан халқының құрылымында өздерін ұлты бойынша орыстарға жатқызатындар 23,7%-ті құрайды (2009 жылғы Қазақстан Халық санағының деректері), Ресейде өздерін ұлты бойынша қазақтарға жатқызатындар айтарлықтай аз – 0,45% (РФ халық санағы 2010 ж.). Ресейліктер мен қазақстандықтардың арасындағы туыстық және достық байланыстар посткеңестік кеңістіктегі басқа елдерге қарағанда аз: ресейліктердің 6%-і Қазақстанда туыстары немесе достары бар, ал қазақстандықтардың 38%-і.

Білім беру байланыстары.

Ресей мен Қазақстан халқының өзара іс-қимылы кезіндегі ең маңызды байланыстырушы желілердің бірі білім беру болып табылады. Бұл байланыс бір бағытты-ол Қазақстан үшін

өте маңызды (жоғары кәсіптік білімі бар Қазақстан тұрғындарының 60%-і оны орыс тілінде алған) және ресейліктер үшін маңыздылығы жағынан айтарлықтай төмен. Ресейде алынған білім қазақстандық интеллигенцияның қалыптасуына, Қазақстанның ғылыми-техникалық кадрлық әлеуетінің дамуына елеулі әсер етті. Соңғы жылдары мұндай байланыстардың маңызы төмендеп, негізінен орыс тілін қолдану арқылы сақталады. Ресейдің Қазақстандағы білім беру қызметтері саласындағы жалпы имидждік жағдайы да төмендеуде. «Егер сізде немесе сіздің балаңызда шетелде оқуға мүмкіндік болса, Сіз қай елді таңдайсыз?» Сауалнамаға қатысқан Қазақстан тұрғындарының тек 15%-і ғана Ресейді атады (Ұлыбритания 14%, АҚШ 12%), бұл ретте жас қазақстандықтар арасында Ұлыбритания мен АҚШ аз болса да, бұл көрсеткіш бойынша Ресейді басып озады.

Туристік байланыстар.

Ресей мен Қазақстан арасындағы туристік байланыстар өте қарқынды емес және бір бағытты. Ресей Қазақстан тұрғындары үшін туризм мен жұмыс сапарларының маңызды бағыттарының бірі болды және болып қала береді (соңғы жылдары Ресейге 12% барған, бұл басқа елге қарағанда көп), ресейліктер Қазақстанға сирек барады (соңғы жылдары ресейліктердің 2% Қазақстанға сапар шеккен). Ресейліктер үшін Қазақстанның туристік әлеуеті де үлкен емес – 4% жақын жылдары Қазақстанға барғысы келеді. Ресей қазақстандықтар үшін тартымды көрінеді – 30% оған барғысы келеді.

Жалпы тілдік кеңістік және мәдени кеңістік².

Ресей мен Қазақстан үшін біріктіруші маңызды факторлардың бірі Орыс тілі болып табылады. Қазақстанда орыс тілін білу деңгейі өте жоғары: республиканың ересек тұрғындарының 82%-і орыс тілін еркін біледі, тек 1%-і орыс тілін білмейді. Қазақстандықтардың күнделікті өмірінде орыс тілін қолдану да үлкен: республика тұрғындарының жартысынан көбі орыс тілінде сөйлейді, ел тұрғындарының төрттен үш бөлігі орыс тілін әлеуметтік қарым-қатынас үшін пайдаланады (жұмыста, қоғамдық орындарда) және орыс тілінде жаңалықтар алады. Әлеуметтік қарым-қатынас, білім беру және қоғамдық ақпа-

² "Посткеңестік трендтер-2" зерттеу аясындағы "Посткеңестік елдерде тілдерді қолдану" жобасы, 2014-2016 жж.

раттандыру тілі ретінде орыс тілі Қазақстанның барлық басқа тілдерімен салыстырғанда кеңінен қолданылады. Қазақстанға қарағанда орыс тілі посткеңестік кеңістікте Ресейден басқа Беларусьте ғана қолданылады. Ресей мен Қазақстан халқы ортақ тіл кеңістігінде өмір сүреді, бұл осы халықтар арасындағы жеке өзара іс-қимылды, кәсіби және экономикалық байланыстарды ынталандырады, сондай-ақ ортақ мәдени және тілдік ортаны қалыптастырады, ақпарат пен пікір алмасудың еркін алмасуына ықпал етеді, бұл осы халықтар арасындағы өзара түсіністікке қол жеткізу ықтималдығын арттырады.

Имидждің ерекшеліктері³.

Ресейдегі және Ресейдегі Қазақстандағы Ресей имиджінің қалыптасуы әртүрлі тарихқа ие және әртүрлі жолдармен жүрді, нәтижесінде Қазақстандағы Ресей имиджі әлдеқайда көлемді, көп деңгейлі және көп өлшемді болды, Ресейдегі Қазақстан имиджі әлі де осындай тереңдік пен күрделіліктен айырылды. Ресейліктердің Қазақстанға деген қызығушылығы мен назары өте шектеулі. Ресейдегі осы елдің имиджінің ерекшелігі-бұл жалпы оң көзқарас, сонымен бірге кез-келген белгілі бір сипаттамалық белгілерді, күшті немесе кем дегенде ерекше жақтарды әлсіз бөлу. Ресейліктердің Қазақстан туралы жалпы білімі де өте аз. «Посткеңестік трендтер» зерттеуі аясында халықтың репрезентативті сұрауымен қатар фокус-топтар әдісімен сапалы өлшеулер жүргізілді (республикалардың астаналарында 4-6 топ). Фокус-топтарда елмен еркін қауымдастықтар әдісі қолданылды [Buhmann, 2016], ол ресейліктер үшін Қазақстан символдардың өте аз санымен, тарихи оқиғалармен және өзіне тән ерекшеліктермен (үлкен аумақ, күрделі климат, Байқоңыр, тың) ассоциацияланатынын көрсетті. Қазақстандағы Ресей бейнесі әлдеқайда көп қырлы. Қазақстандықтардың Ресей туралы білімі өте терең, елге деген қызығушылық жоғары, ассоциативті қатар өте кең және мәдени, тарихи, географиялық және саяси сипаттамаларды қамтиды.

Алайда, эмоционалды қаныққан қауымдастықтардың басым бөлігі кеңестік өткенге - екі елге ортақ оқиғаларға - соғысқа, жалпы мерекелерге, сондай-ақ фильмдерге, әндерге және басқа да мәдени оқиғаларға қатысты. Ресейдің барлық елдердегі бейнесінде әртүрлі салалардағы көшбасшылық

³ Әлемдік елдердің имидждік сипаттамаларын анықтау: сіздің ойыңызша, бұл сипаттама қай елге сәйкес келеді? Сіз әлемнің кез-келген елін, соның ішінде Сіздің еліңізді (% Ресей немесе Қазақстан таңдалған) атай аласыз.

аспектісі маңызды орын алады. Ресей халықаралық саясаттың негізгі субъектілері арасында орын алуға тырысады және имидждік компонент осы мақсатқа жетуде шешуші рөл атқарады. Посткеңестік аймақтағы елдер және Қазақстан сияқты жақын көршілер мен одақтастар Ресейдің түрлі салалардағы имидждік көшбасшылығына барынша бейім. Алайда зерттеу көрсеткендей, әзірге жалпы әлемдік мәнмәтінде Ресей Қазақстан тұрғындарының аз ғана үлесінің көз алдында ғана көшбасшы болып отыр – 13%-і оны басқалардың арасында ең заманауи ел, 11%-і - ең әдемі табиғаты бар ел деп санайды. Ресей имиджіндегі тауарлар мен қызметтерді өндіруге қатысты ең әлсіз көшбасшылық. Қазақстанның көшбасшылығын қандай да бір аспектілерде ресейліктер іс жүзінде атаған жоқ. Ресейліктердің өздерінің пікірінше, көбінесе Ресейді ең сұлу табиғаты (38%) және ең бай мәдениеті (32%) бар ел деп санайды, басқа аспектілерге қатысты ресейліктер өз елін Қазақстан тұрғындарына қарағанда көшбасшылық позицияға қояды. Қазақстандықтар өз елін мәдениет байлығы (20%) және даму серпінділігі (19%) бойынша барлық басқа елдер арасында көшбасшы деп санайды. Өз елдерінің экономикалық және саяси жүйесін, сондай-ақ өндіруші және ресейліктер ретіндегі жетістіктерді қазақстандықтар өте қарапайым бағалайды.

Талқылау

Соңғы екі онжылдықта Ресей мен Қазақстан арасындағы екіжақты қатынастардың ақпараттық және әлеуметтік-саяси контексті өте жағымды болды, бұл осы елдер халқының қоғамдық санасында көрініс табады. Қазақстандықтар Ресейді негізгі сыртқы саяси одақтас және әріптес ретінде қабылдайды, ресейліктер үшін Қазақстан басты одақтастардың алғашқы үштігіне кіреді. Бұл елдердің тұрғындары екі елдің мүдделері бір-біріне қайшы келмейді, олардың даму бағыттары мен мақсаттары, саясаттың идеологиялық негіздері, шешілмейтін қақтығыстар мен қарама-қайшылықтардың себептері мен негіздері жоқ деген пікір қалыптастырды.

Алайда, халық деңгейіндегі өзара іс-қимылдың басқа аспектілеріне қатысты жағдай күрделі болып көрінеді. Ресейліктер мен қазақстандықтардың жеке байланыстары көрші екі елден күткеннен әлдеқайда аз тығыз және қарқынды, екі ел халқының жалпы өзара іс-қимылы симметриялы емес және көптеген аспектілер бойынша бір бағытты болып табылады.

Егер өмірдің кейбір салаларына қатысты мұндай жағдай екі елдің мөлшері мен олардың қарым-қатынас тарихындағы айырмашылықтармен анықталса, онда туристік, кәсіби, ғылыми байланыстар сияқты салаларға қатысты қатынастар ықтимал теңдестірілген болуы мүмкін.

Екі ел халықтарының негізгі байланыстырушы желілері ХХ ғасырдағы ортақ тарихи тағдыр туралы естелік, ортақ мәдени-құндылық және тілдік кеңістік, білім беру байланыстары болып табылады. Ресейде Қазақстанның бейнесі іс жүзінде қалыптаспаған, Қазақстан туралы қазіргі қоғамдық түсініктер өте тегіс және бір өлшемді, екі елдің саяси қатынастарына байланысты. Нәтижесінде Қазақстанға деген жалпы оң және тілектестік қарым-қатынасқа, алдын ала пікірлердің немесе өткір-теріс таптаурындардың болмауына қарамастан, елдің әріптес ретіндегі құндылығын ресейліктер аз түсінеді, олардың өз мүдделерінің бір бөлігінен бас тартуға, неғұрлым күрделі шешімдерді немесе көрші елдің саясатын түсінуге немесе қабылдауға дайындығы мәселе болып қала береді. Көптеген ресейліктер Қазақстанның оң имиджін осы елдің Ресейге достық қарым-қатынасына негіздейді, бізге Қазақстан неғұрлым өткір немесе даулы мәселелер бойынша бейтарап ұстанымда болады. Әзірге ресейліктер арасында Қазақстанның оң имиджін қолдауға және нығайтуға басқа негіз аз.

Қазақстан тұрғындары өз кезегінде Ресейге деген қарым-қатынасын өткен туралы естеліктерге негіздейді. Қандай да бір бағыттағы перспективалар мен қазіргі заманғы көшбасшылыққа қатысты Ресей қазақстандықтардың көзқарастарында біртіндеп өзінің алғашқы позицияларын жоғалтуда. Ресей бейбіт өмір сүріп, келіссөздер жүргізіп, қақтығыстардан аулақ болып, өзара тиімді шешімдер іздейтін көрші ел ретінде көрінеді, бірақ жаңа мақсаттар қоятын немесе жаңа шешімдер ұсынатын ел емес, болашақта көшбасшы болып табылады. Қазақстандықтардың осы елдің кешенді және көп қырлы бейнесі қалыптасқан Ресей туралы қоғамдық пікірінде құндылық-перспективалық және көшбасшылық аспектісі әлсіз көрінеді. Нәтижесінде, экономикалық мүдделерде, аумақтық немесе сыртқы саяси мәселелерде ықтимал қауіптер, өткір мәселелер немесе қайшылықтар туындаған кезде, елдер арасындағы проблемаларды шешудің тұрақтандыру факторлары немесе негіздері осындай қолайлы ағымдағы еларалық қатынастарда күтілгеннен әлдеқайда аз. Тік байланыстардың ғана емес,

көлденең байланыстардың да қарқынды дамуы – тұлғааралық, топтық, аймақтық, негiзгi цементтеу әсерiн тигiзуi және ықтимал қайшылықтарды жеңiлдетуi, қатынастарды тұрақты және нақты саяси шешiмдер мен уақытша қиындықтардан тәуелсiз етуi мүмкiн.

Әдебиеттер тiзiмi:

1. Андрееenkova A.B. Сравнительные межстрановые исследования в социальных науках: теория, методология, практика. М: Новый хронограф, 2014.
2. Гусев Л.Ю., Казанцев А.А. Российско-казахстанские отношения: проблемы и перспективы. Управленческое консультирование. 2015;(1):29-40.
3. Есимова А., Панарин С. Образ и имидж России в Казахстане (по материалам газеты «Казахстанская правда» и опросов студентов) // Россия и ЕС в Центральной Азии. Доклады Инта Европы РАН. - 2008. - № 222. - С.40-66.
4. Космарская Н.П., Савин И.С. Что думают казахстанцы об отношениях с северным соседом? // Центральная Евразия. - М.: ИВ РАН - 2018. - № 1. - С. 175-195.
5. Леонова О.Г., Бураканова Г.М. Имидж России в Казахстане в условиях стратегического партнерства (по материалам Казахстанских СМИ) // Вестник Академии. 2016. № 2. С. 105-109.
6. Токбулатова Ж.Е. Образ Казахстана в России по материалам СМИ // Известия РАН. Серия географическая. 2019
7. Andreenkova A. How to Choose Interview Language in Different Countries. In *Advances in Comparative Survey Methodology*, First Edition. Edited by Timothy P. Johnson, Beth-Ellen Pennell, Ineke Stoop, and Brita Dorer. 2019 John Wiley & Sons, Inc.
8. Buhmann A. *Measuring Country Image. Theory, Method, and Effects* // Springer VS. 2016.

Конференцияның ашылуы.
Қазақстан Республикасының Ресей Федерациясындағы
Төтенше және Өкілетті Елшісі Е.Б. Көшербаев

Конференцияның ашылуы.
Ресей Федерациясының Қазақстан Республикасындағы
Төтенше және Өкілетті Елшісі А.Н. Бородавкин

Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің Халықаралық істер және қауіпсіздік комитетінің хатшысы М.Т. Ерман

ҚР Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтының директоры З.К. Шаукенова

Ресей Федерациясы Мемлекеттік Думасының ТМД істері, еуразиялық интеграция және отандастармен байланыс жөніндегі комитеті төрағасының бірінші орынбасары В.П. Водолацкий

Ресей Ғылым академиясы Шығыстану институтының директоры А.К. Аликберов

Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің Депутаты
Б. Әбдіғалиұлы

Қазақстан-Неміс университетінің Халықаралық және аймақтық
ынтымақтастық зерттеу институтының директоры Б.Қ. Сұлтанов

РФА ҚФФАИ Өркениеттерді салыстырмалы зерттеу орталығының жетекшісі
И.В. Зайцев

ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының директоры
С.Т. Сейдуманов, Азиялық зерттеулер институтының директоры С.М. Әкімбеков

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры Е.Б. Сыдықов, Ресей Ғылым Академиясының Ресей тарихы институтының Ресей халықтары тарихы және этносаралық қатынастар орталығының жетекшісі В.В. Трепавлов

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ халықаралық қатынастар факультеті «Аймақтану» кафедрасының профессоры А.Қ. Көшкімбаев

ҚР БҒМ ҒК «Мемлекет тарихы институты» ММ директоры Е.А. Әбіл,
РҒА Шығыстану институтының аға ғылыми қызметкері А.Д. Васильев,
ҚР БҒМ ҒК «Мемлекет тарихы институты» ММ еуразиялық және саяси
зерттеулер бөлімінің басшысы Н.С. Лапин

Конференцияға қатысушылар
талқылау барысында

Конференцияға қатысушылардың ұжымдық фотосуреті

Конференцияны ұйымдастырушы институттардың директорлары

- Жаңалықтар
- Ақпарат
- Фотос
- Қазақстанда шетелді білім алу
- Қазақстанның азаматтарының Ресей Федерациясында тіркелу тәртібі
- Ресейдегі қазақстандық БҰҰ жүйе тілшілер қосымы
- Бейнебағдарлама
- Фотгалерея
- Консулдық бөлімі
- ҚР-ның РД-дағы Консулдық мекемелері
- Құжаттың дайындығын бақылау
- Қазақстанға кіру тәртібі
- Ресейге кіру тәртібі
- Сыртқы байланыс**

1 Қорғаныс - COVID-19

Ресейдегі Қазақстанның азаматтар, мекемелерінің аядағы жаңа телефоны

Телефон
8-925-897-71-14
Смс-хат
8-921-138-90-60

Жаңалықтар

Мәскеуде Қазақстан мен Ресейдің 30 жылдық стратегиялық серіктестігі талқыланды

Мәскеуде РФА Шығыстан институтының алаңында "Ресей мен Қазақстан стратегиялық серіктестігі мен жан-жақты ынтымақтастықтың 30 жылы" тақырыбында Халықаралық ғылыми практикалық конференция өтті.

Іс-шараны Қазақстанның Мәскеудегі Елшісінің қолдауымен, Қазақстан Республикасы Президентінің алаңындағы Балқұтұр (Стратегиялық зерттеулер институты (КСИ)) және Ресей ғылыми академиясының (РФА) Шығыстану институты (ШИ) ұйымдастырды.

Қазақстан ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаттары Мұрат Ерман және Тарих Әбдімәлінов, РФ Мемлекеттік Думасының депутаты Евгений Воробьевский, Қазақстанның Ресейдегі Елшісі Ермен Қасымбаев, Ресейдің Қазақстандағы КСМ директоры Тарзана Шакирова, ШИ директоры Аманжол Аманжолов және елші ердің бағында қарметті қатынасады қатысты.

Елші Алексей Воробьев (солдан қарай) және

Конференция қарсаңы өкілдері өтті.

"Қазақстан-Ресей қатынастары тараптан қарап қарамағандық бірінші байланыс сәттері өтті елді тату қарым-қатынастың негізі ретінде көбінесе арақарымданың тараптан бағыланыстар мәселелерін талқылады. Қатысушылар мәміледердің заманауи әдістері мен ғылыми жетістіктеріне негізделген бірлескен жаппайлыма әйелдерің дайындауға маңыздылығын көрсетті.

"ХІ ғасыр және Түркістан Қазақстан мен Ресейдің стратегиялық серіктестігі мен оқалыстығын дамыту тақырыбындағы өкілдерің ХІ ғасыр Түркістан және мемлекетаралық арақарымданың түркістанға тікелі қарым-қатынас және тілшілерді қарым-қатынастың негізіндегі ынтымақты қатынастардың шарттылығын, бағытын айтып, сонымен қатар, қарым-қатынастың әдістерің қолдануға және КСРО ыдырағаннан кейін белгіленген шекаралардың маңыздылығын қарым-қатынастың негізіндегі стратегиялық әріптестік пен тату қарым-қатынастың үдемелі қытайту мақсатындағы ынтымақты қатынастардың дамуына өрнек етіледі.

Елші ердің парламент депутаттары, өкілдері мен қарым-қатынастың өкілдеріңді конференцияда талқыланған тақырыптардың маңыздылығын атап өтті. Олар маңыздылықтың қарым-қатынастың өзектілігіне, қазақстандық және ресейлік ғылымдардың тараптан көрсетуіне, сондай-ақ екі тараптың мемлекет дамуының қауіп-қатерінде ұлттық өкілдеріңді, өкілдеріңді, ұлттық тұтастығын және КСРО ыдырағаннан кейін белгіленген шекаралардың маңыздылығын қарым-қатынастың негізіндегі стратегиялық әріптестік пен тату қарым-қатынастың үдемелі қытайту мақсатындағы ынтымақты қатынастардың дамуына өрнек етіледі.

Мәскеуді қорғандық келе, қатысушылар конференциямен қазақстандық және ресейлік ғылымдардың тараптан түркістанға және сонымен қатар бағыланыстар ішкілетіле және тараптан дамыды, және кезінде өкілдерің қатынастардың сенімді және тату қарым-қатынастың негізіндегі бірлескен қарым-қатынастың негізіндегі стратегиялық әріптестік пен тату қарым-қатынастың үдемелі қытайту мақсатындағы ынтымақты қатынастардың дамуына өрнек етіледі. Қазіргі таңда жан-жақты ғылыми диалогты маңызды ұста қарым-қатынастың негізіндегі стратегиялық әріптестік пен тату қарым-қатынастың үдемелі қытайту мақсатындағы ынтымақты қатынастардың дамуына өрнек етіледі.

Конференцияда Байланысшылар тарапында Қазақстан-Нидерланд университеті жанындағы Халықаралық және ғылыми ынтымақтастық институтының директоры Болат Сұлтанов, РФА Ресей тарапы институтының Ресей халықтары тарапы және атқарарлық қатынастар бағыланыс жетекшісі Владимир Третьяков, Д.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры Елхан Сидиқов, М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің Қазақстандық Филология институтының директоры Александр Сидоров (солдан қарай) және ҚР Білім және ғылым министрлігі Ғылым қамтамасыз ету және ғылым институтының директоры Дари Сәдуақасов, РФА ШИ алаңының қарым-қатынастың алаңындағы Восточный институтының директоры Сұлтан Әлімжанов, РФА ШИ алаңының қарым-қатынастың алаңындағы Восточный институтының директоры Сұлтан Әлімжанов, РФА ШИ алаңының қарым-қатынастың алаңындағы Восточный институтының директоры Сұлтан Әлімжанов және ғылым қызметкері Станислав Лютин, Бразилиядағы антропология институтының директоры Орландо Сеттемер және өкілдерің қарым-қатынастың қарым-қатынастың басында өкілдерің болды.

Новости

Анализ

Афиша

Аккредитация иностранных
СМИ в Казахстане

Порядок аккредитации
казахстанских аккредитов в
Российской Федерации

Коррупция казахстанских СМИ в
России

Видеогалерея

Фотогалерея

СМИ о Казахстане

Консульский отдел

Консульским
учреждениям РК в РФ

Отслеживание
готовности документов

Порядок въезда
в Казахстан

Порядок въезда
в Россию

События Организации

1 **Коронавирус - COVID-19**
(Пандемия)

Телефоны горячих линий
консульских учреждений
Казахстана в России

Новости

В Москве обсудили 30 лет стратегического партнерства Казахстана и России

Казахстанец Алексей Бородин (с оприходованием), директор ИИМО Зарема Шаукенова, директор ИБ РАН Алимбек Алимбеков и другие выступили на обеих сессиях

Работа мероприятия прошла в формате двух сессий

Сложившейся первой сессии «Казахстанско-российские отношения: от истории к современности» обсудили вопросы историко-культурных связей между народами как основы добросовестного равноправного сотрудничества. Бю участники обратили внимание на важность подготовки совместных обобщающих работ специалистами на основе современной методологии и достижений науки.

Работа второй сессии «XX век и Независимость. Развитие стратегического партнерства и содружества Казахстана и России» была посвящена истории истории XX века и укреплению двусторонне-равноправных отношений в постсоветский период как залогов стабильности и безопасности в многокультурном глобализирующемся и даже влиятельно-каллективистском российском обществе в контексте современных геополитических процессов. Выступающие представители научного сообщества отметили, что необходимо системно и комплексно подходить к историческому прошлому, в том числе к советскому периоду.

В своих выступлениях парламентарии, ученые и эксперты двух стран подтвердили высокий статус конференции и значимость затрагиваемых на ней тем. Они обратили особое внимание на важность активизации научного диалога и обсуждения казахстанскими и российскими учеными вопросов, как исторической ретроспективы, так и стандартов и принципов двусторонних отношений на новом этапе развития двух независимых государств, ставшего прочным базисом для поступательного укрепления стратегического партнерства и добросовестности отношений, основанных на уважении национальных суверенитетов, территориальной целостности и независимости установленных после распада СССР планов.

После завершения встречи, ее участники отметили, что конференция продолжила традицию совместной работы казахстанской и российской ученых в проведении обобщающих и аналитических историко-научных исследований и укрепления двустороннего и добросовестного взаимодействия партнеров отношений уже на новом этапе независимого развития. Ученые и актеры сошлись во мнении, что сотрудничество на ней дискуссии внесли важный вклад в укрепление взаимного научного диалога и принятии решений совместной работе казахстанских и российских историков по укреплению «Большой ленте» в истории отношений двух государств.

Среди других спикеров конференции – директор Института международного и регионального сотрудничества при Казахстане-немецком университете Булат Султанов, руководитель Центра истории народов России и межличностных отношений Института российской истории РАН Вадим Трепавлов, ректор Евразийского национального университета им. П.Н. Гумилева Дала Сиддикова, директор Казахского филиала МГУ им. М.В. Ломоносова Александр Сидоров (с оприходованием), директор Института истории государства Комитета науки Министерства образования и науки РК Ержан Абала, директор Института философии, политологии и религиоведения Центра науки Министерства образования и науки РК Серик Сейдуманов, старшие научные сотрудники ИБ РАН Александр Васильев и Илья Савин, директор Института этнологии и антропологии ИИМО РАН Александр Алимбеков, старший научный сотрудник ИИМО РАН Станислав Гринчук, директор Института высшейшей интеграции Урфитаны Сельтеев и другие представители научного и экспертного сообщества двух стран.

Новости IBV PAN

30 апреля 2021 года

Конференция «Россия и Казахстан: 30 лет дружбы» состоится в онлайн-формате на русском языке

В 2021 году исполняется 30 лет со дня подписания Договора о дружбе, сотрудничестве и партнерстве между Республикой Казахстан и Российской Федерацией. В честь юбилея в формате онлайн состоится конференция на тему «Россия и Казахстан: 30 лет дружбы» в формате видеоконференции на русском языке.

На встрече выступят спикеры, имеющие богатый опыт в бизнесе и дипломатии, а также представители ведущих российских и казахстанских компаний. Среди спикеров: заместитель министра иностранных дел Российской Федерации, посол в Республике Казахстан Владимир Мухоморов, посол в Российской Федерации, заместитель министра иностранных дел Республики Казахстан, заместитель министра иностранных дел Республики Казахстан, заместитель министра иностранных дел Республики Казахстан, заместитель министра иностранных дел Республики Казахстан.

События конференции будут транслироваться в прямом эфире на сайте IBV PAN. Для участия в конференции необходимо зарегистрироваться на сайте www.ibvp.ru. Регистрация открыта с 15 апреля 2021 года. Конференция пройдет на русском языке. Регистрация открыта с 15 апреля 2021 года. Конференция пройдет на русском языке. Регистрация открыта с 15 апреля 2021 года. Конференция пройдет на русском языке.

Российские студенты и преподаватели IBV PAN в Казахстане и в России. В рамках программы «Россия и Казахстан: 30 лет дружбы» IBV PAN проводит конкурс на лучший студенческий проект. Победители получат гранты на обучение в России. Конкурс проводится в формате онлайн. Регистрация открыта с 15 апреля 2021 года. Конкурс проводится в формате онлайн. Регистрация открыта с 15 апреля 2021 года.

События конференции будут транслироваться в прямом эфире на сайте IBV PAN. Для участия в конференции необходимо зарегистрироваться на сайте www.ibvp.ru. Регистрация открыта с 15 апреля 2021 года. Конференция пройдет на русском языке. Регистрация открыта с 15 апреля 2021 года.

В рамках программы «Россия и Казахстан: 30 лет дружбы» IBV PAN проводит конкурс на лучший студенческий проект. Победители получат гранты на обучение в России. Конкурс проводится в формате онлайн. Регистрация открыта с 15 апреля 2021 года. Конкурс проводится в формате онлайн. Регистрация открыта с 15 апреля 2021 года.

События конференции будут транслироваться в прямом эфире на сайте IBV PAN. Для участия в конференции необходимо зарегистрироваться на сайте www.ibvp.ru. Регистрация открыта с 15 апреля 2021 года. Конференция пройдет на русском языке. Регистрация открыта с 15 апреля 2021 года.

В рамках программы «Россия и Казахстан: 30 лет дружбы» IBV PAN проводит конкурс на лучший студенческий проект. Победители получат гранты на обучение в России. Конкурс проводится в формате онлайн. Регистрация открыта с 15 апреля 2021 года. Конкурс проводится в формате онлайн. Регистрация открыта с 15 апреля 2021 года.

События конференции будут транслироваться в прямом эфире на сайте IBV PAN. Для участия в конференции необходимо зарегистрироваться на сайте www.ibvp.ru. Регистрация открыта с 15 апреля 2021 года. Конференция пройдет на русском языке. Регистрация открыта с 15 апреля 2021 года.

Визитная карточка IBV PAN

Адрес: Москва, Россия
Телефон: +7 495 780 10 10
E-mail: info@ibvp.ru
www.ibvp.ru

IBV PAN в СМИ

16 мая 2021 года

В рамках программы «Россия и Казахстан: 30 лет дружбы» IBV PAN проводит конкурс на лучший студенческий проект. Победители получат гранты на обучение в России. Конкурс проводится в формате онлайн. Регистрация открыта с 15 апреля 2021 года.

17 мая 2021 года

События конференции будут транслироваться в прямом эфире на сайте IBV PAN. Для участия в конференции необходимо зарегистрироваться на сайте www.ibvp.ru. Регистрация открыта с 15 апреля 2021 года.

17 мая 2021 года

События конференции будут транслироваться в прямом эфире на сайте IBV PAN. Для участия в конференции необходимо зарегистрироваться на сайте www.ibvp.ru. Регистрация открыта с 15 апреля 2021 года.

17 мая 2021 года

События конференции будут транслироваться в прямом эфире на сайте IBV PAN. Для участия в конференции необходимо зарегистрироваться на сайте www.ibvp.ru. Регистрация открыта с 15 апреля 2021 года.

17 мая 2021 года

События конференции будут транслироваться в прямом эфире на сайте IBV PAN. Для участия в конференции необходимо зарегистрироваться на сайте www.ibvp.ru. Регистрация открыта с 15 апреля 2021 года.

Home | Nur-Sultan | International | Business | Society | Culture | Tourism | Sports | Central Asia | Op-Ed | Editorials | Official

Top News: **KAZAKHSTAN BECOMES FIRST CENTRAL ASIAN COUNTRY TO INTRODUCE GAMMA KNIFE TUMOR TREATMENT**

3

From History to Modernity: Kazakh, Russian Scholars and Diplomats Hold a Conference in Moscow

BY DMITRY (DUBOVI) IN INTERNATIONAL, KAZAKHSTAN'S INDEPENDENCE, 30 YEARS ON 22 APRIL 2021

MOSCOW - East and West, Europe and Asia, history and modernity: both Russia and Kazakhstan are unique countries that bring these seeming opposites together, showing the world a special kind of Eurasian harmony and peace-loving attitudes.

Chairman of the Kazakh Science Foundation (KSF), Ambassador of Kazakhstan to Russia Yermek Kosherbayev (C) and Director of the Institute of Oriental Studies Academy of Sciences (IOS), the Director of Kazakh Studies and Russian Studies Center, experts and journalists, both the first scientific conference of this kind, also featuring the service of the Embassy of Kazakhstan in Moscow.

The unique mixture of cultures and civilizations gave a special flavor to the scientific conference "Russia and Kazakhstan: 30 years of Strategic Partnership and Multifaceted Cooperation."

The conference was held in Moscow, on the premises of the Institute of Oriental Studies, which is a part of the Russian Academy of Sciences. It was co-hosted by the Kazakhstan's Institute for Strategic Studies under the President of Kazakhstan (KazISS).

Russian Ambassador to Kazakhstan Alexey Borodavkin addressed the conference from Nur-Sultan. Photo credit: Aigul Zhanatova service of the Embassy of Kazakhstan in Moscow.

Ambassador of Kazakhstan to Russia Yermek Kosherbayev and Russian Ambassador to Kazakhstan Alexey Borodavkin were officially supposed to be called "excellences," but this form of diplomatic etiquette was obviously redundant at this conference of good colleagues and professionals. Both diplomats, with their scientific degrees, felt very much in their element in the familiar surroundings of professors (one of whom was a teacher of Ambassador Kosherbayev 30 years ago), experts and journalists.

Most Recent Stories in International

Australia Sees Untapped Opportunities for Cooperation with Kazakhstan

Kazakhstan is Ready to Provide Its Own COVID-19 Vaccine to OIC Member States after WHO's Approval, Says Tokayev at OIC Summit on Science and Technology

Kazakhstan Achieves Major Results in Protecting Rights of Refugees and Asylum Seekers, Says UNHCR Representative in Central Asia

Kazakh PM Tenses Strategic Cooperation between Kazakhstan, UAE

More International Destinations Open Up to Kazakh Travelers

Kazakhstan Elected to UN ECDSDC for Next Three Years

[View More in International »](#)

21.04.2021 20:20 Алексей Бородавкин

«История сплавила наши народы». Совместная работа ученых РФ и Казахстана

 Совет Казахстана отбасы

Иллюстрация: Алексей Бородавкин, Алексей Бородавкин, Алексей Бородавкин

В истории взаимоотношений России и Казахстана ни разу не было повода усомниться в непоколебимости курса стратегического партнерства. Таков лейтмотив международной научно-практической конференции «Россия и Казахстан: 30 лет стратегического партнерства и всестороннего сотрудничества», организованной Институтом востоковедения Российской академии наук и Казахским институтом стратегических исследований (КИСИ) при президенте республики. В надвигающийся уже всем пандемический период эта встреча стала первым масштабным очным мероприятием ученых-историков наших стран.

50 тысяч письменных памятников

Встречу открыл **посол Казахстана в Москве Ермек Кошербаев**, который отметил, что, хотя сотрудничество российских и казахстанских историков никогда не прекращалось, но время диктует более систематический характер общения. «Сегодня мы пытаемся создать единую площадку, закладываем основу для перевода дискуссий об историческом прошлом наших стран из политической плоскости в экспертное и научное сообщество», — сказал посол и напомнил высказывание **президента Республики Казахстан Касым-Жомарта Токаева** о том, что историей должны заниматься историки, а не политики.

В свою очередь **посол России в Казахстане Алексей Бородавкин**, выступивший из Нур-Султана по онлайн-связи, подчеркнул, что базовые ценности россиян и казахстанцев, сформировавшиеся на протяжении столетий, полностью совпадают.

«Мировоззренческая система координат, базовые совпадающие ценности и братские чувства между российским и казахстанским народами формировались столетиями. Огромные евразийские пространства не разделили наши народы, а объединили их. Как мудро отмечал **Лев Гумилев**, Древняя Русь сожмнула свои границы с Великой степью, степняки и славяне научились жить в этнической симбиозе».

Общее прошлое и общее будущее

В Москве обсудили 30 лет партнёрства современных России и Казахстана в контексте пяти веков взаимоотношений двух народов

Станислав Варыханов

Конференция состоялась в стенах Института востоковедения РАН. Фото: Адиль Сариев, пресс-служба Посольства РК в Москве

«Сейчас, когда уходят поколения тех людей, которые жили при Советском Союзе, новые поколения под воздействием, наверное, внешних факторов, объективных и субъективных обстоятельств начинают забывать то прошлое, которое у нас было. Возникают ситуации, при которых в целом неправильно истолковывается весь ход событий», - считает Чрезвычайный и Полномочный посол Казахстана в Российской Федерации Ермек Кошербаев. Наблюдение дипломата прозвучало на открытии международной научно-практической конференции «Россия и Казахстан: 30 лет стратегического партнёрства и всестороннего сотрудничества», организаторами которой выступили Институт востоковедения Российской академии наук (ИВ РАН) и Казахстанский институт стратегических исследований при президенте Республики Казахстан (КИСИ).

Открывая форум, Ермек Кошербаев подчеркнул, что встреча историков такого уровня имеет первостатейное значение и напомнил высказывание президента Казахстана Касым-Жомарта Токаева о том, что историей должны заниматься историки, а не политики. «Нынешней конференцией мы закладываем основу для перевода дискуссии о вопросах исторического прошлого из политической плоскости в экспертную».

От Золотой Орды до наших дней

В Москве обсудили общую историю и развитие стратегического партнерства Казахстана и России

Стороной: 200 | Подписчиков: 100 000 | 120 | 120 | 120 | 120 | 120 | 120 | 120

Историческая конференция в Москве, посвященная истории Казахстана и России

«История Казахстана и России — это единый исторический процесс, который определяет современную ситуацию в регионе. Мы хотим укрепить сотрудничество в исторической сфере», — заявил премьер-министр Казахстана Касым-Жомарт Токаев на открытии исторической конференции в Москве.

Историческая конференция в Москве, посвященная истории Казахстана и России, открылась в столице России 27 октября. В мероприятии приняли участие представители Министерства иностранных дел Российской Федерации, Министерства культуры Республики Казахстан, а также ученые и историки. Конференция посвящена развитию исторического партнерства и стратегического сотрудничества между Казахстаном и Россией.

«Стратегическое партнерство»

Открытие конференции в Москве посвящено истории Казахстана и России. На мероприятии выступил заместитель председателя Правительства Республики Казахстан Аскар Мынбаев. Он подчеркнул, что историческое партнерство — это основа стратегического сотрудничества между нашими странами. Он также отметил, что историческое партнерство — это основа стратегического сотрудничества между нашими странами.

Кстати, когда выйдут из этой конференции, которая будет посвящена истории Казахстана и России, мы сможем увидеть, как историческое партнерство будет развиваться в будущем. Мы хотим укрепить сотрудничество в исторической сфере.

Историческая конференция в Москве, посвященная истории Казахстана и России, открылась в столице России 27 октября. В мероприятии приняли участие представители Министерства иностранных дел Российской Федерации, Министерства культуры Республики Казахстан, а также ученые и историки.

В ходе конференции участники обсудили историю Казахстана и России, а также перспективы развития исторического партнерства. Участники отметили, что историческое партнерство — это основа стратегического сотрудничества между нашими странами.

Историческая конференция в Москве, посвященная истории Казахстана и России, открылась в столице России 27 октября. В мероприятии приняли участие представители Министерства иностранных дел Российской Федерации, Министерства культуры Республики Казахстан, а также ученые и историки.

«Историческое партнерство — это основа стратегического сотрудничества между нашими странами. Мы хотим укрепить сотрудничество в исторической сфере», — заявил премьер-министр Казахстана Касым-Жомарт Токаев на открытии исторической конференции в Москве.

Первое тысячелетие контактов — 500 лет

Надо сказать, что историческое партнерство — это основа стратегического сотрудничества между нашими странами. Мы хотим укрепить сотрудничество в исторической сфере.

По словам начальника отдела взаимодействия и политических исследований Института истории Казахстана Министерства образования и науки РК, профессора Геннадия Галица, историческое партнерство — это основа стратегического сотрудничества между нашими странами.

«Таким образом, историческое партнерство — это основа стратегического сотрудничества между нашими странами. Мы хотим укрепить сотрудничество в исторической сфере», — заявил премьер-министр Казахстана Касым-Жомарт Токаев на открытии исторической конференции в Москве.

Свой доклад профессор Барзиевского национального университета и. Л.Н. Гулиева, доктор исторических наук Айбат Кузубаев посвятив истории Золотой Орды. Он подчеркнул, что историческое партнерство — это основа стратегического сотрудничества между нашими странами.

«Историческое партнерство — это основа стратегического сотрудничества между нашими странами. Мы хотим укрепить сотрудничество в исторической сфере», — заявил премьер-министр Казахстана Касым-Жомарт Токаев на открытии исторической конференции в Москве.

Учёный напомнил, что в 1940 годах в СССР было принято правительственное решение об идеологизации истории Средней Азии, в результате чего было запрещено говорить и писать, в частности, о горькой доле казахского народа в Золотой Орде.

«В 1945 году в Казахстан приехала большая идеологическая команда, которая расставила акценты по изучению истории, подвергнув критике местные историки, занимавшиеся Золотой Ордой. Долгое время запрещённый тематикой было разрешено заниматься лишь учёным из центральных государственных учреждений в Москве», – рассказал историк.

По его мнению, сейчас перед казахстанскими и российскими историками стоит задача преодолеть исторический кризис идеологически противоречив XX века и подготовить новый фундаментальный труд по истории Золотой Орды, потому что для истории Казахстана – это фундаментальная тема.

«Кстати, таковой, – добавил казахстанский профессор, – она является и для российских учёных, потому что в рамках Золотой Орды существовали и русские княжества, откуда тоже идут истоки современной России... Когда мы сегодня говорим о 30-ти годах стратегического партнёрства России и Казахстана – это кажется очень скромным. Минимум 700 лет мы существовали совместно в рамках единого геополитического пространства», – подчеркнул Кушубаев.

Руководитель Центра истории народов России и межцивилизационных отношений Института российской истории РАН Вадим Третьяков, рассказывая о степени открытости казахской правящей элиты в систему российской имперской государственности, отметил, что в XVII-XIX веках сформировался особый тип прослойки интеллектуалов-казанов с европеизированными мышлением, получивший образование в лучших российских и европейских вузах и военных академиях, причём элитные европейские культуры в патриархально-конюшью среду происходили как благодатный энтузиазм-просветителями и миссионерами, так и в ходе общения русских и казанских элит. Казань, уверен историк, четко осознавала себя колыбелью оригинальной культуры, и в общении с представителями имперской власти они нередко превалили свои общерусские качества собственного достоинства, что, по его словам, наступил из наисок последних императоров и венецбургским союзникам.

«При этом в ходе адаптации к имперской государственности казахская элита выработала своеобразную парадигму поведения по отношению к верховной власти и её региональным представителям. Она считала демонстрацию маркеров патриархальной конюшью культуры с готовностью к постепенным модернизационным трансформациям», – заявил Третьяков.

В свою очередь руководитель Центра сравнительного изучения цивилизаций ИВ РАН ИРИИ, доктор исторических наук Илья Зайцев сообщил об уникальных памятниках казахской историографии XIX века, обнаруженных в архивах Москвы.

«К примеру, в Государственном историческом музее РФ учёный наделёт рукопись «Истории Кенесары Баянкова и Садык Кенесары» (Инасыл-наме-би султана Садык) – «Разделённая султана Садык», написанное Алимата Кенесарыным в 1887 году. И этот чрезвычайно важный для истории Казахстана памятник XIX века, по словам Зайцева, – не единственный».

«Найдена рукопись толгу (жанр в фольклоре, – ред.) 1893 года казахского пещера-сказителя Мусабай, посвящённого известному казахскому батыру Жанкисе Нурулхамедову (он возглавлял в 1830-40-х годах борьбу сардаарских казаков против Ишты и Кандан, а в 1850-х годах – восстание против Российской империи), сохранившиеся в коллекции рукописей, летописей, рукописей и документов в Российской государственной архиве литературы и искусства (РГАЛИ). Есть и другие полноценные исторические источники, посвящённые истории взаимоотношений между Россией и казахами».

Профессор считает, что эти уникальные свидетельства возрождения степной исторической традиции в конце 80-х и начале 90-х годов XIX столетия заслуживают осмысления и изучения. «Было бы очень полезно популяризовать это богатство, сделав репертные издания рукописей», – предложил Илья Зайцев.

«Россия и Казахстан – ключевые страны-стабилизаторы»

Второй частью конференции была посвящена развитию стратегического партнёрства и союзничества РФ и РК на современном этапе, в том числе анализу отношений двух стран в контексте современных геополитических процессов.

Выступая в докладе в казахстанско-российских отношениях в контексте переформатирования международного порядка, директор Института международного и регионального сотрудничества при Казанском национальном университете, доктор исторических наук Булат Султанов напомнил, что развитие взаимовыгодного сотрудничества между РК и РФ обусловлено общностью культуры, истории, традиций, идентичности и призвал коллег диалектически подходить к своему прошлому, в том числе, и советскому периоду.

«Необходимо также учитывать, что в Казахстане проживают около 4 млн этнических русских, а в России – около 1 млн казаков», – сказал профессор, добавил, что Россия и Казахстан – не только добрые соседи, но и союзники, готовые оказывать друг другу любую помощь.

Размышляя о сотрудничестве Казахстана и России сегодня и в ближайшей перспективе, выступавшие напомнили, что в нынешних реалиях государства-соседи вынуждены взаимодействовать в условиях экономической и геополитической нестабильности. И именно в этих реалиях особенно важен фактор союзничества и добрососедства, поэтому именно сегодня так нужен открытый академический диалог, беспристрастные и взвешенные оценки как исторического наследия, так и путей развития двусторонних отношений.

По мнению старшего научного сотрудника Института востоковедения РАН, кандидата исторических наук Илгиз Садыка, «оба страны заинтересованы в добрососедстве, что необходимо для формирования положительного образа соседа в сознании граждан двух стран. Отсюда возникает необходимость предоставлять все выгоды гонимыми особенностей внутренней политики друг друга через анализ условий и факторов, порождающих те или иные явления или индикаторы, которые могут отличаться в разных странах».

А по словам старшего научного сотрудника Сектора Центральной Азии Центра геостратегических исследований Национального исследовательского института мировой экономики и международных отношений имени Е. Примакова, кандидата исторических наук Станислава Притчина, посвятившего свой доклад развитию российско-казахстанских отношений в новых геополитических условиях XX века, «на протяжении 30 лет Россия и Казахстан были ключевыми странами-стабилизаторами и индикаторами целого ряда объединений, которые, по сути, сформировали архитектуру сотрудничества в сфере безопасности и экономики».

Российский эксперт отметил, что, несмотря на риски напряжённости и дестабилизации в мире, «сказка Москвы и Нур-Султана продолжает играть стабилизирующую роль на постсоветском пространстве, поддерживая и совместно реализуя интеграционные проекты, создавая мультиматричные и модераторские инициативы и площадки, отвечающие на кризисы как в регионе, так в мире в целом».

В ходе дальнейшей дискуссии участники конференции отметили важность затрагиваемых на ней тем, обратили особое внимание на важность продолжения научного диалога и обсуждения актуальных вопросов и проблем. Кроме того, заявили о необходимости популяризации научных исследований, исследователей для того, чтобы народы двух стран больше знали друг о друге и о своём общем прошлом. Подводя итогу, учёные и эксперты сошлись во мнении, что прошедший международный форум внес существенный вклад в укрепление сотрудничества научного диалога и призвал стимулировать совместной работе казахстанских и российских учёных по устранению «белых пятен» в истории отношений двух государств.

Оқиға • 21 тамыз 2021

Қазақстан-Ресей: Өзара қатынас стратегиялық серіктестік қағидаттарына негізделген

47 рет

Мәскеуде Ресей ғылым академиясының Шығыстану институтында (РҒА ШИ) «Қазақстан және Ресей: стратегиялық өріптестік пен жан-жақты ынтымақтастықтың 30 жылы» тақырыбында халықаралық ғылыми-практикалық конференция өтті. Конференцияны Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Қазақстан Стратегиялық зерттеулер институты (ҚСЗИ) және РҒА ШИ Қазақстанның Ресейдегі елшілігінің қолдауымен ұйымдастырды.

Халықаралық конференцияға қазақстандық және ресейлік тарихшы-ғалымдар, саясаттанушылар, халықаралық қатынастар мамандары, екі ел парламенттерінің депутаттары, сондай-ақ онлайн форматта Қазақстан Президенті жанындағы ҚСЗИ, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті мен М.В.Ломоносов атындағы ММУ-дың қазақстандық филиалының, РҒА ШИ, Е.Примаков атындағы РҒА ӨЗХҚИ-дің ғалымдары мен сарапшылары қатысты.

Жаңа заман тарихы Қазақстан-Ресей ынтымақтастығының қарышты дамуы мен жоғары нәтижелілігі өзара құрмет, тең құқылық және стратегиялық өріптестік қағидаттарына негізделгенін көрсетеді. Бұл – екі ел көшбасшыларының, мемлекеттік және қоғам қайраткерлерінің, сондай-ақ ғылыми-сарапшылық қоғамдастықтың зор еңбегінің нәтижесі.

Форумда екі елдің дипломаттары мен парламентшілері, конференцияны ұйымдастырушы институттардың басшылары ғылыми диалогті жандандырудың және Қазақстан мен Ресей ғалымдарының тарихи ретроспективасы, сондай-ақ дамудың жаңа тәуелсіз кезеңіндегі екіжақты қарым-қатынастардың қалыптасуы мен дамуы, ұлттық өсімендікті, аумақтық тұтастықты және КСРО ыдырағаннан кейін белгіленген шекаралардың мызғымастығын құрметтеуге негізделген стратегиялық өріптестік пен тату көршілік қатынастарды үдемелі нығайту үшін берік негіз болған мәселелерді талқылау маңыздылығына ерекше назар аударды.

Общие страницы истории и будущего

Историю и нынешние реалии сотрудничества Казахстана и России обсудили ученые на международной конференции, организованной Казахстанским институтом стратегических исследований и Институтом востоковедения Российской академии наук.

Конференция «Россия и Казахстан – 30 лет стратегического партнерства и всестороннего сотрудничества», организованная при поддержке посольства РК в РФ, прошла в гибридном формате – в виде телемоста между Москвой (Институт востоковедения РАН) и Нур-Султаном (КИСИ). Она собрала для экспертного диалога видных дипломатов, ученых-историков, политологов, экспертов по международным отношениям, депутатов парламентов двух стран.

Мероприятие не только дало возможность обсудить казахстанско-российские отношения в ретроспективе и перспективе, но и стало важным шагом к активизации диалога между научным сообществом Казахстана и России.

Открыли конференцию директор КИСИ Зарема Шаукенова и глава Института востоковедения Аликбер Аликберов. Спикеры отметили, что за 30 лет Казахстан и Россия прошли большой путь, на котором было в том числе и немало сложностей. Но за все это время ни у одной из сторон ни разу не возникло повода усомниться в непоколебимости стратегического

Мәскеуде Қазақстан мен Ресейдің стратегиялық әріптестігінің 30 жылдығына байланысты жиын өтті

2021 жылдың 20 сәуір 2021 17:05

МӘСКЕУ. ҚазАқпарат – 20 сәуірде Мәскеу қаласында Ресей ғылым академиясының Шығыстану институтында «Қазақстан және Ресей: стратегиялық әріптестік пен жан-жақты ынтымақтастықтың 30 жылы» тақырыбында халықаралық ғылыми – практикалық конференция өтті, деп хабарлайды ҚазАқпарат.

Конференцияны Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты (ҚСЗИ) және Ресей ғылым академиясының Шығыстану институты (РФА ШИ) ұйымдастырды. Іс-шара Қазақстан Республикасының Ресей Федерациясындағы Елшілігінің қолдауымен өтті.

Халықаралық конференция жұмысына қазақстандық және ресейлік тарихшы-ғалымдар, саясаттанушылар, халықаралық қатынастар мамандары, Қазақстан мен Ресей парламенттерінің депутаттары қатысты. Ғылыми форум жұмысына онлайн-форматта қосылған РФА ШИ, Е.Примаков атындағы РФА ӘЗХҚИ, ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті мен М.В. Ломоносов атындағы ММУ қазақстандық филиалының ғалымдары мен сарапшылары қатысты.

2021 жылы Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдық мерейтойы атап өтіледі, бұл қорытындылар шығару мен өткен жолды ұғынудың маңызды кезеңі болып отыр. Жаңа заман тарихы Қазақстан-Ресей ынтымақтастығының қарышты дамуы мен жоғары нәтижелілігі өзара күрмеі, тең құқылық және стратегиялық әріптестік қағидағарына негізделгенін көрсетті. Бұл екі елдің көшбасшылары, Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясының бірінші Президенттері Н.Ә.Назарбаев пен Б.Н.Ельцин, сондай-ақ Қазақстан Президенті Қ.К.Тоқаев пен Ресей Президенті В.В.Путиннің, мемлекеттік және қоғам қайраткерлерінің, сондай-ақ ғылыми-сарапшылық қоғамдастықтың зор еңбегі.

Тридцатилетие стратегического партнерства Казахстана и России обсудили в Москве

20 Апрель 2021 16:10

Поделиться: [VK](#) [f](#) [g](#) [t](#) [in](#) [p](#) [w](#) [v](#)

МОСКВА. КАЗИНФОРМ - Сегодня в Москве, в Институте востоковедения Российской академии наук, состоялась международная научно-практическая конференция на тему: «Қазақстан және Ресей: стратегиялық әріптестік пен жан-жақты ынтымақтастықтың 30 жылы» – «Россия и Казахстан: 30 лет стратегического партнерства и всестороннего сотрудничества». Об этом передает МИА «Казинформ».

В работе международной конференции приняли участие казахстанские и российские ученые-историки, политологи, международники, депутаты Парламентов РК и РФ. В работе научного форума с онлайн-подключением также приняли участие ученые и эксперты ИВ РАН, ИМЭМО РАН им. Е.Примакова, КИСИ при Президенте РК, Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, казахстанского филиала МГУ им. М.В. Ломоносова. В 2021 году отмечается 30-летний юбилей Независимости Республики Казахстан – важная веха и рубеж для подведения итогов и осмысления пройденного пути. Новейшая история показала, что поступательное развитие и высокая результативность казахстанско-российского сотрудничества, обусловлена принципами взаимного уважения, равноправия и стратегического партнерства. В этом большая заслуга лидеров двух стран, Первых Президентов Республики Казахстан и Российской Федерации Н.А. Назарбаева и Б.Н. Ельцина, Президентов РК и РФ В.К. Токаева и В. Путина, государственных и общественных деятелей, а также научно-экспертного сообщества.

Қазақстан-Ресей ғалымдары екі ел тарихындағы ақтаңдақты бірлесіп жояды

2021 жылғы 20 сәуір 15:52

Балтестік

НҮР-СҮЛТАН. ҚазАқпарат – Мәскеуде «Қазақстан және Ресей: стратегиялық әріптестік пен жан-жақты ынтымақтастықтың 30 жылы» тақырыбында халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция өтті. Осы іс-шараға орай ҚР Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты директорының орынбасары Алуа Жолдыбалына пікір білдірді, деп хабарлайды ҚазАқпарат тілшісі.

«Биыл Қазақстан Тәуелсіздігінің 30 жылдық мерейтойын атап өтеді. Яғни, бұл жыл қорытынды шығару мен өткен жолды ұғынудың маңызды кезеңі әрі шебі болмақ. Осы орайда жана заман тарихы Қазақстан-Ресей ынтымақтастығының қарышты дамуы мен жоғары нәтижелілігі өзара құрмет, тең құқылық және стратегиялық әріптестік қағидаттарына негізделгенін көрсетті. Бұл екі елдің көшбасшылары, Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясының бірінші Президенттері Н.Ә.Назарбаев пен Б.Н.Ельцин, ҚР және РФ Президенттері Қ.К.Тоқаев пен В.В.Путиннің, мемлекеттік және қоғам қайраткерлерінің, сондай-ақ ғылыми-сарапшылық қоғамдастықтың зор еңбегі», - деді ол. Оның атап өтуінше, халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция жұмысы екі сессия аясында өтті. «Қазақстан-Ресей қарым-қатынасы: тарихтан бүгінге дейін» атты бірінші сессиясының аясында екі елдің тату көршілік қатынастарының негізі ретінде халықтар арасындағы тарихи-мәдени байланыс мәселелері талқыланды. Сондай-ақ, Қазақ хандығы мен Ресей мемлекеті арасында 16-17 ғасырлардағы қатынастардың алғашқы кезеңіндегі дипломатиялық байланыстар тарихына қатыстының мәселелері қозғалды. Ал «XX ғасыр және тәуелсіздік. Қазақстан мен Ресей арасындағы стратегиялық серіктестік пен одақтастықты дамыту» тақырыбындағы екінші сессия жұмысы XX ғасырдың тарихы мен посткеңестік кезеңде екіжақты қатынастардың құқықтық негіздерін нығайтудағы мемлекетаралық өзара әрекеттесудің тұрақтылық пен қауіпсіздік кепілі мәселесіне, қазіргі геосаяси процестер контекстіндегі Қазақстан-Ресей қатынастарын талдау сұрақтарына арналды.

От истории к современности: казахстанско- российские отношения рассмотрели ученые двух стран

20 Апрель 2021 15:22

Поделиться:

МОСКВА. КАЗИНФОРМ - В Москве, в рамках первой сессии «Казахстанско-российские отношения: от истории к современности» международной научно-практической конференции на тему «Қазақстан және Ресей: стратегиялық әріптестік пен жан-жақты ынтымақтастықтың 30 жылы» – «Россия и Казахстан: 30 лет стратегического партнерства и всестороннего сотрудничества», были обсуждены вопросы историко-культурных связей между народами как базиса добрососедских отношений двух стран. Об этом передает МИА «Казинформ».

Руководитель Центра истории народов России и межэтнических отношений Института российской истории РАН В. Трепавлов в своем докладе, посвященном казахской правящей элите в системе российской имперской государственности отметил, что «казахи осознавали себя носителями оригинальной культуры, и в общении с представителями власти проявлялось чувство собственного достоинства, что, в частности, явствует из ханских посланий императорам и петербургским сановникам». При этом, в ходе адаптации к имперской государственности казахская элита выработала своеобразную парадигму поведения по отношению к верховной власти и ее региональным представительствам. По мнению российского историка, «эта парадигма сочетала демонстрацию маркеров патриархальной кочевой культуры с готовностью к постепенным модернизационным трансформациям».

РОССИЯ, МОСКВА

30 ЛЕТ СТРАТЕГИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА

24
KAZAKH

Оқиға

Үкімет отырысында 2021-2023 жылдар
республикалық бюджет қаралды

22:22
20.04.21

РОССИЯ, МОСКВА

АЛИКБЕР АЛИКБЕРОВ

ДИРЕКТОР ИНСТИТУТА ВОСТОКОВЕДЕНИЯ РАН

Оқиға

Ауыл тұрғындарының 100%-і сапалы ауызсумен, 60%-і табиғи газбен қамтамасыз етіледі - primeminister.kz

22:23
20.04.21

**Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы
Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты (ҚСЗИ)
Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен
1993 жылғы 16 маусымда құрылды**

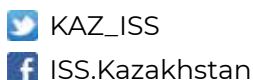
ҚСЗИ-дің негізгі міндеті Қазақстан Республикасының ішкі және сыртқы саясатының стратегиялық аспектілерін болжамды-талдамалық қамтамасыз ету болып табылады. ҚСЗИ Пенсильвания Университетінің (2018 ж.) «Global Go To Think Tank Index Report» негізгі рейтингіне кірген, әлемнің 8162 ми орталықтарының арасында 142-орынды иеленген жалғыз қазақстандық «талдау орталығы» болып табылады.

Институт халықаралық қатынастар, жаһандық және өңірлік қауіпсіздік мәселелері бойынша 350-ден астам кітап шығарды. ҚСЗИ-да үш журнал шығарылады: «Қоғам және Дәуір», «Қазақстан-Спектр», «Central Asia's Affairs». Институттың үш тілде: қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде сайты бар, сонымен қатар Facebook және Twitter әлеуметтік желілерінде аккаунттары бар.

ҚСЗИ әлемдік саясат пен экономиканың өзекті мәселелеріне арналған жыл сайын бірқатар ғылыми-тәжірибелік іс-шаралар өткізілетін бірегей халықаралық сараптама алаңы болып табылады. Институттың ғылыми форумдарына Орталық Азия мен алыс шетелдерден беделді сарапшылар қатысады.

ҚСЗИ мекен-жайы және байланыс телефондары:

Қазақстан Республикасы, 010000, Нұр-Сұлтан қ.,
Бейбітшілік к-сі., 4
Тел.: +7 (7172) 75-20-20
Факс: +7 (7172) 75-20-21
E-mail: office@kisi.kz

Ресей Ғылым Академиясының Шығыстану институты 1818 жылы құрылған

Шығыстану институты бұл орасан зор зияткерлік әлеуеті бар, шығыстану тақырыбын зерттеу бағыттарының кең спектрін қамтитын, әлемдегі жетекші ғылыми-зерттеу орталықтарының бірі ретінде халықаралық деңгейде кеңінен танылған академиялық ғылыми мекеме. Зерттеу аймағы Солтүстік Африканың батыс жағалауынан Тынық мұхит аралдарына дейін созылады және хронология шығыс тарихының ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейінгі барлық тарихи кезеңдерін қамтиды.

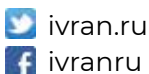
Шығыстану институтының көптеген орталықтары мен бөлімдері белгілі бір елдер мен аймақтарды зерттеумен айналысады (мысалы, Араб зерттеу орталығы, Жапон зерттеу орталығы, Оңтүстік-Шығыс Азия, Австралия және Океанияны зерттеу орталығы).

Бірқатар ғылыми бөлімшелер Шығыс елдерінің ең өзекті мәселелерін (атап айтқанда, энергетикалық және көліктік зерттеулер орталығы және т.б.) әзірлеуді өз міндеттері қатарына жатқызады. Институтта ғылыми мұрағат, ғылыми-баспа бөлімі және ғылыми-зерттеу процесін қамтамасыз ететін басқа да бөлімшелер бар.

Халықаралық ғылыми ынтымақтастық Институт қызметінде маңызды орын алады. РФА ШИ мамандары жыл сайын ондаған халықаралық конференциялар мен конгрестерге қатысады, олардың ішінде тұрақты халықаралық алтаистік конференция, Моңғолтанушылардың халықаралық конгресі, Түрік тарихи қоғамының, Түрік лингвистикалық қоғамының конгрестері, санскриптологтардың, синологтардың және т.б. халықаралық конгрестері бар. 2004 жылы РФА ШИ 37-ші Халықаралық шығыстанушылар конгресінің (ICANAS-XXXVII) ұйымдастырушысы болды.

Институт жоғары деңгейдегі халықаралық форумдарды ұйымдастыруға белсене қатысады.

Ресей Федерациясы
107031, Мәскеу,
Рождественка к-сі, 12 ү.
Канцелярия: (495) 625-64-61
E-mail: office@ivran.ru

**ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ РЕСЕЙ: СТРАТЕГИЯЛЫҚ ӘРІПТЕСТІК
ПЕН ЖАН-ЖАҚТЫ ҮНТІМАҚТАСТЫҚТЫҢ 30 ЖЫЛЫ –
РОССИЯ И КАЗАХСТАН: 30 ЛЕТ СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПАРТНЕРСТВА
И ВСЕСТОРОННЕГО СОТРУДНИЧЕСТВА**

Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары
Мәскеу, 20 сәуір 2021 ж.

Редактор-корректор: Бакирова А.
Аудармашы: Фазылжан Д.

Формат 60x90 1/16.
Офсет қағаз. Офсеттік басылым. Ш. басп. б. 13.
Таралымы 500 дана

Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы
Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты
010000, Нұр-Сұлтан, Бейбітшілік к-сі, 4

Ресей ғылым академиясының Шығыстану институты
107031, Мәскеу, Рождественка к-сі, 12 ү.

«Надежда 2050» баспаханасында басып шығарылды
020000, Көкшетау, Баймуканов к-сі, 3 ү.